

NEMZETI TÉKA

BIBLIOTHECA NATIONALIS HUNGARIAE | GONDOLAT KIADÓ

Sorozatszerkesztő

BOKA LÁSZLÓ

KÉGLI FERENC

„MARGARITA POETICA”

A HUMANISTA ALAPMŰVELTSÉG OLVASMÁNYAI
A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN 1526-IG

ANTOLÓGIA

Összeállította
EKLER PÉTER

Írta, a szemelvényeket válogatta, a latin nyelvű szövegek
egy részét magyarra fordította, a képeket válogatta,
a kötetet szerkesztette Ekler Péter.

A latin szövegek magyarra fordítását Berkes Katalin, Ekler Péter,
Ittész Dániel, Lakatos Bálint, Lázár István Dávid, Marton József,
Nemerkényi Előd, Németh András, Németh Csaba, Ősz Ferenc,
Preseka Diotima, Simon Lajos Zoltán, Szilágyi Emőke Rita,
Zsupán Edina készítette.

Az első nyomtatott görög–latin szótár Budán című fejezetet
Bolonyai Gábor írta.

A latinról magyarra fordított szövegeket
Lázár István Dávid lektorálta.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás csak a kiadó
előzetes hozzájárulásával lehetséges.

© Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat Kiadó, 2011

© Szerző, 2011

© Fordítók, 2011

Felelős kiadó Dr. Sajó Andrea főigazgató és Bácskai István igazgató
Szöveggondozó Simon Adri
Sorozatterv Máthé Hanga
Tördelő Lipót Éva

ISBN 978 963 693 315 9

ISBN 978 963 200 590 4

ISSN 1586-1163

TARTALOM

Ajánlás	9
Előszó	12
Köszönetnyilvánítások	18
BEVEZETÉS	
Reneszánsz humanizmus, <i>studia humanitatis</i>	23
Reneszánsz nevelők, humanista pedagógiai értekezések	31
GRAMMATICA	
<i>Grammatikai és filológiai művek</i>	
Bevezetés	37
Guarino Veronese: <i>Regulae grammaticales</i>	40
Georgius Trapezuntius: <i>De partibus orationis ex Prisciano compendium</i>	44
Lorenzo Valla: <i>Elegantiae linguae Latinae</i>	45
Niccolò Perotti: <i>Cornucopiae</i>	49
Niccolò Perotti: <i>Rudimenta grammatices</i>	55
Bernhard Perger: <i>Grammatices institutiones novae</i>	58
Angelo Poliziano: <i>Miscellaneorum centuria una</i>	61
Az első nyomtatott görög–latin szótár Budán	66
Jakob Henrichmann: <i>Grammaticae institutiones</i>	68
Andreas Guarna Salernitatus: <i>Grammaticae opus novum</i>	80

Valentin Eck: <i>Supellectilium fasciculus</i>	84
Bartholomaeus Frankfordinus	85

RHETORICA

Szónoklattani, dialektikai munkák, levélírást tanító művek

Bevezetés	89
Georgius Trapezuntius: <i>Dialectica</i>	97
Bartolomeo della Fonte	108
Antonio Mancinelli: <i>Carmen de figuris</i>	112
Augustinus Moravus Olomucensis: <i>De modo epistolandi</i>	114
Keserű Mihály Iszokratész-fordításai	118
Desiderius Erasmus: <i>De duplici copia verborum ac rerum commentarii duo</i>	120
Albrecht von Eyb: <i>Margarita poetica</i>	125
Paulus Nivis: <i>Epistolae breves</i>	128
Franciscus Niger Venetus: <i>Opusculum scribendi epistolas</i>	133

HISTORIA

Történetírói munkák, a történetírás jelentősége

Bevezetés	139
Jodocus Clichtoveus: <i>De regis officio opusculum</i>	140
Pietro Ransano	144
Antonio Bonfini	147
Buonaccorsi, Ricci, Petancius	149
Ludovicus Tubero	151

POETICA

Költemények és költészettani munkák

Bevezetés	157
Janus Pannonius <i>Renatus-panegyricusa</i>	160
Konrad Celtis: <i>Ars versificandi et carminum</i>	163

Valentin Eck: <i>De versificandi arte opusculum</i>	167
Raphael Regius ajánlása Csulai Móré Fülöpnek az Ovidius-kiadáshoz	174
PHILOSOPHIA MORALIS	
<i>Morálfilozófiai értekezések, fejedelmi tükrök, viselkedési kézikönyvek</i>	
Bevezetés	181
Bartolomeo della Fonte: <i>De poenitentia</i>	190
Giacomo Filippo Foresti: <i>De plurimis claris selectisque mulieribus</i>	192
Diomedes Carafa: <i>De institutione vivendi</i>	195
Valentin Eck: <i>De reipublicae administratione dialogus</i>	197
Szent Nilus szentenciái	201
Bibliográfia	205
A fordítások alapját képező művek lelőhelyei	219

AJÁNLÁS

Ekler Péter antológiájának címe: „Margarita poetica”. Nem fordítja a címben, de fordítja és magyarázza az Előszóban. Az eredeti szövegösszefüggésben még „drága gyöngyszemnek” nevezett öszszetevő nem egyéb, mint a görög–római költészetten és retorika által megkövetelt, a klasszicista antikizáló előírásoknak megfelelő szabálygyűjtemény, illetve e szabálygyűjtemény előírásainak nyomán felépített, azaz az eredeti metaforához ragaszkodva kiszabott és megvarrt nyelvi köntös. Pompás ruha ez, hiszen az élet által naponta produkált és az irodalmi megfogalmazás illő formájára sóvárgó kivitelezésre utal; gyöngyökkel kihímzett ragyogó köntöst kell szabni az egyébként önmagukban éktelen, vagyis díszítetlen dolgoknak, szóba jöhető tárgyaknak.

Az utóbbi egy-két évtizedben a magyar könyvkiadás az olvasóközönség kezébe adott néhány alapvető szöveggyűjteményt. Az első feltétlenül Klaniczay Tibornak köszönhető, aki a *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták* című kötetben kincsesbányát nyitott a korszak iránt érdeklődő, de latinul nem feltétlenül tudó olvasóknak, akárcsak ugyanebben a sorozatban (Magyar Remekírók) Kulcsár Péter, aki a *Humanista történetírók* című kötettel kápráztatta el az erre hajlamos érdeklődőket. Majd következett a *Humanizmus* című, Ács Pál, Jankovics József és Kőszeghy Péter által szerkesztett szöveggyűjtemény, amely immár a kitűnő válogatás latin eredeti szövegeit is tartalmazta.

Ekler Péter nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy nem csupán e három kézikönyv, hanem az egész humanista korszak iránt

érdeklődő magyar olvasónak állítson össze olyan gyűjteményt, amely bemutatja, hogy milyen mesterek írásai nyomán alakult át a magyarországi latin írásbeliség.

Humanistává?! Vagy a még középkorba tartozó, alkorszakként értelmezhető humanizmus elveit vallóvá?! E helyütt nem szükséges belebocsátkoznunk a legutóbbi tíz évben kiélesedett, nemzetközivé vált vitába, amely – összehasonlítva egymással Hans Baron, Paul Oskar Kristeller és Eugenio Garin humanizmusfelfogását – az egész kutatóközösséget megmozgató és állásfoglalásra késztető vitát indított a humanizmus kezdetéről, lényegéről és korszokolhatóságáról. Ekler Péter tudniillik olyan kézikönyvet, illetve szöveggyűjteményt adott a kezünkbe, amelynek segítségével ki-kí maga is eltöprenghet arról, hogy miért gondolkoztak másképpen stíluseszmény tekintetében az egymástól légvonalban néhány száz méterre található udvari humanisták és a ferences teológusok és hitszónokok Budán, ugyanannak a Mátyás királynak udvarában. Arra nézve is rendkívül sok útmutatót kaphatnak, hogy miért fejlődött egyszerre több irányban az immár nem latin, hanem népnyelvű, azaz magyar írásbeliség egyszerre több műfajban, azaz levélben, teológiai értekezésben vagy akár vitairatban a XVI. században. Módosítanunk kell azt a szinte megkövesedett, dogmává vált álláspontunkat, hogy a latinnyelv-használat akadályozta a magyar irodalomban a magyar nyelvűség kibontakozását; jobb, ha visszatérünk ahhoz az ósdi állásponthoz, hogy nem akadályozta, hanem iskolázta.

Noha az Ekler Péter által szerkesztett szöveggyűjtemény darabjai kivétel nélkül 1526 előtt készült művekből származnak, a benne megfogalmazott elvek maradéktalanul feltalálhatók a reformáció nyomán kibontakozó magyar nyelvű dömping stilisztikájában is. Rövidség vagy hosszúság, közmondások bősége vagy a bennük való szűkölködés, egy tagmondat felépítése, egy ritka szó alkalmazása nemcsak azon, magyar nyelven fogalmazó írónál vagy teológusoknál található meg, akik a szöveggyűjteményben található elveket ültették át tanítványaik lelkébe, hanem akár még

a csejtei rémnek elkeresztelt jámbor Báthory Erzsébet leveleiben is, aki, úgy látszik, fiatalkorában nemcsak szűzlányok vérében fürdött, hanem latin stilisztikát is tanult, különben nem tudott volna olyan élénken és plasztikusan fogalmazni – magyarul írott – leveleiben!

Ha a mai oktatási szisztéma összeomlik – ahogyan szívből remélem –, és a félművelt politikai döntéshozók rájönnek arra, hogy azért, mert ők nem tudnak latinul, attól a korábbi európai gondolkodók, akik még unió nélkül is megértették egymást, éppen ennek a varázseszköznek a segítségével, amelyet latin nyelvnek hívtak, és amely alkalmasabb volt a gondolatcserére, mint a ma mikronéziai (pápua) szinten beszélt európai angol, hallatlanul erős politikai és felekezeti ellentétek dacára is egyezsége tudtak jutni a legfontosabb kérdések konszenzusos megoldásában, akkor újra helyreállhat a latinoktatás becsülete. Magyarország sohasem állt közelebb a pusztuláshoz, mint a XVI. században, Mohács után. Ha nem lett volna latinul elfogadhatóan beszélő és író értelmisége, akkor mindenestül eltűnt volna a történelem süllyesztőjében. Mindazok, akik kíváncsiak arra, hogy miért nem tűnt el, és mindazok, akik szeretnék, hogy ne is tűnjék el, forgassák szeretettel a szöveggyűjtemény lapjait.

Szörényi László

ELŐSZÓ

Feleségemnek, Barbarának és fiamnak, Miklósnak

„Ez a drága gyöngyszem (*pretiosa haec margarita*) sokféle filozófus, történetíró, szónok, költő és sok más híres ember műveiből származó szabályokat, clausulákat, említésre méltó tekintélyes gondolatokat tartalmaz egy könyvben, olyanokat, amelyek a helyes beszéd művészetének elsajátításában és a derekas életvitelben szerfelett sokat segítenek...” – ezekkel a sorokkal kezdődik Albrecht von Eyb (Albertus de Eyb, 1420–1475) retorikai-stilisztikai tankönyve (*Margarita poetica* = ’Költői, költészeti gyöngyszem’), amellyel a latin nyelv elsajátítását, az elegáns szóbeli és írásbeli kifejezőkészség megszerzését kívánta elősegíteni.¹

Albrecht von Eyb művének címét idéző könyvünkben (a továbbiakban *Margarita*) a *studia humanitatis* 1526 előtt készült és Magyarországon használt, olvasott dokumentumaiból kívánunk válogatást közreadni, vagyis a latin nyelv alapelemeit, a latin nyelven való művészi fogalmazás stilisztikai fogásait és költészettani ismereteket tanító, továbbá történetírói és morálfilozófiai témájú humanista műveket kívánunk bemutatni.

A jelen antológia szerkezetének összeállítását 2007-ben kezdtük el. Úgy tapasztaltuk, hogy a reneszánsz humanizmus szellemiségében készült magyarországi vonatkozású historiográfiai és erkölcsfilozófiai művek szép hányada magyar nyelvű fordításokban már ismert és tanulmányozható a művelt hazai nagyközönség számára.

¹ Bázél, Johann Amerbach, 1495, fol. a₂^r.

Vállalkozásunk egyik ösztönzőereje tehát az volt, hogy a *studia humanitatis* többi ága, vagyis a grammatika, retorika és poétika területéhez tartozó irodalmi alkotásokat, tankönyveket is ismeretebbé tegyük. Mivel Guarino Veronese, Lorenzo Valla, Niccolò Perotti, Erasmus és a többi művelt humanista nevét a külföldi és magyar nyelvű szakirodalomban gyakran említik, elhatároztuk, hogy a latin nyelv megtanulását segítő könyveik egy-egy kisebb részletét magyar nyelvre fordítjuk. A jelen kötet számára készített fordítások alapját tehát alapvetően a grammatika-retorika-poétika szakterületébe sorolható írásokból vett szemelvények képezték. Ezekhez kapcsolódva a történetírás és morálfilozófia témájához illeszkedő, de Magyarországon kevésbé ismert írásokból is válogattunk egy-két részletet, és készítettünk fordításokat. Célunk az volt, hogy a *studia humanitatis* teljes rendszerébe engedjünk bepillantást.

A félreértések elkerülése érdekében leszögezzük, hogy a *Margarita* a XV–XVI. század eleji reneszánsz humanizmus dokumentumaival foglalkozik, továbbá hogy a *studia humanitatis* tárgykörén a grammatikát, a retorikát, a poétikát, a történetírást és a morálfilozófiát értjük.²

A feladat megkezdésekor tisztában voltunk azokkal az általános nehézségekkel, amelyek az idegen nyelvről (latinról) magyarra történő fordítás esetében jelentkeznek. Ezekkel mi is szembesültünk, mégpedig főleg a latin grammatikák fordításakor. A munkát megtervezésekor úgy döntöttünk, hogy a *Margarita* magyar nyelvű szemelvényeket fog tartalmazni, és nem kétnyelvű kiadás lesz. A szemelvények az érthetőség és élvezhetőség érdekében – indokolt esetben – lábjegyzeteket tartalmaznak, a szövegben pedig kerek vagy szögletes zárójelben latin és magyar magyarázó kifejezések olvashatók. Az a kérdés is felmerült bennünk, hogy érdemes-e XV–XVI. századi latin grammatikákat magyarra fordítani. A *Margarita* a *studia humanitatis* körébe tartozó, magyar-

2 A „reneszánsz”, „humanizmus” szavak jelentésére vonatkozóan lásd: ÁCS 2010.

országi vagy magyar vonatkozású művek összegyűjtésére és bemutatására vállalkozott. A humanista tanulmányok, műveltség kiindulópontja, alapfeltétele a latin nyelv alapos ismerete volt. Ez indokolta tehát, hogy a *Margarita* grammatikai műveket is tartalmaz. (Mindazonáltal azt is szeretnénk leszögezni, hogy a kötetben szereplő magyar nyelvű grammatikai szemelvények jelenlegi formájukban ma csak közvetve alkalmasak a latin nyelv hatékony oktatására.)

Az antológia szerkezetének véglegesítésekor komoly fejtörést jelentett az a kérdés, hogy a grammatikai és a retorikai tankönyvek között hol húzható határvonal. Számos grammatikai mű vas-kos *opus*, amely az alapvető alaktani és szintaktikai ismeretek ismertetése után stilisztikai tárgyú fejezetekkel folytatódik, aztán felöleli a humanisták kedvelt műfaja, az *epistola* szerkesztésének fogásait, végül pedig metrikai fejezetekkel, a versek komponálásának szabályaival, fortélyaival zárul. Ha a *kedves Olvasó* úgy érzi, hogy egy-egy szemelvényt nem a megfelelő fejezetbe osztottunk be, akkor megértését kérjük.

Hangsúlyozzuk, hogy a *Margarita* nem irodalom-, nyelv-, nevelés- vagy művelődéstörténeti szakkönyv, hanem, mint említettük, a magyarországi humanisták műveltségének forrásait dokumentáló kiadvány, amely az 1526-ig írt vagy megjelent és a Kárpát-medencében olvasott, tanított műveket mutatja be.³

Ejtsünk pár szót arról, hogy milyen elvek alapján válogattuk ki azokat a műveket, amelyekből a szemelvényeket választottuk! A legfontosabb szempontok a következők voltak:

- A szerző magyarországi személy (*Hungarus*), illetve életútjának hosszú vagy meghatározó szakasza Magyarországhoz, *Pannóniá*-hoz kötődik.

3 2010-ben megjelent angol nyelvű tanulmányunk röviden összefoglalja és ismerteti jelen könyv tartalmát, felépítését: EKLER 2010.

- A külföldi szerző magyarországi személynek ajánlotta a művet, tehát rajta keresztül a műnek (szélesebb) olvasóközönsége is lehetett Magyarországon.
- A külföldi szerző nem magyarországi vonatkozású műve sikeres, népszerű volt, és Magyarországon is olvasták, tanítottak belőle.

A gyűjteményünkben szereplő írások olvasói, gyűjtői, „címzettjei” között változatos társadalmi helyzetű és más-más műveltségi színvonalon álló személyek szerepelnek: a király, a királyné, bibliofil főpapok, művelt világi nemesek, a királyi és egyházi adminisztráció latinul kiválóan tudó alkalmazottai, tanárok, iskolamesterek, az oktatási rendszer különböző szintjén tanuló diákok, hallgatók.

A *Margaritában* olvasható művek megírását különböző szándékok ösztönözték:

- Grammatikák és retorikák esetében gyakori, hogy a (foglalkozását tekintve tanár) szerző – magas szintű latin nyelvi ismeretei birtokában és választékos („elegáns”) stilisztikai igényeiből fakadóan – elégedetlen a meglevő tankönyvek szókinszbeli színvonalával és módszertani eljárásaival, ezért „új és jobb” könyvet ígér és ír.
- A humanista szerző antik és korabeli *auctorok epistoláiból* levélgyűjteményt állít össze diákjainak, hogy követésre (*imitatio*) méltó példákat adjon kezükbe.
- A széles humanista műveltséggel rendelkező, Platón, Arisztotelész, Plutarkhosz műveit és az antik *exemplumirodalmat* kiválóan ismerő szerző – pedagógiai célzattal – királyfinak, királynak szóló, erkölcsi tanulságokat tartalmazó művet (fejedelmi tükröt) ír.
- Az udvari élet gyakorlatában jártas, a diplomácia fortélyait jól ismerő szerző a királynét (vagy általában a művelt udvarhölgyeket) „instruálja” a művelt és illő életvitel tekintetében. Szintén ide tartoznak azok a pedagógiai munkák, amelyek nem hercegeknek szólnak, és a növendékeket (például egy humanista *con-*

tubernium tagjait) a *studia humanitatis* eszményének megfelelően a művelt és hasznos, tehát a város vagy állam vezetésében, igazgatásában részt vevő életre készítik fel.

Az eddig leírtakból következik, hogy a *Margarita* nem az egyetemi képzés vagy az azt megelőző alsóbb szintű oktatás tankönyveinek bemutatására törekszik, mivel a *studia humanitatis* dokumentumai nem feltétlenül esnek egybe az iskolai képzésben használt szövegekkel. (Bár az idő előrehaladtával ott is megjelentek, egyes országokban korábban, máshol később.) Az elmondottakból az is következik, hogy önmagukban a korabeli királyi, főúri, városi könyvtárak, könyvgyűjtemények sem képezik vizsgálatunk tárgyát.

A szemelvények a magyar történelemben tragikus határvonal, 1526 előtt készült (írt vagy kinyomtatott) művekből származnak. Oroszlánrészük az itáliai reneszánsz humanizmus gyümölcse, kisebb hányaduk az Alpokon túl lakó (főleg német ajkú) tudós humanisták alkotása. Igyekeztünk arányosan kialakítani gyűjteményünket, ugyanakkor arra is törekedtünk, hogy a kiemelkedő képességű és komoly hatással, utóélettel bíró „nyelvi, stilisztikai tehetségek” (Aeneas Silvius Piccolomini, Niccolò Perotti, Georgius Trapezuntius, Erasmus) jelentőségüknek megfelelő hányadot kapjanak a műben. Melanchthon szerepét, hatását az időbeli határ (1526) miatt nem tudtuk kellőképpen kidomborítani. (Műveinek ismertetése egy következő antológia feladata lehet. Döntésünkért vállaljuk a felelősséget.) A kötet szerkesztésének véglegesítésekor arra is igyekeztünk figyelni, hogy a magyarországi (Valentin Eck, Adrianus Wolphardus), illetve a művelődésünk gyarapodásához komolyan hozzájáruló külföldi szerzők (Bartolomeo della Fonte, Giacomo Filippo Foresti, Augustinus Moravus Olomucensis) eddig kevésbé ismert műveire végre kritikus, de méltó figyelem forduljon.

A *Margaritában* olvasható szövegek bemutatásakor elsősorban objektív tények (például források, előzmények) leírására szorítkoztunk. Klasszikus szerzőket a középkorban is olvastak. A reneszánsz humanizmus középkorhoz viszonyított újszerűségét mi

elsősorban stilisztikai szempontból vizsgáltuk, ebből következik, hogy tartózkodtunk olyan kijelentések megfogalmazásától, amelyek arra utalnak, hogy a reneszánsz humanizmus dokumentumai a középkoriaknál fejlettebbek. A grammatikai művek jó példáját mutatják annak, hogy általában folyamatos átmenetről, a középkori és humanista művek egymás mellett éléséről és nem hirtelen változásokról kell beszélni. Több, humanistának nevezett grammatikus, bár a középkori grammatikai irodalom megreformálását hirdeti, jelentős mértékben a középkori grammatikai művek elméletére, megfogalmazására támaszkodik.

A szemelvények felének magyarra fordítását magunk végeztük. A többi szöveg esetében a pályatársakhoz fordultunk, és őket kértük fel arra, hogy (bevezető gondolatok kíséretében) fordítsák magyarra a kiválasztott *textus*okat. „Kis hajónkra” Berkes Katalin, Preseka Diotima, Szilágyi Emőke Rita, Zsupán Edina, Ittész Dániel, Lakatos Bálint, Lázár István Dávid, Marton József, Nemerkenyi Előd, Németh András, Németh Csaba, Ősz Ferenc és Simon Lajos Zoltán szálltak fel, Bolonyai Gábor pedig értékes *étude*-del gazdagította a *Margaritát*.

A latin szavak, kifejezések írásában egységes gyakorlatot követünk, és nem az alapul szolgáló kéziratok, nyomtatványok írásmódját tükröztük (*Cesar*, *Cęsar* helyett *Caesar*). A kerek zárójelben általában a latin szövegben is található, a magyar nyelvű fordítást értelmező, pontosító latin, görög terminusok találhatók. A szögletes zárójel a latin szövegben nem olvasható, de az érthető, szabatos magyar szöveg szempontjából szükséges fordítói magyarázatokat, kiegészítéseket tartalmazza.

A *Margaritát* elsősorban azoknak szánjuk, akiknek ismerősen cseng a latin nyelv. Ebből következik, hogy általában nem törekedtünk arra, hogy a görög és latin szakszavakat magyarra fordítsuk. A görög és latin nyelvű *terminus technicus*ok eredeti alakjukban egyértelműek, magyarra fordítva olykor félreértésre adhatnak okot. Az érthetőség, olvashatóság, élvezhetőség érdekében – mint említettük – jegyzeteket készítettünk.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁSOK

A *Margarita* magját a 2009 nyarán védett doktori értekezésünkben⁴ tárgyalt grammatikai és retorikai művek képezik. Doktoranyám, Madas Edit a kezdetektől fogva hasznos tanácsokkal támogatott a *Margarita* elkészítésében. Ritoókné Szalay Ágnes, Pajorin Klára, Pojjákné Vásárhelyi Judit, Vígh Éva, Marosi Ernő és Monok István figyelmes és kritikus véleményezéssel segítettek a szemelvények kiválasztásában. Bartók István, Jankovits László és Szörényi László egyes részletkérdések árnyaltabb elemzéséhez nyújtott baráti tanácsokat. Lázár István Dávid a szövegeket tudós *akribei*ával olvasta át, és építő kritikákat fogalmazott meg. Békés Enikő és Dalloul Zaynab az antológia felépítésére vonatkozóan tett hasznos észrevételeket. A grammatikai szövegek magyarrá fordításában Lőrinczi Réka, Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, Cser András, nyelvi kérdésekben pedig Ittész Máté segített. A „vállalkozás szervezésében” Kégli Ferenc, Sarbak Gábor, Nemerkenyi Előd, Kiss Farkas Gábor állt mellém támogatólag. Fontos kérdéseket segített tisztázni Mészáros István, Veszprémy László, Máté Ágnes, Kovács Eszter, Véber János és Németh András.

Külföldről Jacqueline Glomski, Valery Rees, Bettina Wagner, Thomas Jahn, Sven Limbeck, W. Keith Percival, Kristian Jensen, Daniel Škoviera részéről kaptam kollegiális támogatást. John Monfasani 2005 óta követte figyelemmel előmeneteletem, és lá-

⁴ EKLER 2008a.

tott el a grammatika-retorika témakörében naprakész információkkal.

Kutatásainkat a kezdetektől fogva támogatta munkahelyem, az Országos Széchényi Könyvtár vezetése: Monok István főigazgató úr, Sajó Andrea főigazgató asszony, Káldos János és Boka László igazgató urak. A Régi Nyomtatványok Tára munkatársai, W. Salgó Ágnes osztályvezető asszony, Velencei Katalin, Farkas Gábor Farkas osztályvezető úr, Stemler Ágnes, Berkes Katalin, Dalloul Zaynab, Tóvizi Ágnes, Varga Bernadett, Nagy Györgyi, Bíró Csilla, Szabó Balázs az anyaggyűjtés megkezdésétől a kézirat leadásáig hasznos tapasztalatokkal és értékes tudással láttak el. A *Margaritában* említett és részletesen elemzett művek komoly hányada megtalálható a Nemzeti Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárában és Kézirattárában. A *Margarita* elkészítésének egyik célja a gyűjteményünkben őrzött kincsek tartalmi bemutatása volt.

Köszönöm mindannyiuk segítségét, őszinte, baráti tanácsait! Hasonlóképpen hálás vagyok családomnak és barátaimnak, akik biztos támaszt nyújtottak a kutatás folytatásához és a kézirat lezárásához.

A *Margarita* a Nemzeti Kulturális Alap Ismeretterjesztés és Környezetkultúra Szakmai Kollégiuma támogatásával (2502/0538, 2521/2819) készült. Köszönöm a támogatást, amely lehetővé tette, hogy a Kárpát-medencében élők második anyanyelvén, latinul írt dokumentumokat első anyanyelvünkön, magyarul is bemutathatjuk!

Budapest, 2010. november 10.

Ekler Péter

BEVEZETÉS

RENEZÁNSZ HUMANIZMUS, *STUDIA HUMANITATIS*

A XV–XVI. században a klasszikus humán tárgyak (grammatika, poétika, retorika, történelem, erkölcsfilozófia), a *studia humanitatis* professzionalistáit nevezték humanistáknak.⁵ Az ókori görög és római szerzők műveiben olvasott témák, gondolatok kiindulópontot, illusztrációs eszközöket, hivatkozási alapot, érvrendszert, példatárat nyújtottak a humanistáknak a szóban elhangzó beszédek vagy olvasásra szánt alkotások megszerkesztéséhez. A korszak művelt embere széles ívű retorikai ismeretei birtokában – latinul, írásban és szóban – választékosan tudta közölni gondolatait.

A humanisták nehézség nélkül megértették egymást. Egész Európában mindannyian a felújított, (cicerói) klasszikus latin nyelven írtak, és az antik irodalom jelentette mindannyiuk utánzott példaképét. A régiektől kölcsönzött sorok, félsorok, utalások nagy száma az író, költő olvasottságáról, *eruditio*járól tanúskodott, a tudósan felhasznált antik elemek a humanista mű értékét, becsületét növelték. A humanisták filológusok is voltak. Szenvedélyesen vizsgálták a régi szerzők szövegeit, az azokat tartalmazó kódexek, nyomtatványok minőségét; az egymásnak írt levelekben, illetve szövegkiadásaik előszavában ezekről állást is foglaltak. A magyarországi humanisták stílus, szabályok, nyelv, technika, műfajok szempontjából igazodtak külföldi „kollégáikhoz”, és szerves részét alkották az európai reneszánsz humanizmusnak. Geopolitikai helyzetünk, a korabeli történelmi valóság viszont egyedivé tette

⁵ RMISZ 1998, 5–6.

irodalmunkat. A magyarországi humanista irodalom a török veszedelem árnyékában bontakozott ki és virágzott. A törökkérdés jelen van Vitéz leveleiben, Janus verseiben, a külföldet segítségnyújtásra buzdító orációkban, a későbbi költők és írók verseiben és leveleiben, a történetírók beszámolóiban.⁶

A humanistáknak életelejük volt az egymástól való tanulás, gondolataik kicserélése, a művelt társaság. Beszélgetésük kedvelt műfajai az episztola és a vers voltak, mivel egy személynek vagy egy közösségnek ezekkel a műfajokkal üzeni tudtak. Egy-egy vezető egyéniség körül a humanista irodalom tűzhelyei alakultak ki: Mátyás udvara, Pécs Janus Pannonius, majd Szathmári György, Gyulaféhevár Várdai Ferenc püspöksége alatt. Vitéz János körül Budán, Váradon és Esztergomban alakult ki humanista társaság. Vitéz széles, szerteágazó érdeklődése és tudása közismert volt. Regiomontanus, a híres tudós így dicséri őt:

„Úgy gondolom, senki előtt sem ismeretlen, milyen kiváló vagy, milyen mélyen hatoltál be a Szentírásba. Mit monddjak a pápai jogról, melynek ismerete mindig dicsőre válik... Jól ismert számodra az egész filozófia, a quadrivium tudományai pedig díszt és dicsőséget szereztek neked.”⁷

Vitéz és hívei bukása után a humanizmus legfontosabb központja Mátyás király udvara volt. Külföldi származású humanisták írásai-
ból kiderül, hogy Mátyás udvarán kívül humanista főpapok udvaraiban is kedveltek voltak a symposionok. Galeotto Marzio így ír Nagylucsei Dóczi Orbán udvaráról:

„Mit monddjak [Nagylucsei Dóczi Orbán] emberségéről, mikor láttam, mint várja pompásan terített asztala az idegen vendégeket, csupa tudós és bátor férfi ül mellette, és bár ő

6 JP – MH 1982, 1369–1375.

7 WACZULIK 1984, 47. Waczulik Margit fordítása.

maga, ha nem lakománál ül, néha kissé zordabb a sok és fontos ügy miatt, valójában mégsem az: könnyen megtalálni szavaiban a jókedvet. Különösen azt tartom bámulatra méltónak, hogy bár a behajtásra és kifizetésre váró pénzek sok komoly gondja szorongatja, hiszen őt terheli Magyarország minden gondja-baja, mégis olvas, vitatkozik, különféle tudományos könyvekben is otthonos. Az ő pompás és mindennapos vendéglátását tudós férfiak élvezik, és jelenlétemben egyszer egy elég nehéz és kétes dologról esett szó. Ki-ki mást mondott, ő pedig előhozatta hálósobájából a könyveket, és egy pillanat alatt meglelte azokat a tekintélyeket, akiket a dologban idézni kellett. Márpedig ezt soha meg nem tudta volna tenni, ha nem volna jártas a könyvekben.”⁸

A humanista symposionok magyarországi divatjáról Pescennio Francesco Negro (Franciscus Niger Venetus) is beszámol *Cosmodystichia* című művében:

„A symposionokon pedig nemcsak a fogásokat találják fel, hanem az olyan vitákat is, amilyenek a platóniak és a filelóiak voltak. Ilyeneket én, emlékszem, társaimmal a pannon előkelőségeknél látogattam, ahol a fogások közé, ha valami vita támadt köztünk, rengeteg könyvet hoztak az asztalhoz, ezeket olvastuk, és különféle értelmezéssel magyaráztuk.”⁹

Mátyás király könyvtára a maga nemében a korabeli Európa egyik legjelentősebbje volt. A *Corvina* anyaga a legkorszerűbb tudományos színvonalat képviselte (antik auktorok, egyházatyák, középkori szerzők, kortárs humanisták; irodalom, történelem, filozófia, teológia, retorika, hadtudomány, orvostudomány, építészet, csillagászat). Mintaszerű és teljességre törekvő könyvtár volt olyan

8 MARZIO 1977, 105. Kardos Tibor fordítása.

9 PAJORIN 2002, 112.

könyvekkel, amelyek megfeleltek a humanista könyvgyűjteményre vonatkozó követelményeknek.¹⁰

A humanista irodalom megjelenési formáját tekintve a Jagelló-korban a mérleg a kódexek (kéziratosság) felől a nyomtatott könyvek irányába billent el. A magyarországi humanisták műveiket általában ott jelentették meg, ahol éppen egyetemi tanulmányaikat végezték (Bologna, Bécs, Krakkó).¹¹

Firenze – jelentős mértékben Ficino tevékenysége révén – Európa szellemi, irodalmi életének egyik legfontosabb tűzhelye volt. Hasonló kisugárzása volt a virágzó és gazdag kereskedővárosnak, Velencének is, ahol a klasszikus szerzőkkel való tudós foglalkozás egyik legnagyobb mestere a könyv- és nyomdásztörténetekben *superlativusok*ban emlegetett Aldus Manutius (Aldo Manuzio, 1450 körül–1515) volt. A könyvnyomtatás csodálatos találmány volt: széles olvasóközönség számára tette elérhetővé a kiváló auktorokat – köztük sok olyan szerzőt is, akiről már meg is feledkeztek, és akiket alig olvastak. A nyomtatás – a szövegsokszorosítás új módja – „rögzített”, tudós *eruditio*val megállapított szövegeket követelt meg. Aldus munkatársai kiváló itáliai és görög tudósok voltak, kiadványait szép betűk, finom kiállítás és – lehetőség szerint – jó és hiteles szöveg jellemezte. Számos kiadványa kézben könnyen tartható, zsebre vágható, nyolcadrét méretű formában jelent meg. Aldus műhelye tehát filológiai központ is volt. A kiadványai elején található előszavak és ajánlások fontos adatokat tartalmaznak a szöveg közreadását megelőző szövegkritikai műhelymunkákról, tehát alapvető adatok a korszakkal foglalkozó irodalomtörténészek számára. A humanista Aldus leveleivel behálózta egész Európát. Aki Aldusszal összeköttetésben állt, az rajta

10 KARSAY 2002, 12; PAJORIN 2004, 12. Monok István adatgazdag tanulmánya (MONOK 2008) a korvinák és a szövegek felhasználásával készült nyomtatványok viszonyát, jelen sorok írójának egy tanulmánya (EKLER 2008b) pedig a korvinákban olvasható, görögörről latinra fordított szövegeket és azok színvonalát vizsgálta. A fennmaradt hiteles korvinák számára vonatkozóan lásd Madas Edit *census*-át: MADAS 2009.

11 MIT I, 215.

ALDVS MANVTIVS ROM. PHILIP-
PO CYVLANO MORAE PANNO
NIO A' SECRETIS REGIS,
AC ORATORI APVD
VENETOS, ET COM
PATRI OBSER.

S. P. D.

m Vltima mihi grata contingunt in hac mea
Prouincia plena laborū inelyte Cyula-
ne, sed illud gratissimum, qđ magni etiā
uiri, ac prināpes, quicunq; amantes sunt
bonarum literarum, et nos de tantis, assiduīs q; labo-
ribus nostris amant plurimum. quemadmodum et tu
facis. es enim et literarum, et nostri amantissimus,
quod sis apprime doctus, nec non ingens decus non mo-
do Cyulanae familiae, quae cum maioribus tuis clara
est, et insignis, tū te praeposito A griēsi, ac à Secretis Re-
gis, et oratore grauissimo, et integerrimo, iam Quart.
apud Venetos, Et trib. fratribus tuis Ladislao. Geor-
gio. Nicolao ductorib. fortissimis, qui saepe magnā Tur-
carum manum pro fide Christiana, et patria strenue
pugnantes summa cum laude profligauerunt, uerum
etiam ipsius patriae tuae Pannoniae. nam praeter doctri-
nam, et eloquentiam, quib. es praeditus, summa in te est
modestia, mira probitas. tum acutum ingeniū acri ad-
iunctum iudicio. id quod futurum in te censuit Beroal-
dus, quem audiuiſti adolescens, idq; Bononiae, cum tibi
suos in Thufculanas M. Tullij quæstiones commenta-
rios nuncupauit. Quoniam igitur multis ornaris uirtu-
tibus, et nos, quae tua est humanitas, ualde amas, ut co-
gnoscat Aldum tuum non esse in gratum, sed contra,
amant eis

Marcus Tullius Cicero: *Epistolae familiares*
(Velece, 1502. Országos Széchényi Könyvtár, Régi
Nyomtatványok Tára, App. H. 65, fol. [a.^v])

keresztül a nemzetközi szellemi és tudományos élet élvonalával tartotta a kapcsolatot.¹²

Az első Magyarországon nyomtatott könyv, a *Chronica Hungarorum* (*A magyarok krónikája*) Hess András budai műhelyében látott napvilágot 1473-ban. Gutenberg 42 soros Bibliájának elkészülte után mintegy két évtizeddel a nyomdászat ilyen korai (bár nem hosszú életű) magyarországi megjelenése figyelemre méltó eseménynek számít. Hess kiadványát csak a német nyelvterületen, Itáliában, Franciaországban és Németalföldön készült nyomtatványok előzték meg. Hess 1471-ben érkezhetett hazánkba, és 1472 nyarán kezdhette meg a *Budai Krónika* néven is ismert mű elkészítését. A munka tíz hónapig tartott. Hess nyomdászati ismereteket és öntött betűket hozott magával. Papírt valószínűleg Vitéz János primás támogatásával szerzett a Velencei Köztársaság területéről. A berendezést nyilván helyi iparosok segítségével állította össze, és a szedést maga végezhetette. Valószínűleg egyszemélyes műhellyel rendelkezhetett. Hess András Vitéz János primás, királyi kancellár biztatására érkezhetett Magyarországra. A megbízást Kárai László alkancellár adta át a Rómában tartózkodó nyomdásznak 1470–1471 fordulóján. Vitéz János, a magyarországi humanizmus első kiemelkedő alakja nagy könyvbarát volt, tudós hozzáértéssel javíttatta a kódexek hibás szövegeit. A nyomtatott könyv megjelenése ugrásszerű változást jelentett a kézzel másolt kódexekhez képest, ezért az esztergomi érsek nagy örömmel fogadhatta a szövegtöbbszörözés új lehetőségét. Az is elképzelhető, hogy az általa alapított (bár rövid ideig működő) pozsonyi egyetem oktatási céljainak támogatására is szándékozott Budán nyomdát alapítani. A Mátyás és Vitéz között kiobbant ellentét következtében Hess viszont állandó mecénás nélkül maradt, és működése az állandó nyomdát ekkor még nem igénylő, szűk humanista műveltségű réteg körében kérészerűtűnek bizonyult. Ezek fényében az

12 GULYÁS 1908, 1–8.; GERÉZDI 1945.

Aldus .M. Ro. Sigismundo Thurzo Pannonio Alben.
Præposito, ac Viro regio à Secretis .S. P. D.

Acer, & ad palmæ per se cursus honores,
Si tamen horteris fortius ibit equus.

Vide quantum ualet hortatus, q̃ et equos, et id genus
ἀλoza reddit alacriora, nedū homines. Nam et si ipse
eram paratiss. ut omnia .M. Tullij, parua forma ex=
cusa ad cōmodiorem usum studioforū publicarentur,
tamen lecta tua eleganti epistola, qua me, & tuo, et
Georgij V aradiensis Episcopi nomine ad ea ipsa Ci=
ceronis opera imprimenda hortaris, ut cum & pro=
prijs, et regijs negocijs occupatissimī, non queatis do=
mi in bibliothecis uacare politioribus studijs, habeatis
hosce libellos à nobis, quos commode foris legatis, uo=
bis morem gerere cupiētes .M. T. epistolas familiares
damus, mox et quæ ad Atticum, et deinceps reliqua.
tum aliorum omnia digna lectu. Curabimus enim,
ut uel portatiles bibliothecas et latine, et græce studio
sis, Iesu fauente, suppeditemus. Hæ uero familiares
epistolæ ut correctiss. è thermis nostris exirent, ma=
gnopere elaborauimus, quod legens statim tu ipse co=
gnosces. Illud non prætereundum putari, oīa .M. T.
opera conferre nūrum in modum, si legantur assidue,
sed epistolas maxime. Nam et copiosum, et elegantem,
et quod facio plurimi, perspicile in scribēdo studiosum
sui efficiunt. Quare sæpe mecum mirari soleo de indu=
stria quosdā in dicendo duos, qui q̃ recte sentiant, Ci=
ceronis scripta ostendunt. Sed inquires, sunt quib. non
placet Cicero. At Fabius, Ille se profecisse sciat, cui
Cicero ualde placebit. Sed παῖνα εἰς Α θῖνας, qui ad
te hæc. V ale cum nostro V aradiēsi, meq; amate.

Marcus Tullius Cicero: *Epistolae ad Atticum, Brutum
et Quintum fratrem* (Velence, 1513. Országos Széchényi Könyvtár,
Régi Nyomtatványok Tára, App. H. 89, fol. [AA^v])

is érthetővé válik, hogy a krónika ajánlása nem a kegyvesztett és 1472-ben meghalt Vitézhez, hanem Káraihoz szól.¹³

A XV. században az élvonalbeli humanista műveltséget itáliai iskolákban, illetve egyetemeken lehetett megszerezni (Ferrarában Guarino Veronese, majd fia, Battista Guarino iskolájában; Pado-vában és Bolognában).¹⁴

Az idősebb Filippo Beroaldo (1453–1505) átmeneti páрмаi és párizsi egyetemi oktatás után 1478-ban lett szülővárosa egyeteme, a bolognai egyetem *artes* fakultásának oktatója. Beroaldo sokrétű oktatási feladata mellett komoly filológiai munkát folytatott: több tucat szövegkiadás és kommentár fűződik nevéhez. Ezek oktatási célokat szolgáltak, ugyanis előadásaiiban ezeket használta és használtatta fel hallgatóival. Beroaldo nyitott, vonzó személyiség volt, ezért népszerű volt tanítványai körében, akik Európa minden részéről tódultak hozzá.¹⁵

A XV. század végétől kezdve a bécsi és a krakkói egyetemek – közelségük révén is – az itáliai iskolák vetélytársaivá váltak, és jelentős hatással voltak Jagelló-kori humanista kultúránk alakulására. A bécsi egyetem tanárai közül kiemelkedik Konrad Celtis (1459–1508) és Vadianus (Joachim Watt, 1484–1551). Konrad Celtis (1459–1508) az első közép-európai irodalmi társaság, a *Sodalitas Litteraria Danubiana* (Dunai Tudós Társaság) megszervezője volt. A társaság – symposionokat tartva Bécsben és Budán – a bécsi, a magyar és a budai cseh kancellária humanistáit próbálta összefogni.¹⁶

13 BORSA 1989a; BORSA 1989b; V. ECSÉDY 1999, 18–25.; CH, III–XIX.

14 MIT I, 206–208.

15 VÉBER 2006, 399–400.

16 MIT I, 207.; JANKOVITS 2005.

RENEZÁNSZ NEVELŐK, HUMANISTA PEDAGÓGIAI ÉRTEKEZÉSEK

A reneszánsz humanizmus egyik legfontosabb alapeleme, jellemzője a klasszikus szerzők egyre szélesebb körű felfedezése, olvasása és a görög nyelv tanulmányozásának elterjedése, szélesebb körökben való használata volt. A humanizmus tényleges központjai nem a felsőbb iskolák, nem az egyetemek voltak. A *studia humanitatis* eszményét valló és módszerét gyakorló iskolák elsősorban itáliai (firenzei, ferrarai) főúri udvarokhoz és hivatalokhoz, kancelláriákhoz kötődtek, és nem a régóta működő patinás egyetemekhez (Bologna, Padova, Párizs, Oxford). Leegyszerűsítve azt is mondhatnánk, hogy az „új” iskolák irodalmi-stilisztikai-erkölcsi nevelésükkel általános műveltséget adó képzésre törekedtek, és nem (az akkor hagyományos) specializált tudás oktatására, mint az egyetemek. Más szavakkal megfogalmazva: a *studia humanitatis* eredetileg az itáliai polgárok és nemesek átfogó humán képzésének tervét tartalmazták. A grammatika, retorika, dialektika, morális filozófia tanítása a görög és római szerzők műveinek olvasásával, kommentálásával történt, és a képzés egyik alapvető célja az volt, hogy az itáliai város életében, vezetésében, adminisztrációjában hasznosan és eredményesen részt vevő művelt embert formáljanak. Olyan személyiséget, aki Ciceróhoz hasonlóan meggyőzően szónokol, aki az antik episztolairodalom fogásainak ismeretében választékos stílusú diplomáciai levelet fogalmaz meg, és aki – Thuküdidész, Caesar, Sallustius, Livius, Tacitus történelemszemléletét jól ismerve – hathatós tanácsot tud adni városa vezetőinek, vagy maga játszik kiemelkedő szerepet egy-egy városállam élén.¹⁷

Pier Paolo Vergerio (1370–1444) kiemelkedő szerepet játszott a magyarországi humanizmus kifejlődésében. Zsigmond király udvarához tartozott, hosszabb ideig tartózkodott hazánkban, és

17 GARIN 1988, 15–16., 44–45.

Magyarországon halt meg. A *Nemes származású gyermekek neveléséről* (*De ingenuorum educatione liberorum*) című értekezést elsősorban a fejedelmi családból származó gyermekeknek szánta, és Francesco Novello fia, a carrarai Ubertino számára írta 1403 körül.¹⁸ Vergerio szerint a tudás nemes erkölcsösség nélkül semmit sem ér. A nevelés célja, hogy a gyermekek erényesek legyenek. A pedagógiai programnak igazodnia kell a gyermekek egyedi képességeihez. Vergerio fontosnak tartja az edzést, a testi nevelést, és sok fajtáját javasolja. A növendékek tűrjék a hideget és a meleget, az éhséget és a szomjúságot. A nevelés munkáját úgy kell szervezni, hogy a szellemi és testi foglalkozások ésszerűen váltásák egymást. Az olvasás a nemes ember egyik legméltóbb foglalkozása. Mindazonáltal a tanulás ne legyen elviselhetetlen teher, ezért gondoskodni kell arról, hogy a gyermekek pihenhessenek, játszhasanak:¹⁹

„Mivel nem mindig foglalkozhatunk munkával, hanem néha-néha pihenést is kell magunknak engednünk, azért most ennek a módját és rendjét akarjuk megállapítani. Az első és legfontosabb szabály az, hogy valami rút vagy ártalmas játékot ne folytassunk, hanem csak olyant, mely vagy a tevékenységet fokozza, vagy a testi erőt fejleszti. Scipiónak meg Laeliusnak, meg Scaevola augurnak (Laelius vejének) az volt a szokásuk, hogy szellemök pihentetése idején a tenger partján vagy a patakok medrében kavicsokat meg kagylókat szedgettek, a mi náluk mintegy lelki szükségletből történt. Mert csak mikor nagy munkát végeztek, s már élemedett emberek voltak, folyamodtak a szórakozásnak ehhez a módjához. De talán nagyobb dicséretre méltó e nemben ugyanaz a Scaevola, aki – mint mondják – pompásan labdázott. Mikor törvénytírói teendőibe és magánjogi előadásába belefáradt,

18 KOHL 1988, 12.

19 FINÁ CZY 1919, 31.; KALLENDORF 2002, X.

ilyenfajta üdülésnek adta át magát, hogy erejét felfrissítse és tüdejét megerősítse. Efféle foglalkozás még a vadászat, sólymászgat és halászat, mindezek igen nagy gyönyörűséggel töltik el lelkünket, s ezenkívül a mozgással járó gyakorlás révén tagjaink erejét is fokozzák, mert – miként Horatius mondja – a buzgóság nem véteti velünk észre a munka nehézségeit.²⁰ Ha nem fűszerezné annyi élvezet a munkát, vajjon önként ki vállalná magára és ki viselné el a fáradságot?²¹

Guarino Veronese (1374–1460) oktatási rendszerére vonatkozóan kiemelkedő forrás a fia, majd utóda (Janus iskolatársa), Battista Guarino (1435–1505) által írt, *A tanítás és tanulás rendje* (*De ordine docendi et studendi*) című értekezés.²² Guarino Veronese Niccolò d’Este meghívására ment Ferrarába, hogy az egyetemen tanítson, és fiát, Lionellót nevelje. A megbízás alkalmat nyújtott arra, hogy Guarino bentlakással egybekötött magániskolát (*contubernium*) szervezzon. Guarino Veronese iskolájának egyik erénye az volt, hogy ott hatékonyan és magas színvonalon lehetett elsajátítani a görög nyelvet. Ebből a *contubernium*ból került ki Janus is. Guarino egyik legfontosabb (talán a legfontosabb) feladatának azt tartotta, hogy tanítványai pontosan, tökéletesen megértsék a görög és római szerzőket.²³

Szoros kapcsolatokkal kötődött Magyarországhoz a művelt diplomata, Aeneas Silvius Piccolomini (1405–1464), a későbbi II. Pius pápa. 1450-ben keletkezett pedagógiai traktátusát, az *Értekezés a gyermekek neveléséről* (*Tractatus de liberorum educatione*) című írást V. László kiskorú magyar és cseh királynak szánta, és a gyámság alatt lévő kis király jövőendő uralkodói hivatását tartotta szem előtt.²⁴ Intelmei szerint a kis király (László) – leendő kato-

20 HORATIUS, *Saturae*, 2, 2, 12.

21 FINÁ CZY 1919, 31–32.

22 JANKOVITS 2002, 15.

23 FINÁ CZY 1919, 57–59.

24 KALLENDORF 2002, XI–XII.

nához illően – egyszerű ételeket egyen, és minél hamarabb tegyen szert a harci fogásokra, hadi felkészültségre. A királynak helyesen és igazságosan kell népét kormányoznia. Az igazságos kormányzásra a keresztény igazságokkal „összeférő” filozófia tanítja meg a királyt. Az uralkodónak széles körű ismeretekkel kell rendelkeznie, vagyis ismernie kell a trivium és quadrivium tudományait. Az olvasásra szánt szerzők között fontos helyet foglalnak el a római történetírók.²⁵

Hess András budai ősnymondásról már ejtettünk szót. Második kiadványában Basilius Magnus és Xenophón egy-egy munkáját adta közre Leonardo Bruni (Leonardus Aretinus, 1377–1444) fordításában. Basilius Magnus (Kr. u. IV. sz.) művének eredeti címe *A fiatalokhoz*. Bruni fordításában a cím másképp hangzik: *De legendis poetis (A költők olvasásáról)*. Bruni Arezzóban született, Firenze kancellárja volt, és a kor legműveltebb humanistái közé tartozott. Szerteágazó irodalmi és tudományszervező tevékenységet folytatott, görög szerzőket fordított latinra. Bruni a görög egyházatya művének latinra fordításával arra törekedett, hogy szélesebb körben is élvezhető legyen a művelődés fontosságát hangsúlyozó művecske. Basilius Magnus írásában a jól megválogatott antik szerzők olvasására, maradandó szellemi értékek létrehozására és etikus életre buzdítja a fiatalokat. Hess második nyomtatványa Basilius Magnus rövid írása mellett Xenophón (Kr. e. kb. 434–354) *Szókratész védőbeszéde* című művét is tartalmazta, ezt is Bruni latin fordításában.²⁶

25 FINÁ CZY 1919, 36–38.

26 BASILIUS MAGNUS–XENOPHÓN 1978, 105–106.

GRAMMATICA

GRAMMATIKAI ÉS FILOLÓGIAI
MŰVEK

BEVEZETÉS

Donatus (Kr. u. IV. sz.) és Priscianus (VI. sz.) grammatikáiban a nyelvi norma az aranykori római irodalom nyelve volt. A középkori latint, bár „élő nyelv” volt, már idegen nyelvként kellett tanítani, mivel nem állt mögötte anyanyelvi beszélőközösség. A reneszánsz humanizmus a klasszikus nyelvi eszmény helyreállítását hirdette meg, és a modisták filozófiai nyelvtana helyett a választékos latinságra tanító, gyakorlati grammatika lett a cél. A latin nyelv alapos és biztos elsajátítása a további (humanista) tanulmányok alapfeltétele volt. A humanisták ismerték, használták, olykor kritizálták a középkori grammatikákat. Szellemi előzményeikhez való viszonyulásuk alapján – mindent leegyszerűsítve – három korszakot különböztetünk meg.

Az első szakaszban számos, a középkorban kurrens grammatikai mű használatban volt. A humanisták elsősorban a metrika (például Lovato de Lovati, kb. 1240–1309), továbbá az orthographia és a phraseologia (például Coluccio Salutati, 1331–1406) területén tettek új észrevételeket és készítettek új műveket. A második szakaszban, amely nagyjából egybeesik Guarino Veronese tevékenységével (kb. 1420 és 1460 között), új grammatikák készültek. Ezekben általában nem érzékelhető harsány ellenséges megnyilvánulás a középkori grammatikai irodalom iránt. A középkori grammatikákkal és lexikográfiai művekkel szembeni nyílt ellenséges hang Lorenzo Valla írásaiban (1440 körül), majd Giovanni Sulpizio Verulano műveiben (1470 körül) szólalt meg. A harmadik korszak nyitányának általában Valla *Elegantiae*ját te-

kintik (1440-es évek közepe). A XV. század második felében készülő nyelvtanok egyik fő jellemzője az lesz, hogy a régiek (antik szerzők) nyelvhasználatát igyekeztek utánózni. A korszak „legsikeresebb” grammatikái Niccolò Perotti *Rudimenta grammatices* című műve (1468) és Antonio de Nebrija kézikönyve voltak.²⁷

Az „új” grammatikák megjelenésétől függetlenül a késő antik és középkori művek is használatban maradtak. Donatus és Priscianus – az oktatás különböző szintjein és változó mértékben – mindig nagy tekintélynek örvendtek. Papias (XI. sz.) *Vocabularium*ával, Alexander de Villa Dei az 1200 körül írt *Doctrinalé*-val, Eberhardus de Bethunia (ca. †1212) a *Graecismusszal* a legfontosabb középkori grammatikusok közé tartoztak. A középkori (verses) nyelvtanok (és vokabuláriumok) jelentős hányada a XV. században nyomtatásban is megjelent. (Egy részük pedig még a XVI. században is.) A középkori grammatikák egyik előnye az volt, hogy pedagógiai, módszertani fogásaik révén hasznosak voltak a latin nyelv tanításában. Az úgynevezett humanista és középkori grammatikák között tehát nem húzható éles határvonal: a szintaxisban tovább éltek a filozófiai nyelvtanok által bevezetett fogalmak (például appositio, suppositio, transitio, intransitio), és számos XV. századi szerző művében találunk „középkori” morfológiát tükröző példákat.

A XV–XVI. század legelterjedtebb, legsikeresebb (humanista) grammatikái gyakran kiadott, tehát könyvészeti szempontból is jelentős tankönyvek voltak. A legfontosabb XV. századi szerzők Guarino Veronese, Lorenzo Valla, Niccolò Perotti, Sulpizio Verulano, Antonio de Nebrija, Bernhard Perger és Aldus Manutius voltak, a XVI. századiak közül pedig Thomas Linacre, Johannes Despauterius, Philipp Melanchthon, Iulius Caesar Scaliger és Petrus Ramus nevét emelnénk ki.²⁸

27 PERCIVAL 1988, 73–76.; PERCIVAL 1976, 86.

28 LÓRINCZI 2009, 191–193.

Vid est Gramatica; Grāmatica est ars rectē lo-
quendi, recteq. scribendī, scriptorū, & poetarum
lectionibus obseruata. Vnde dicitur Grāmatica
aporō, grāmaton, Hoc est à literis. Latine enim
literaria dicitur, quod ex literis syllabæ fiant, ex
syllabi, dictiones, ex dictionibus orationes, ex quibus disci-
plina Grammaticæ constituitur.

Partes Grammaticæ sunt quatuor: videlicet, Litera, Sylla-
ba, Dictio, & oratio. Litera, vt v, Syllaba, vt ve; Dictio, vt ve-
ritas: Oratio, vt veritas odium parit. Litera est minima pars vo-
cis compositæ, vel litera est vox indiuidua, quæ scribi potest.
Dicitur autem litera, quasi legitera, eo quod legentibus iter
præbeat, vel à lituris: (licet primam accipiat) quod plerunque
inceratis tabulis antiqui scribere solebant. Syllaba est com-
perhensio literarū sub vno accentu, & vno spū indistincte pro-
lata. Dictio est minima pars orationis, quantū ad sensū. Oratio
est ordinatio dictionū, congruā, perfectāq. sententiā demon-
strans. Literarū quædā sunt vocales, quædā sunt consonantes.
Vocales sunt quinque, a, e, i, o, u; y vero Græca vocalis est, qua
vtimur in dictionibus græcis; vt Hieronymus. Ex quibus fiunt
diphthongi, quatuor scilicet, æ, œ, eu, & au. Consonantes sunt
sexdecim, b, c, d, f, g, k, l, m, n, p, q, r, s, t, x, z: h enim nō est litera, sed
aspirationis nota. Ex consonantibus quædā sunt Mutæ quædā
Semiuocales. Mutæ sunt nouē, b, c, d, f, g, k, p, q, t, z: nouiter reper-
ta est litera, pro ea enim veteres gemino s̄ vtēbātur, vt patris-
so pro patrizo: sed inter mutas annumerari potest Semiuoca-
les sunt sex, l, m, n, r, s, x. Consonantes enim sunt i, & u cū eas
sequatur vocalis in eadē syllaba; vt Iupiter, & Venus. Sciendū
est, quod x, & z duplices consonantes sunt, x enim pro duplici
s̄: z verō pro c, & s ponitur. Scito etiam l, & r liquidas vocari.
Omissio in præsentia de syllaba, de reliquis dicatur.

De Partibus Orationis.

Partes Orationis sunt octo, scilicet Nomen, Verbum, Parti-
cipium, Pronomen, Præpositio, Aduerbiū, Interiectio, &
Coniunctio. Ex quibus quatuor sunt declinabiles. s. Nomen,
Verbum, Participium, & pronomen. Reliquæ v: rō sunt inde-
clinabiles, Præpositio, Aduerbiū, Interiectio, & Coniunctio.
Quid est nomen; Nomen est pars orationis declinabilis, si-
gnificans

A ij

Guarino Veronese: *Regulæ grammaticæ*
(Ascoli Piceno, 1589. Országos Széchényi Könyvtár,
Régi Nyomtatványok Tára, Ant. 5061(2), fol. A_{ii}^r)

GUARINO VERONESE: *REGULAE GRAMMATICALES*

Guarino Veronese (1374–1460) *Regulae grammaticales* című műve meghatározó jelentőségű a quattrocento grammatikai irodalmában. Az 1410-es évek második felében készült, rövid és tömör munka. Sok szempontból a XIV. századi itáliai latin nyelvtanok hatása is tükröződik benne. Guarino a könyvecskét nem teljesen kezdőknek szánta, és bizonyíték van rá, hogy az oktatás során a *Regulaet* más nyelvtanokkal (például *Ianua*, *Doctrinale*) együtt használta. A *Regulae* elsősorban abban különbözik az előző korszak nyelvtanaitól, hogy nélkülözi azok logikai-filozófiai terminusait és érvrendszerét.²⁹

A *Regulaet* 2007-ben kiadta Vadász Géza. A *Regulae* általánosan ismert és használt szövege, a W. Keith Percival által készített *working edition* a világhálón tanulmányozható.³⁰ Szemelvényünk a szerkezeti alakzatokat ismerteti. A fordítás forrása: Percival – RG, 20–21.

Figurae constructionis

Az alakzat (*figura*) szándékosan elkövetett nyelvi hiba. Kétféle alakzat van, tudniillik beszédalakzat és szerkezeti alakzat (*figura constructionis*). Szerkezeti alakzatból nyolc van, tudniillik prolépszisz, szüллépszisz vagy egybefoglalás (*conceptio*), zeugma, szüntheszisz, antiptószisz, utalás (*evocatio*), értelmezés (*appositio*), szünekdoché.

A prolépszisz egy sajáttság (*proprietas*) hozzákapcsolása valamely, részekre osztott egészhez, mint például „aquilae volant, una

29 PERCIVAL 1975, 238–239.; PERCIVAL 1976, 77.; PERCIVAL 1981, 235.; PERCIVAL 1983, 314–315.

30 GUARINO 2007; PERCIVAL – RG.

sursum, altera deorsum” (‘sasok repülnek, egyikük felfelé, másikuk lefelé’). A prolépszisben öt dologra van szükség: egészre, a részeire, a részek megkülönböztetésére, sajátságra, sorrendre. A prolépszis kétféle lehet: kifejtett vagy ki nem fejtett. Kifejtett az, amelyikben megvan mind az öt szükséges dolog, mint például: „cervi currunt, unus tarde, unus velociter” (‘szarvasok futnak, az egyik lassan, a másik gyorsan’). Ki nem fejtett az, amelyikben valamit elhallgatunk, mint például „homines invident alter alteri” (‘az emberek irigykednek, az egyik a másikra’).

A szüllépszis különböző szavak egybefoglalása a mindnyájukhoz tartozó sajátság alatt, mint például „rex et regina albi” (‘fehér király és királynő’). A szüllépszisben öt dologra van szükség: egybefoglaló szóra, egybefoglalt szóra, kötőszóra, sajátságra, melyet többes számú ige vagy melléknév fejez ki, és arra, hogy a sajátság egyezzen meg az egybefoglaló szóval.

Négyféle módon jöhet létre szüllépszis: nemben, számban, személyben és esetben. A nemet tekintve a hímnem magában foglalja a nőnemet és a semlegesnemet, a nőnem a semlegesnemet. Olykor a semlegesnem is magában foglalja a hímnemet és a nőnemet, ha egy nagyobb dolgot jelent, mint például „gladius, lorica et arma dura” (‘kemény kard, mellvért és fegyverzet’). A számot tekintve a többes magában foglalja az egyest, mint például „milites et tribuni currunt” (‘a katonák és a tribuni futnak’). A személyt tekintve az első magában foglalja a másodikat és a harmadikat, mint például „ego et tu et Paulus legimus” (‘én és te és Paulus olvasunk’); a második pedig magában foglalja a harmadikat, mint például „tu et Paulus legitis” (‘te és Paulus olvastok’). Az esetet tekintve az alany magában foglalja a *cum* elöljáróval álló ablatívus esetet, mint például „equus cum asino currunt” (‘a ló a számmal futnak’).

Kétféle szüllépszis van: közvetlen és közvetett. Közvetlen az, amelyik azonos esetek révén jön létre, mint például „ego et tu legimus” (‘én és te olvasunk’), közvetett az, amelyik eltérők révén, mint például „Andreas mecum currimus” (‘Andreas velem futunk’).

A zeugma egyetlen sajátság különböző szavakra való vonatkoztatása – úgy azonban, hogy csak egyikükkel egyezik meg, mint például „ego et tu scribo” (‘én és te írok’). A zeugmában öt dologra van szükség: több különböző főnévre,³¹ kötőszóra, sajátságra, a sajátságnak előbb az egyik, aztán a másik főnévre való vonatkoztatására, és arra, hogy a sajátság azzal egyezzen meg, amelyhez először kapcsoljuk. Három körülmény tekintetében jöhet létre zeugma: személyben, számban, nemben. A zeugma háromféle lehet: előlről való, amikor a sajátságot előrevetjük, mint például „lego ego et tu” (‘olvasok én és te’); középről való, amikor a sajátságot a főnevek közé helyezzük, mint például „ego lego et tu” (‘én olvasok és te’); hátulról való, amikor a sajátságot hátravetjük, mint például „ego et tu lego” (‘én és te olvasok’).

A szüntheszisz egy sajátság hozzákapcsolása egyetlen dologhoz vagy több összekapcsolt dologhoz, de nem a szó alakja, hanem értelme alapján, mint például „pars in frusta secant” (‘egy részük darabokra vágják’³²), vagy „Scipio et Laelius admirantes” (‘Scipio és Laelius csodálván’). Három dologra van szükség a szünthesziszben: egyetlen alanyra vagy több összekapcsolt alanyra, sajátságra, a sajátság hozzájuk kapcsolására, mely értelmileg egyezik, de nem egyezik alakilag, mint például „anser feta” (‘tojó lúd’³³). A szüntheszisz tehát nemben jöhet létre, azonkívül számban is lehetséges, mint például „Scipio et Laelius currunt” (‘Scipio és Laelius futnak’).

Az antiptószisz egy eset használata egy másik eset helyett valamilyen sajátsággal kapcsolatban, mint például „de aqua non est in puteo” (‘vízből nincs a kútban’). Három dologra van szükség az antiptósziszban: egyetlen alanyra, egyetlen sajátságra és egy bizonyos eset helyett használt másik esetre, mint például „urbem,

31 Bár Guarino itt a zeugma szükséges alkotóelemeként a főnevet említi, a későbbiekben főnévi névmásokat használ a példákban.

32 Vergilius, *Aeneis*, 1, 212. Lakatos István fordításában: „mások szétszelik”.

33 Mivel a latin *anser* szót elsősorban hímnemben használják, ezért Guarino fentebbi példáját – éppen a szüntheszisszel kapcsolatban – akár ’tojó gúnár’-nak is fordíthatnánk.

quam statuo, vestra est” (‘a várost, amit alapítok, a tietek’³⁴) az „urbs...” (‘város’) helyett.

Az utalás (*evocatio*) egy sajátság hozzákapcsolása valamely jelzett dologhoz az azt jelző révén, mint például „ego Virgilius cano” (‘én, Vergilius énekelek’). Az utalásban négy dologra van szükség: első vagy második személyű szóra, amellyel utalunk, harmadik személyű szóra, amelyre utalunk, a kötőszó hiányára és első vagy második személyű sajátságra.

Az értelmezés (*appositio*) főnevek közbevetés nélküli összekapcsolása, mint például „miratur molem Aeneas, magalia quondam” (‘csodálja Aeneas az építkezések nagy tömegét, a hajdani kunyhókat’³⁵). Az értelmezésben három dologra van szükség: értelmező szóra, azaz meghatározóra, értelmezett szóra, azaz meghatározott-ra és sajátságra, mint például „animal homo currit” (‘az élőlény, az ember fut’). Az értelmezés háromféle módon jöhet létre: először is egy általánosság leszűkítése érdekében, mint például „animal asinus currit” (‘az állat, a szamár fut’); másodszor a kétértelműség elkerülése érdekében, mint „canis stella lucet” (‘a kutya, a csillagkép ragyog’); harmadszor pedig egy sajátságnak valamihez való hozzákapcsolása miatt, mint „Caesar, vir fortis” (‘Caesar, az erős férfi’). Az értelmező és az értelmezett szónak mindig ugyanabban az esetben kell állnia.

A szünekdokkhé az, amikor a rész sajátságát az egészhez kapcsoljuk hozzá, mint például „Aethiops albus dentes” (‘a fogait tekintve fehér etióp’). Három dologra van szükség a szünekdokkhéban: egészre, részre, mely tárgyesetben áll, és sajátságra, mint például „mulier trunca manum” (‘a kezét tekintve megcsonkított asszony’).

Fordította és jegyzetekkel ellátta Ittész Dániel.

34 Vergilius, *Aeneis*, 1, 573. Lakatos István fordításában: „váram, a most-születő, tietek”.

35 Vergilius, *Aeneis*, 1, 421. Lakatos István fordításában (1, 421–422.): „Építményeik Aeneás csak nézi; hol egykor // viskók”.

GEORGIUS TRAPEZUNTIUS: *DE PARTIBUS ORATIONIS EX PRISCIANO COMPENDIUM*

Georgius Trapezuntius (1395–1474 körül) görög nyelvű művek fordítójaként és retorikai munkáival a quattrocento egyik meghatározó egyénisége volt. Maria nevű lányát a magyar Kosztolányi (Polycarpus) György vette feleségül. Számos fordítása és önálló alkotása megtalálható létező, hiteles korvináinkban.³⁶ Trapezuntius a *De partibus orationis ex Prisciano compendium* című grammatikai tankönyvét az 1430-as években írta. Ajánlása fiának, Andreasnak szól, aki 1431 körül születhetett. A mű Trapezuntius tanári tapasztalatai alapján, módszertani elképzelései megvalósítása érdekében készült. Az Andreasnak szóló előszó, bár konkrétumokat nem említ, sejteni enged, hogy Trapezuntius más nyelvtankönyvek iránti ellenszenve miatt írta a *Compendium*ot. A *Compendium* az *Institutionest* gyermekek számára kívánja használhatóvá tenni. Priscianus a klasszikus szerzők nyelvhasználatát által „szentesített” latin nyelvet írta le. Trapezuntius szintén Vergilius, Cicero, Terentius latin nyelvét óhajtja a gyermekeknek megtanítani. Valószínű tehát, hogy Trapezuntius kritikája a középkori, klasszikus latin nyelvtől eltávolodott, olykor mesterséges példákkal illusztrált grammatikák, tankönyvek ellen irányul. Az úgynevezett humanista grammatikák ekkor még csak „születőfélben” voltak, nem valószínű tehát, hogy Trapezuntius valamelyik kortárs grammatikust kritizálta volna.³⁷

Két, a *Compendium* alapján készített kis összeállítást közlünk az alábbiakban. A grammatika szövegéből válogatott példák bemutatásával arra a bőséges szókincsre, példatárra kívánjuk felhívni a figyelmet, amelynek segítségével a mintakép (Priscianus) és kivonatolója (Trapezuntius) a latin nyelvet „adatolta”, alaktanát tárta. Az első forrása a diminutivumok ismertetése.³⁸

36 Életére és tevékenységére lásd: MONFASANI 1976; MONFASANI 1984.

37 EKLER 2008a, 90

38 EKLER 2008a, 120–122.

flos ('virág')	flosculus ('virágocska')
avis ('madár')	avicula ('madárka')
oratio ('beszéd')	oratiuncula ('kis beszéd')
vulpes ('róka')	vulpecula ('rókácska, rókakölyök')
versus ('vers, verssor')	versiculus ('kis sor, versecske')
rex ('király')	regulus ('kis király')
vinum ('bor')	villum ('borocska')
alveus ('teknő, medence')	alveolus ('kis teknő')

A második táblázatot a nomenekből, verbumokból és másból képzett szavakról szóló fejezetből (*De denominativis, verbalibus, participialibus et adverbialibus*) állítottuk össze.³⁹

durus ('kemény')	duritia ('keménység')
cliens ('kliens, pártfogolt')	clientela ('kliensi viszony')
dulcis ('édes, kedves')	dulcedo ('édesség, kedvesség')
magnus ('nagy')	magnitudo ('nagyság')
tribunus ('tribunus')	tribunal ('a tribunus emelvénye')
vinum ('bor')	vinetum ('szőlőskert')
ligo ('köt')	ligamen ('kötélék, szalag')

LORENZO VALLA: *ELEGANTIAE LINGUAE LATINAE*

Lorenzo Valla (1407–1457) a latin grammatika és stilsztika területén a quattrocento egyik legkiemelkedőbb egyénisége volt. Tekintélye elsősorban sikeres és nagy hatású fő művén (*Elegantiarum linguae Latinae libri sex*, a továbbiakban *Elegantiae*) nyugodott, amelyet az 1440-es években készített. Janus Pannonius ismerte Vallának a latin nyelvhelyességet tanító hatalmas munkáját. Padovai tanulmányai idején, tehát 1454 és 1458 között volt

³⁹ EKLER 2008a, 123–125.

egy saját kéziratos *Elegantiae*-példánya. Valla az *Elegantiae* elején olvasható előszóban kifejtette műve megírásának indítékait. A római világbirodalom mindenhová eljuttatta a latin nyelv használatát. A meghódított népek a *sermo Romanust* a birodalom bukása után is megőrizték. A latin nyelv egységes, latinul a külszövegbeliekkel is lehet beszélgetni, Valla szerint a Római Birodalom mindig ott van, amerre a latin nyelvet használják. Az antik Róma viszont elpusztult, és már nem a régiek romlatlan latin nyelvét használják. Valla a nyelvi barbárság elleni harchoz, a helyes latin nyelv és szép régi stílus helyreállításához a római polgárokat, azaz az írástudókat és a római nyelv művelőit hívja hadba.⁴⁰

A következő szemelvényt az *Elegantiae* első könyvéből választottuk. A fordítás alapjául szolgáló kiadás: Lyon, Sébastien Gryphius, 1544. 19–20., 21–22.

A *-rium* végű szavakról

[...] A *sacrarium* ('szentély') szent dolgok őrzőhelye. Az *aerarium* ('kincstár') pénz (*aes*, *nummus*) és hasonlóan értékes dolgok, kincsek tárolására, az *armarium* ('szekrény') könyvek és hasonló tárgyak elhelyezésére szolgál. Az *armamentarium* azt a helyet jelenti, ahol szerszámokat (*armamenta*) és fegyvereket (*arma*) tárolnak, az *atramentarium* pedig kis edény (*vasculum*), amelyben tintát (*atramentum*) tartanak.

A *calamarium* szót egyesek a *theca calamaria* helyett mondják, amelyben az írónádat (*calamus*) tartják, de mivel ma többnyire tollal (*penna*) írnak, mondhatunk *pennariumot* ('tolltartó tok') is, hacsak nem akarjuk a *theca pennaria* ('tolltartó tok'), *theca calamaria* ('írónádtartó') és *theca graphiaria* ('íróvesszőtok') kifejezéseket használni.

40 RITOÓKNÉ 2002a, 33–36.

A *penarium* az a hely, ahol az ételt (*penus*), vagyis az ehető (*edulia*) és a táplálkozáshoz szükséges (*ad victum pertinentia*) dolgokat tárolják; a *vivariumban* ('vadaskert') az emberi táplálkozás (*victus*) céljából tartott madarakat, halakat és vadakat tartják.

A *pomarium* gyümölcsök (*pomum*) tárolására szolgáló vagy gyümölcsfákkal (*pomus*) beültetett helyet jelent, ahogy Ovidiusnál is:

„Id metuens solidis pomaria clauserat Atlas
moenibus.”⁴¹

Egyesek ezt a *pomerium/pomoerium* elnevezéssel illetik, azonban a *pomerium* Titus Livius szerint a városfal mentén kívül és belül található tér, ahol nem szabad építkezni, mintegy a 'városfalon túl' (*post moenia*),⁴² ehhez hasonlóan mondjuk azt is, hogy *pomeridianum* a *postmeridianum* ('délutáni') helyett; ehhez [tudniillik *pomerium*] kapcsolódik Lucanus:

„longa per extremos pomeria iungere fines”.⁴³

A *pomarium* tehát gyümölcsfákban bővelkedő helyet, vagy a gyümölcsök tárolására szolgáló kamrát, vagy a gyümölcstermő fák sokaságát jelenti.

41 Ovidius, *Metamorphoses*, 4, 646–647. „Ettől félt Atlas, sziklával környezi kertjét” (fordította Devecseri Gábor).

42 Livius Kis Ferencné fordításában idézzük; a vonatkozó helyeken zárójelben feltüntettük a latin szöveget is: „A pomerium, ha a szó pusztá jelentését tekintjük, annyit jelent, mint »postmoerium«: tulajdonképpen inkább »circamoerium« (a fal két oldalán húzódó sáv), melyet az etruszkok, hajdanában, amerre a falakat (*murum*) építeni akarták, jóslatokat kérve, és mindkét oldalról biztos határokat kijelölve, szabadnak nyilvánítottak, valahányszor új várost alapítottak, mégpedig úgy, hogy sem befelé ne állhassanak épületek – nem úgy, mint manapság –, és a külső oldalon is maradjon egy emberi művelés nélkül hagyott földszáv. Ezt a keskeny területet, amelyen akár lakni, akár szántani-vetni tilos volt, »pomerium«-nak hívták a rómaiak, nemcsak mert a városfal mögött (*post murum*) feküdt, hanem azért is, mert a fal is mögötte (*murus post id*) húzódott...” Livius, *Ab urbe condita*, 1, 44.

43 Lucanus, *Pharsalia*, 1, 594. „hogya falakat szenteljenek ünnepi áldozatokkal”. Baksai Sándor fordítása.

Ugyanis ezek a szavak természetükből fakadóan vagy azt a helyet jelölik, ahol az illető dolgok vannak, vagy azoknak a dolgoknak a bőségét, amelyek azon a helyen vannak, mint az *alvearium*, amely bár annak a helynek a megnevezésére is szolgál, ahol a méhkasok (*alvus*, *alveus*) vannak, mégis inkább az ott elhelyezett méhkasok vagy mézgyűjtő méhek sokaságát jelenti. [...]

Semlegesnemű szavak, amelyek *-orium*-ra végződnek, többnyire azt a helyet jelölik, ahol valami történik, például a *deambulatorium* ('sétatér') az a hely, ahol sétálunk, a *dormitorium* ('hálószoba') az a hely, ahol alszunk. A *repositorium* ('raktár') az a hely, ahová félreteszünk (*repono*) valamit.

A *tentorium* ('sátor') az a hely, ahol vásznakat (*vela*) vagy hozzá hasonló tárgyakat kifeszítünk (*tendimus*); illetve talán inkább maguk a vásznak (*vela*) vagy takarók (*velamenta*), amelyek az időjárás kellemetlen hatásaitól védenek.

Az *auditorium* az a hely, ahol a tanárt hallgatjuk (*audimus*), vagy olyan előadót, aki fiktív témáról tart szónoki beszédet, vagy azt, aki egy új művet olvas fel – vagy valami hasonló dologról van szó; de jelentheti magát a tömeget (*turba*) és a hallgatók összefüggését (*coetus auditorum*) is.

A *tectorium* ('falburkolat') a falakon található bevonat: a fal „padlózat”-a, „márványburkolat”-a. Az *amatorium* a méreg azon fajtája, amely szerelmet (*amor*) vagy őrültséget (*insania*) okoz.

A *portorium* ('révvám, viteldíj') kikötői, folyami adó, nagyobb és kisebb tavaknál esedékes révpénz. Tudniillik ugyanúgy révéznek (*portitor*) hívjuk azt, aki embereket hajóval visz, szállít: vagy hajóhoz a (tenger)partról; vagy hajóról a (tenger)partra; vagy egy folyó, nagyobb vagy kisebb tó túlsó partjára (*ripa*, *litus*); jóllehet a *litust* gyakrabban mondják. Arra is mondhatják, hogy *portitor*, aki a *portoriumot*, vagyis a kikötői vámot bérbe vette, és azt a megérkezőktől behajtja. [...]

Ekler Péter fordítása

NICCOLÒ PEROTTI: *CORNUCOPIAE*

Niccolò Perotti (1430 körül–1480) Vittorino da Feltre és Guarino da Verona tanítványaként rendkívül alapos klasszikus képzettségre tett szert. 1447-ben Rómába került, a kor legnagyobb műveltségű tudósai között számon tartott Basilios Bessarion (1403–1472) bíboros titkáráként, s ettől fogva élete végéig a pápai állam fontos tisztségeit töltötte be. 1451-től 1455-ig a pápai legátusként szolgáló Bessarion kíséretében Bolognában tartózkodott, előadásokat tartott az egyetemen. 1458-tól Siponto érseke lett, majd a pápai állam különböző városait irányította, 1464–1469 között Viterbo, 1471–1472 között Spoleto, 1474–1477 között Perugia kormányzója volt. 1477-ben visszavonult szülővárosába, az Ancona közelében fekvő Sassoferratóba, ahol idejét haláláig tudományos munkásságának szentelte.

Perotti már ifjúkorában hírnevet szerzett görögből készített fordításaival. Epiktétosz *Kézikönyve* (*Encheiridion*) mellett latinra fordította Polübiosz monumentális történeti munkáját is (1454). Nagy sikert aratott *Rudimenta grammatices* című értekezése, amely számtalan kiadást ért meg, és Európa-szerte hatalmas példányszámban fogyott el. Legjelentősebb és legnagyobb hatású műve azonban Martialis epigrammáinak szövegkiadási munkálataiból nőtt ki. A 33 epigrammából álló *Spectaculorum liber* (*Látványosságok könyve*), valamint az *Epigrammák* 1. könyvének darabjaihoz Perotti példátlanul részletes, szinte szóról szóra haladó kommentárt készített. Bár összesen csak 147 epigramma földolgozásáig jutott el, e mű modern kiadása így is nyolc hatalmas kötetet tesz ki. Mivel pedig az egyes szavakhoz fűzött magyarázataiban – a jelentésárnyalatok megadása mellett – Perotti részletesen tárgyalja a származékszavakat, a szinonimákat, az adott szóhoz fűződő stilisztikai, történeti és régiségtani tudnivalókat, méghozzá az ókori latinság teljes szöveganyagából merítve idézeteit, beleértve a csak gyér számú töredékben hagyományozódott műveket is, munkája

– megfelelő névmutatókkal ellátva – a latin nyelv legrészletesebb szótáraként vált használatossá. A roppant terjedelmű munka csak jóval Perotti halála után, 1489-ben látott napvilágot Velencében, *Cornu Copiae seu linguae Latinae commentarii* címen.⁴⁴

Az alábbi rövid szemelvény, amely Perotti egyetlen szóhoz közölt magyarázatait tartalmazza, jól példázza Perotti munkamódszerét, egyszersmind a humanista kommentárok szellemiségét. A szemelvény forrása: *Cornu Copiae* 1997, 39–41. (*Lib. I. epig.*, 21, 5; 29–31.).

Adfuit inmixtum pecori genus omne ferarum

**‘Ott volt a jószág közé vegyülve a vadállatok minden fajtája’
(Martialis, *Spectaculorum liber*, 21, 5.)**

29. *Pecori*: ‘a szelíd állatok közé’. Eredeti jelentésében ugyanis a *pecus pecoris* vagy *pecus pecudis* – merthogy mindkét módon mondjuk – mindenféle állatot jelöl, amely az ember hatalma alatt áll, és a föld takarmányát legeli, mint az ökör, a szamár, a ló, a teve, a juh, a kecske meg a többi efféle. Továbbá az elefánt. Plinius:

„Aki az elefánttal megütköztén a jószágot (*pecudem*) kettős csapással kivégezte.”⁴⁵

Némelykor azonban a *pecus pecoris* a ‘jószágok sokasága’ (*pro multitudine pecorum sive pecudum*) jelentésben található. Vergilius:

„Damoetas, ki e nyáj (*pecus*) gazdája?”⁴⁶

44 FURNO 1995. A műre vonatkozóan lásd továbbá: PADE 2005.

45 Ez az idézet Pliniusnál szó szerint nem található, tartalmilag hasonló szöveghely: *Naturalis historia*, 8, 71.

46 Vergilius, *Eclogae*, 3, 1. Lakatos István fordítása.

Ugyanő:

„Ó, ti juhok, soha nyáj (*pecus*) árvább.”⁴⁷

Ugyanő:

„És őrizetlen kecskenyáját (*caprigenumque pecus*) is a legelőn.”⁴⁸

Olykor pedig a *pecus pecoris* ’juh’ jelentésben járja. Plinius:

„A sertés ivadéka ötnaposan tiszta az áldozathoz, a juhé (*pecoris*) a hatodikon, az ököré a harmincadikon.”⁴⁹

Quintilianus:

„Miért nyírnák le gyakorta a juh (*pecori*) gyapját, hogy aztán ruhát készítsenek belőle?”⁵⁰

Ovidius:

„Lásd, az a nyáj (*pecus*) az enyém, még több bolyg szerte
a völgyben,
sok van az erdőben, sok a mély barlangok ölében;
s hogyha talán kérded, mi a számuk, nem tudom én sem:
nyájuk (*pecus*) számlálják a szegények! Hogyha dicsérem
nyájam, akár sose hidd; de ha eljössz, látni fogod majd:
megtelt tőgyeiket csak alig hordozza a lábuk.
Langymeleg ólakban szunnyad sok kései bárány.”⁵¹

47 Vergilius, *Eclogae*, 3, 3. Lakatos István fordítása.

48 Vergilius, *Aeneis*, 3, 221.

49 Plinius, *Naturalis historia*, 8, 94.

50 Pseudo-Quintilianus, *Declamationes*, 13, 8.

51 Ovidius, *Metamorphoses*, 13, 821–827. Devecseri Gábor fordítása.

30. Némelykor pedig a *pecus pecorist* alkalmazzák minden élőlényre, amelynek nincsen emberi nyelve és alakja. Vergilius:

„A kasokból
– hadba verődve – herék (*pecus*) tunya tömkelegét kizavar-
ván.”⁵²

A *pecus pecudist* is olvashatjuk ’juh’ jelentésben. Plinius:

„Azt mesélik, az állat olyan jóindulatú a nála gyöngébbek
íránt, hogy a juhnyájban (*in grege pecudum*) az elé kerülőket
ormányával eltereli, nehogy óvatlanul eltapossa őket.”⁵³

Továbbá jelent bármilyen, az emberi alakot és beszédet nélkülöző
állatot. Vergilius a méhekre:

„És a jászágok (*pecudum*) serény őrzése.”⁵⁴

Lucilius a halakra:

„Itt van az emberi nem s például a néma halaknak
úszó nyájai (*pecudes*).”⁵⁵

A régiek a *pecu* és *pecus pecorist*, valamint *pecus pecudist* mind sem-
legesnemben ragozták, ezért igen sűrűn olvassuk: *pecua*, *pecora*,
pecuda. Naevius:

„Emberek, jászágok (*pecua*), fenevadak.”⁵⁶

52 Vergilius, *Georgica*, 4, 168. Lakatos István fordítása.

53 Plinius, *Naturalis historia*, 8, 23.

54 Vergilius, *Georgica*, 4, 327.

55 Perotti itt elvétette a forrást, az idézet ugyanis nem a szatíraíró Luciliustól, hanem
Lucretiustól származik: *De rerum natura*, 2, 342–343. Tóth Béla fordítása.

56 Naevius, *Comoediarum fragmenta*, 56.

Accius:

„Magas hegyekben és dombok között legeltetik a jószágot (*pecua*).”⁵⁷

Ugyanő:

„Félelmében kóborol a jószág (*pecuda*), ám a pásztorok csak üldögélnek a halmokon.”⁵⁸

Sisenna:

„Igásbarom és lábasjószág (*pecuda*) lármázik mindenfelé.”⁵⁹

Cicero:

„Ha a nyáj (*pecora*) őrzésére pásztorokat fogadnak.”⁶⁰

Catónál a *pecu* többes szám birtokos esete *pecuum*. Ebből származik a *pecuarium*, vagyis ami a *pecushoz* tartozik, miként a *pecus pecoris* alakból a *pecorarium*, *pecoreum*, *pecorinum*, és miként a *pecus pecudis* alakból a *pecudinum*.⁶¹ Némelykor *pecuarium*nak is mondjuk az *armentariumot* ('a gulyához tartozó'), és a 'jószág helyének' (*pecuaria loca*) azt a helyet, ahol a gulya tartózkodik, továbbá magát a gulyát is.

31. Ezenkívül a *pecus* vagy a *pecu* szóból származik a *pecunia* ('vagyon', 'pénz'), amelynek kicsinyítő képzős alakja *pecuniola*, mivel hajdanában úgy tartották, hogy minden gazdagság alapja a szántó-

57 Accius, *Tragoediarum fragmenta*, 177–178.

58 Accius, *Tragoediarum fragmenta*, 409.

59 Sisenna, *Historiarum fragmenta*, 76.

60 Cicero, *De re publica*, 4, 1. Hamza Gábor fordítása.

61 Mindegyik melléknév jelentése: 'a jószághoz tartozó'.

föld és a jószág. Ezért nevezték a gazdagokat *locupletes*nek és *pecuniosin*ak, mintegy 'birtokban' és 'jószágban bővelkedőnek'. Mert hiszen a *pecunia* elnevezés nemcsak a vert pénzt (*nummi*), tehát a megszámálható pénzt foglalja magában, hanem minden javakat, az ingatlanokat éppúgy, mint az ingóságokat, a személyeket éppúgy, mint a fölöttük való rendelkezés jogát, ahogy Hermogenianus⁶² jogtudós is megerősíti. Mindazonáltal az írók gyakrabban vonatkoztatják a *pecuniát* a megszámálható pénzre. Továbbá a *pecus* vagy *pecu* szóból van a *peculium* ('vagyon'), mivel eredeti jelentésében azt a vagyont jelöli, amely nem megszámálható pénzből áll, hanem akár ingatlanokból, akár személyekből, akár felszerelésből, amelyet fáradozásunkkal és szorgalmunkkal mi szereztünk meg, és mi élvezzük a hasznát is. Vergilius:

„élni szabadságban nem volt, se vagyonra (*peculi*) reményem.”⁶³

Cicero:

„Vagy kételkedhetünk-e azoknak a szolga voltában, akik a vagyonra (*peculii*) vágyva a legkegyetlenebb szolgasorsot sem átallják vállalni?”⁶⁴

Celsus jogtudós is írja, hogy a pénz (*pecunia*) vagyon nélkül (*sine peculio*) esetleges, vagyis haszon nélkül való.⁶⁵ Ebből van a *peculium castrense* ('hadi szolgálatban szerzett vagyon'), ahogy Pomponius⁶⁶ megerősíti, amit a katonai szolgálatot teljesítőnek a szülei vagy rokonai adományoznak, vagy amit a fiú a katonai szolgálat során

62 Hermogenianus, *Digesta*, 50, 16, 222.

63 Vergilius, *Elogae*, 1, 32. Lakatos István fordítása.

64 Cicero, *Paradoxa Stoicorum*, 39.

65 Celsus, *Digesta*, 32, 79, 1.

66 A következő okfejtés nem Pomponius, hanem Macer jogtudóstól származik: *Digesta*, 49, 17, 11.

szerzett, és amit nem szerzett volna meg, ha nem katonáskodott volna. Mert ha nem a katonáskodás alatt szerezte, nem nevezhető hadi szolgálatban szerzett vagyonnak.

*Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta,
fordította Simon Lajos Zoltán.*

NICCOLÒ PEROTTI: *RUDIMENTA GRAMMATICES*

Niccolò Perotti *Rudimenta grammatices* című műve (1468) az egyik legsikeresebb és legelterjedtebb XV. századi grammatika volt. Széles igényeket elégített ki azzal, hogy az elemi grammatikai ismeretektől a levélírásig bezáróan tanította a latin nyelvet és stilisztikai ismereteket. Három fő részből áll. Az első rész elemi morfológiával foglalkozik, a második egység a szintaxist tárgyalja. A harmadik elem (*De epistolis componendis*) levélírástani ismereteket tartalmaz. A *Rudimenta* formáját tekintve katekizmus.⁶⁷ (Tudunk róla, hogy Janus Pannonius és Perotti 1458-ban találkoztak Rómában, és Janus egy epigrammában magasztalta is a humanistát.)⁶⁸

A választott szemelvényben a trópusokról olvashatunk. Perotti a híres grammatikus, Donatus gondolatmenetét követi (Donatus, *Ars maior*, 3, 6. *De tropis*). A szemelvény forrása: *Rudimenta grammatices* (Párizs, Ulrich Gering, 1479. fol. [i^{r-v}]).

Hüperbolé, allegória, homoiószisz

Mi a hüperbolé? Olyan kifejezés (*dictio*), amely nagyítás vagy kicsinyítés céljából túllép a hihetőségen (*fides*), mint „égig hatol a kiáltás”, „fehérebb a hónál”, „lassabb a teknősnél”.

67 PERCIVAL 1975, 238.; PERCIVAL 1983, 319.

68 SZÖRÉNYI 2009b, 137.

Mi az allegória? Trópus, amely más jelent, mint amit mondunk, mint:

„Párolgó paripáinkról hát oldjuk a kantárt!”⁶⁹

Ami annyit jelent, hogy „befejezni a dalt”. Sok faja van (*species*), ezek közül hét emelkedik ki: eiróneia, antiphraszisz, ainigma, kharientiszmosz, paroimia, szarkaszmosz és aszteiszmosz.

Mi az eiróneia? Trópus, amely az ellenkezőjével szándékozik kifejezni valamit, mint:

„Nagyszerű zsákmány, pompás egy hőstett ez ugyancsak!
Méltó hozzád és csemetédhez.”⁷⁰

Ha nem „érkezik segítségül” ehhez komoly hangvétel, úgy tűnik, a megszólaló elismeri azt, amit tagadni akar.

Az antiphraszisz egy szóban rejlő ironia, mint a *bellum* ('háború') főnév, mivel egyáltalán nem 'szép';⁷¹ és a *Parcae* ('Párkák'), mivel senkit sem kímélnek (*parco*).⁷²

Az ainigma rejtett hasonlóság miatt homályos értelmű gondolat (*sententia*), mint „és aki engem szült, az anyám, majd belőlem fog megszületni”, ugyanis a vizet jelenti, amint jéggé fagy, illetve amint újra folyékony lesz.

Mi a kharientiszmosz? Olyan trópus, amelynek segítségével az erős megfogalmazás helyett kellemesebb szavakat használunk, például amikor arra a kérdésünkre, hogy vajon valaki keresett-e minket, az a válasz érkezik: „a jó szerencse” (*bona fortuna*), hogy nyilvánvalóvá váljék, hogy senki sem keresett minket.

69 Vergilius, *Georgica*, 2, 542. Lakatos István fordítása. Vergilius a *Georgica* második könyvét fejezi be ezekkel a szavakkal.

70 Vergilius, *Aeneis*, 4, 93–94. Lakatos István fordítása. Iuno szól e szavakkal Venushoz, akinek fia, Cupido szerelemre lobbantotta Didót Aeneas iránt.

71 Tudniillik a *bellus*, *bella*, *bellum* melléknév jelentése: 'szép, helyes'.

72 *Parcae* = 'Párkák, sorsistennők'; *parco* = 'kímél'.

Mi a paroimia? Dolgokra és helyzetekre alkalmazott proverbium, mint „farkas a mesében”.⁷³

Mi a szarkaszmosz? Gyűlölettel teli és ellenséges hangú gúnyolódás, mint:

„Melyre hadat hoztál, ime Hesperiat, e mezőket
Mérd fel, trójai, fekve...”⁷⁴

Mi az aszteiszmosz [= urbanitas, finomság]? Számos hasznos tulajdonsággal bíró összetett trópus, ugyanis aszteiszmosznak nevezik a falusias egyszerűségtől mentes finom, míves csiszoltságú stílust, mint:

„Kit nem bánts te se, Maeuius, az bújjék Baviusba,
S kecskebakot fejevén, fogjon rókákat igába.”⁷⁵

Mi a homoiószisz [= hasonlat]? Egy kevésbé ismert dolognak egy hozzá hasonló, de nála ismertebb dolgon keresztül történő bemutatása. Három fajtája van, az eikón, a parabola és a paradigma.

Az eikón személyeknek vagy a hozzájuk tartozó dolgoknak az összehasonlítása, mint:

„...arca
S alkata isteni volt...”⁷⁶

73 Terentius, *Adelphoe*, 537. A kifejezést akkor mondják, amikor az, akiről beszélnek vagy akit emlegetnek, megjelenik. Lásd továbbá Plautusnál (*Stichus*, 577.) és Cicerónál is (*Epistulae ad Atticum*, 13, 33a).

74 Vergilius, *Aeneis*, 12, 359–360. Lakatos István fordítása. A rutulusok fejedelme, Turnus mondja ezt a haldokló trójai vitéznek, Eumédésznek, akit harcban győzött le. Hesperia (*Nyugati ország*) Itália görög neve.

75 Vergilius, *Eclogae*, 3, 90–91. Lakatos István fordítása. A vergiliusi 3. ecloga lényegében két pásztor szópárbaja, dalversenye. A szereplők beszéde választékos, olykor a természetesség rovására is.

76 Vergilius, *Aeneis*, 1, 588–589. Lakatos István fordítása. Venus fiáról, Aeneasról van szó.

A parabola különböző nemű dolgok összehasonlítása, mint:

„Mint sebesült bika bög, mely rosszul kapta a taglót
S oltárától elszabadulva kirázza nyakából.”⁷⁷

Mi a paradigma? Buzdító vagy elrettentő példa elmesélése. Buzdító példa, mint:

„Anténornak, lám, lehetett az achív gyűrűjéből
Elmenekülnie és behajózni az illyri révbe.”⁷⁸

Elrettentő példa, mint:

„Vagy nem a phryg pásztor perdült-e be így Helenáért,
Léda fáját Lacedaemónból Trójába orozván?”⁷⁹

Ekler Péter fordítása

BERNHARD PERGER: GRAMMATICES INSTITUTIONES NOVAE

Niccolò Perotti híres és népszerű műve, a *Rudimenta grammatices* nagy hatással volt a XV. század végi grammatikai szerzőkre. Az Alpokon túli grammatikusok közül figyelmet érdemel a bécsi egyetemen tanító Bernhard Perger (1440–1502 körül), akinek

77 Vergilius, *Aeneis*, 2, 223–224. Lakatos István fordítása. Laokoón trójai papnak és fiainak a halálusáját írja le Vergilius.

78 Vergilius, *Aeneis*, 1, 242–243. Lakatos István fordítása. Venus beszél Iuppiterhez, és Anténór esetét említi, aki Trója bukását túlélve Itáliába vándorolt, és megalapította Pataviumot.

79 Vergilius, *Aeneis*, 7, 363–364. Lakatos István fordítása. Latinus király a lányát, Laviniát a trójai Aeneashoz akarja feleségül adni. Iuno parancsára Aléktó fúria felkeresi Latinus király feleségét, Amatát, és a trójaiak ellen hangolja. Az idézett mondatot Amata intézi Latinushoz. A phrygiai pásztor Parisz, aki elrabolta Helenét.

a *Grammatica nova* című műve 1479 körül készülhetett. Perger alapvetően Perotti grammatikája alapján írta a *Grammatica novát*, egyes esetekben viszont nem Perottit követi, hanem más szerzőket (például Alexander de Villa Dei).⁸⁰

Perger a bécsi egyetem és a bécsi humanizmus egyik központi alakja volt. Grammatikáját a magyarországi diákok nyilvánvalóan tanulmányozták.⁸¹ A szemelvény forrása: *Grammatices institutiones novae* (Bécs, Hieronymus Vietor – Johann Singriener d.Ä., 1513. fol. XXXII^v).

Említést érdemel, hogy a szemelvény második felében ugyanazok a – Vergiliustól idézett – példamondatok olvashatók, mint Trapezuntius *Compendium*-ában az ugyanezzel a kérdéssel foglalkozó részben.⁸²

Második könyv. *De constructione*. 20. szabály

Az *ad* és *apud* különböznek, ugyanis az *ad* praepositio 'valahová' jelentésben áll, az *apud* viszont *helyben való mozgást* vagy *nyugalmat* jelöl, mint *vado ad scholas* ('az iskolákhoz megyek'), *sum apud praeceptorem* ('a tanárnál vagyok').

A *cis* és *citra* ugyanazt jelentik ('valamin innen'), de a *cis* inkább folyók és hegyek tulajdonneve mellett áll accusativusban, a *citra* pedig a többi szó mellett, például *cis Rhenum* ('Rajnában innen'), *cis Alpes* ('Alpokon innen').

Az *apud*, *iuxta*, *circa*, *circiter*, *pone*, *prope*, *penus* és *secus* praepositíók jelentésüket tekintve gyakorlatilag egyeznek. A *circiter* alapvetően mégis inkább az idő kifejezésére szolgál, mint *circiter viginti annos* ('húsz év körül'), *circiter Kalendas Ianuarias* ('január elseje körül').

80 JENSEN 1990, 81–82.; PERCIVAL 1983, 319.

81 KLIMES 1934, 32.

82 EKLER 2008a, 198–199.

Hasonlóan hozzájuk, az *a*, *ab*, *abs*, *e* és *ex* praepositíók is egyeznek egymással jelentésüket véve.

A *pridie* adverbium olykor – praepositíóként – accusativusszal áll, mint *pridie nonas* ('a hónap ötödik vagy hetedik napja előtti napon'), *pridie idus* ('a hónap tizenharmadik vagy tizenötödik napját megelőző napon').

Négy praepositio accusativusszal is és ablativusszal is állhat, más-más jelentésben: *in*, *sub*, *super* és *subter*.

Az *in* – amikor 'valahová' vagy 'valami ellen' jelentésben áll, vagy az *ad* praepositio helyett áll –, accusativust vonz, például *in urbem vado* ('a városba megyek'), *loquor in adulterum* ('a házasságtörő férfi ellen beszélek'). A következő vergiliusi sorban:

„Impulit in latus...”⁸³

az *in* az *ad* helyett áll. Amikor pedig 'valahol' jelentésben áll, ablativust vonz, például *sum in urbe* ('a városban vagyok'), *in civitate studeo* ('a városban foglalkozom tanulmányaimmal').

A *sub* is, amikor azt jelenti, hogy 'valahová', vagy a *per*, vagy *ante* praepositíók helyett áll, accusativusszal szerepel, például Vergiliusnál:

„...postesque sub ipsos
Nituntur gradibus...”⁸⁴

ami annyit tesz: *ante ipsos postes*. Továbbá:

„[Urit atrox Iuno, et] sub noctem cura recursat”,⁸⁵

83 „...beledöfte a barlang // szirtüregébe...”. Vergilius, *Aeneis*, 1, 82. Lakatos István fordítása.

84 „...ők meg egészen az ajtók // mellett másznak fel fokain...”. Vergilius, *Aeneis*, 2, 442–443. Lakatos István fordítása.

85 „Álmában meg a bőszen Júnó zaklatja naponta.” Vergilius, *Aeneis*, 1, 662. Lakatos István fordítása.

vagyis: *per noctem*. Amikor pedig 'valahol' jelentésben áll, ablativust vonz, például Vergiliusnál:

„Ibant obscuri sola sub nocte per umbram.”⁸⁶

A *super* ('fölé', 'fölött') és *subter* ('alá', 'alatt') ellentétes jelentésűek, és mindkettő állhat accusativusszal is és ablativusszal is. Amikor a *super* a *de* praepositio jelentésében áll, teljesen nyilvánvaló, hogy ablativust vonz, mint Vergiliusnál is:

„Multa super Priamo rogicans super Hectore multa.”⁸⁷

Ekler Péter fordítása

ANGELO POLIZIANO: MISCELLANEORUM CENTURIA UNA

Angelo Ambrogini Poliziano (1454–1492) latin, görög és olasz nyelven alkotó jeles reneszánsz humanista. Pontosan száz különböző filológiai tárgyú előadását, szövegkommentárját, kritikai észrevételét *Miscellaneorum centuria prima* címen adta közre. A kötetet patrónusának, Lorenzo Medicinek ajánlotta, és először Firenzében, 1489-ben jelent meg Antonio Miscomini nyomdájában. A következő részlet kiválóan illusztrálja, hogy milyen szemléletmód jellemzi a firenzei humanistákat. Egy apró jelenet a városi életből, egy valódi zsiráf megfigyelése, amely 1486-ban volt látható Firenze utcáin – amelynek során Poliziano meglepődve

86 „Mentek az éji sivar árnyékokon át, a sötétben.” Vergilius, *Aeneis*, 6, 268. Lakatos István fordítása.

87 „...majd Hectórra s Priamusra kíváncsi”. Vergilius, *Aeneis*, 1, 750. Lakatos István fordítása.

vette észre, hogy a zsiráfnak szarvai vannak –, ösztönzi arra, hogy alaposabb filológiai vizsgálatnak vesse alá a zsiráftémát.⁸⁸

A szemelvény forrása: Angelo Poliziano: *Miscellaneorum centuria una* (Bázel, Valentin Curio, 1522. Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, Ant. 5803, fol. 7^v–9^r).

A tevepárduc

Milyen szavakkal is jelöli Horatius a tevepárducot? Hogyan is néz ki ez az állat? Milyen néven is tartják számon? Mikor is látták először Itáliában?

III. fejezet

„Diversum confusa genus panthera camelo”⁸⁹ – mondja Horatius az Augustus császárhoz címzett verses levelében. Mi már a nyilvános előadásokon gyakran idéztük, hogy mit gondol ő a tevepárducról (*camelopardali*), vagy ahogyan népiesen nevezik, a zsiráfról (*girafa*). Ezt az állatot nálunk *pantherának*, a görögöknél pedig *pardalisnak* hívják. Más ajándékokkal együtt maga az egyiptomi király, akit szultánnak neveznek, küldött egyet Lorenzo Medicinek, aki nemcsak az én patrónusom, hanem minden kiváló tehetségé. Annyira csodálkoztunk, hogy szarvacskái vannak, mint ha csak bak lenne, mivel a régi szerzőknél ezekről semmit sem

⁸⁸ BERKES 2010.

⁸⁹ Vö. Horatius, *Epistulae*, 2, 1, 195. Magyarul, Paulovits Károly prózai fordításában: „[midőn a nép] egy tevéből és párducból vegyült zsiráfra... [tátja a száját]”. In: HORATIUS, 63.

olvastunk.⁹⁰ Egyébként a görög Héliodórosz,⁹¹ aki nem csekély tekintélyű író, emlékezik meg róla az alábbi módon az *Aethiopica* tizedik könyvében, amikor is arról az ajándékról mesél, amelyet az auxomiták küldöttei adtak Hüdaspész etióp királynak:

„Utoljára – írja – az auxomiták küldöttei járultak elé, akiket nem adófizetői kötelesség, hanem barátság és szövetség fűzött Etiópiához. Ők is elküldték ajándékaikat, hogy kifejezzék jókívánságukat, minthogy a dolgok szerencsésen alakultak. Az elsők között volt egy igen szokatlan és különös állat. Természetét, nagyságát és termetét tekintve a tevéhez volt hasonló, élénk foltokkal tarkított bőre pedig a párducéhoz. Hátsó és alhasi tájéka leereszkedett, mint ahogyan az oroszlánoknál látható. Azonban a mellső lábai, a válla és a szügye, a többi részéhez viszonyítva, magasabbak voltak. Karcsú nyaka hatyúszerűen emelkedett ki hatalmas testéből. Feje a tevééhez hasonló, s csaknem kétszer akkora, mint a lübiai struccé. Alul fekete festékkel kihúzott szeme félelmetesen meredezett, ahogyan mozgatta. Járása nagyon különbözik minden más szárazföldi és vízi állatétól, ugyanis lábait nem váltogatva, hanem előbb a jobb oldalival, majd a bal oldalival lépett egyszerre, így amikor valamelyiket előremozdította, az oldala is megemelkedett. A járása és a mozgása olyan nyugodt volt, hogy a vezetője a fejéhez erősített vékony kantárral úgy irányíthatta arra, amerre akarta, mintha a legerősebb zablát használta volna. A közönséget azonnal lenyűgözte,

90 Poliziano figyelmét valószínűleg elkerülte Oppianosz vadászatról írt tankölteménye, amelyben a zsiráfnál a szarvakat is megemlíti (Oppianosz, *Künetika*, 3, 474.).

91 Héliodórosz (Kr. u. kb. III–IV. sz.) az *Aithiopika* című, tíz könyvből álló regény szerzője, amely a terjedelemben és színvonalban egyaránt legnagyobb ránk maradt ókori szerelmi regény. Magyar nyelven lásd: HÉLIODÓROSZ 1964.

amint megpillantotta ezt a különös állatot, amelyet sajátos ismertetőjegyei alapján rögtön el is neveztek tevepárducnak (*camelopardalin*).⁹²

Eddig Héliodórosz. Dión,⁹³ aki szintén görög szerző, Róma történetének negyvenharmadik könyvében, ahol [Iulius] Caesarról mesél, lényegében ugyanezt írja:

„A tevepárducot (*cameleopardalin*) először ő hozta Rómába, és mutatta be a népnek. Az állat egyébként olyan, mint a teve (*camelus*), azonban a lábai nem egyformák. A hátsó lábai sokkal rövidebbek, mint az első, ahogyan a hátsó része felől fokozatosan emelkedik, mintha felfelé haladna. A teste többi része a mellső lábaira nehezedik, a nyaka pedig rendkívül kiemelkedik a magasba. A színét tekintve foltos, mint a párduc (*panthera*), így feltehetően ezért származik a két szó összevonásából a neve.”⁹⁴

Plinius pedig a tevéről értekezve a következőt teszi hozzá:

„Két⁹⁵ állat van, amely valamennyire hasonlít hozzá. Az egyiknek az etiópoknál *nabun* a neve, mivel nyaka, akár a lőé, a lába és a patája, akár az ököré, a feje, mint a tevéé. Vörössárga bőrét fehér foltok tarkítják. Ezért nevezték el tevepárducnak (*camelopardalis*). [Iulius] Caesar uralkodása alatt, a cirkuszi játékokon látták először Rómában. Később, mivel észlelték, hogy a különös megjelenése sokkal szembeötlőbb, mint a vadsága, a „vadjuh” nevet (*ovis ferae nomen*) kapta.”⁹⁶

92 Vö. Héliodórosz, *Aithiopika*, 10, 27.

93 Cassius Dio Cocceianus (Kr. u. 163/164–235 körül) Róma történetét írta meg 80 könyvben, a kezdetektől a 229. évig.

94 Vö. Cassius Dio, *Rómaiké historia*, 43, 23.

95 Plinius itt csak az egyik állatot ismerteti. A másik a strucc, de itt nem említi.

96 Vö. Plinius, *Naturalis historia*, 8, 27.

Ehhez csaknem teljesen hasonló megállapításra jutott Solinus⁹⁷ is az etiópokról szóló részben. M. Varro⁹⁸ is a Cicerónak ajánlott, latin nyelvről írott könyvében ezt írja:

„A teve szír nevén került a latin nyelvbe, hogy a minap Alexandriából „tevepárducként” (*camelopardalis*) jusson el újra, mivel alakja a tevééhez (*camelus*), a foltjai pedig a párducéhoz (*panthera*) hasonlók.”⁹⁹

Mosolyogtam a minap azon, hogy a szót maga Varro felezte meg, és így lett belőle párduc (*pardalis*). Azt már nem tudom, hogy ki volt az a nyelvész, aki újra a szótárába iktatta, a betűrendnek megfelelő helyre. Viszont egy Capitolinus¹⁰⁰ nevű szerzőtől arról értesülünk, hogy a Gordianus uralkodása alatt rendezett játékokon száz¹⁰¹ „vadjuh” (*feras oves*) volt látható.

*Bevezető gondolatokkal, jegyzetekkel ellátta és fordította
Berkes Katalin.*

97 Caius Iulius Solinus (valószínűleg Kr. u. III. sz.) világföldrajza a *Collectanea rerum memorabilium* (Emlékezetes dolgok gyűjteménye) címet viseli. Művében teljesen Pliniusra hagyatkozik. Vö. Solinus, *Coll. rer. mem.*, 30, 19–20.

98 Marcus Terentius Varro (Kr. e. 116–27) az ókor egyik legnagyobb polihisztorja és legtermékenyebb írója volt. A legjelentősebb nyelvtudományi munkája a *De lingua Latina* volt 25 könyvben, amelyből csak az 5–10. könyv maradt fenn. A művet Cicerónak ajánlotta.

99 Varro, *De lingua Latina*, 5, 20.

100 Iulius Capitolinus (valószínűleg Kr. u. IV. század) egyike a *Historia Augusta* néven ismert mű szerzőinek. Vö. *Vita Gordiani*, 3, 7.

101 Iulius Capitolinus szövegében némi ellentmondás van, ugyanis III. Gordianusnál már csak tíz zsiráf szerepel. Vö. Iulius Capitolinus, *Vita Gordiani*, 33, 1. Valószínűleg számára a „vadjuh” és a „tevepárduc” két különböző állatot jelölt.

AZ ELSŐ NYOMTATOTT GÖRÖG-LATIN SZÓTÁR BUDÁN

Amikor a XV. század elején a szellemi horizont kitágulásával Itália-szerte komoly igény támadt arra, hogy a görög irodalom, tudomány és filozófia új viszonyítási pontnak számító alkotásait eredetiben olvassák, lefordítsák vagy újrafordítsák, nem voltak könnyű helyzetben a görögül tanulni vágyók. Ha nem talált magának anyanyelvi tanárt, egy kezdő csak magára támaszkodhatott. Sem szótárak, sem görög nyelvtanok, sem egyéb segédkönyvek nem álltak rendelkezésre latinul a klasszikus művek megértéséhez. Szótár gyanánt legfeljebb egy késő ókorban összeállított görög–latin glosszárium vagy egy úgynevezett *herméneumata* (szójegyzék) valamelyik példányát szerezhette be. Az előbbi alfabetikus rendszerben, az utóbbi tematikus beosztásban tartalmazta az alapszókincset, a jogi, politikai, orvosi, mezőgazdasági, kultikus és más nyelv terminusait, valamint a hétköznapi élet kifejezéseit. A klasszikusok tanulmányozásához az ilyen szójegyzékek csak korlátozottan tudtak segítséget nyújtani. Minthogy azonban más nem létezett, a 20-as évektől kezdve mégis egyre többen vettek vagy másoltattak maguknak ilyen szójegyzéket: Nicolaus Cusanustól kezdve Giovanni da Ragusan és Ficinón keresztül egészen Janus Pannoniusig mintegy harminc kéziratot tartunk számon ebből az időszakból. A hetvenes években aztán egy piacenzai karmelita szerzetes, Giovanni Crastone (1437 körül – 1500 körül) vállalkozott arra, hogy a glosszáriumok anyaga helyett néhány tucat klasszikus szerző, az Újszövetség, valamint egy-két egyházatyja írásainak szövegére támaszkodva állítson össze szótárt. Az először 1478-ban megjelentetett *Dictionarium Graecum* (vagy más néven *Lexicon Graeco-Latinum*) a következő évtizedek során óriási népszerűségnek örvendett, s egészen Henri Estienne (Stephanus) 1573-ban megjelent korszakalkotó szótára, a *Thesaurus Linguae Graecae* megjelenéséig uralta a piacot.

A 1483. évi második kiadást egy itáliai barátja jóvoltából megkapta Taddeo Ugoletto, Mátyás könyvtárosa is. Első dolga volt,

hogy a szócikkeket összehasonlítsa annak a glosszáriumnak az anyagával, amely egykor Janus Pannoniusé volt, a hiányzó szavakat pedig átvezesse a nyomtatott szótár lapszélére. Janus szójegyzéke egyvalamiben különbözött a többitől: másolója különféle idézetekkel és szavakkal bővítette ki a glosszárium hagyományos anyagát, elsősorban Arisztophanész *Plútosz* és *Felbók* című komédiája, Plutarkhosz és Xenophón írásai, valamint egy késő ókori törvénygyűjtemény alapján. Ugoletto közülük is sokat átmásolt a szótárába, de maga is fűzött mintegy 120 megjegyzést a lemmákhoz a maga olvasmányai alapján. A megjegyzésekből az derül ki, hogy Ugoletto Euripidész *Hekabé* című tragédiájával (annak is első 400 sorával) és a *Teremtés könyvével* foglalkozott a legbehatóbban, de több bejegyzése is kötődik Theokritosz idilljeihez, a *Bölcsességek könyvéhez*, valamint a *Zsoltárokhoz* is.

A 114^r oldal nyolc bejegyzése közül Ugoletto egyet írt be saját kútfőből, a többi hetet Janus *Vocabularium*ából másolta át. Az előbbi a θρόνον *pigmentum. venenum* szócikkhez kapcsolódik. Ugoletto a szó előfordulási helyével egészíti ki Crastonus meghatározását: *Theocritus in Pharmaceutria* νῦν δὲ λαβοῖσα θρόνα. A megjegyzés több szempontból is tanulságos. Először is a Crastonus-szótár egyik legfőbb hiányosságára világít rá: arra, hogy meghatározásait nem dokumentálja szöveghelyekkel. Pedig az eredeti kontextus nélkül a szavaknak sem a pontos jelentését, sem a szintaktikai használatát nem lehet megérteni, illetve ellenőrizni. Ugoletto rövid idézete pontosan ezt pótolja. Ennél jobb módszert a tudományos igényű szótárak sem találtak föl; Stephanus ugyanígy járt el, és ugyanezt teszi a ma mérvadónak számító Liddell–Scott is. Azt is fontos megjegyeznünk azonban, hogy Ugoletto kicsit nagyvonalúan járt el. Az idézet helyét csupán a mű címével jelölte, magából a szövegből pedig kihagyott két szót. Egy mai szótár valahogy így hivatkozna a helyre: νῦν δὲ λαβοῖσα <τὸ τὰ> θρόνα Theokritos, *Id.* 2, 59, „most pedig fogd a varázsfüveket”. Az apró pontatlanságnak minden bizonnyal az az oka, hogy Ugoletto fejből idézte a részletet, s ha ezt vesszük figyelembe, a spontán asszociáció inkább

elismerésünket érdemli meg. Főleg, ha azt is szem előtt tartjuk, hogy egy nagyon ritka szónál jutott eszébe az idézet. A θρὸνov először az *Iliász*ban fordul elő, ruhára hímzett virágminták jelölésére (22, 441). Theokritosz 'varázsfű' jelentésben eleveníti föl az archaikus és klasszikus költészetben csak elvétve felbukkanó szót. Ugoletónak tehát vagy az emlékezete működött kiválóan, vagy nemrég olvashatta a szöveget, hogy fel tudta idézni ezt a szöveg-helyet (még a dór participiumot is helyesen megőrizve). Még egy mozzanat érdemel említést. Crastonus nemcsak a 'virág(minta)' jelentést hagyja ki a meghatározásai közül, de a másikat is kissé túl általánosan ('varázsszer') adja meg. A különféle jelentések és jelentésárnyalatok szűkössége a szótár másik fő hiányossága. Ugoletó ebből a szempontból ezúttal nem tökéletesít a szócikken, de ha a *Hekabé*hoz fűzött megjegyzéseit vennénk szemügyre, pontosan efféle finomításokra láthatnánk számos példát. Összességében tehát Ugoletó megjegyzései – bár nincs belőlük nagyon sok – jellegük szerint éppen abba az irányba mutatnak, amerre a szótáríró filológusok következő generációi indultak el munkájuk során: a sorról sorra haladó, figyelmes olvasás és analitikus szövegelemzés módszere felé.¹⁰²

Bolonyai Gábor

JAKOB HENRICHMANN: **GRAMMATICAE INSTITUTIONES**

Jakob Henrichmann (Hainrichman, kb. 1482–1561) Sindelfingenben született. A tudományos életre ösztönző bátorításokat Heinrich Bebeltől kapta. Tübingenben végezte egyetemi tanulmányait. Egy ideig tanított is ott, később egyházi pályát futott be. Latin grammatikájának címe: *Grammaticae institutiones* (1506

102 BOLONYAI; DELARUELLE 1930–1931; KAPITÁNYFFY 1991; ÖTVÖS 2008; THIERMANN 1996; WILSON 2009.

körül).¹⁰³ Jakob Henrichmann a „középkorelleses” német grammatikusok közé tartozott, és éles hangú kijelentésekkel támadta Alexander de Villa Deit. (Grammatikája mindazonáltal Alexander de Villa Dei művén is alapult.)¹⁰⁴ Henrichmann tankönyve esetében népszerű, számos kiadásban megjelent műről van szó.

Az elvont szakkifejezésekben bővelkedő szöveg megértéséhez szeretnénk pár bevezető gondolatot fűzni. A szintaxis az antikvitásból örökölt egyeztetés (*constructio intransitiva*, más elnevezésekben: *convenientia* vagy *concordantia*) mellett a középkorban a modista grammatikusoknál a vonzattannal (*constructio transitiva*, más néven: *rectio*) bővült.

Convenientiáról beszélünk, amikor azonos dologra vonatkozik a két nomen (például főnév és a jelzőjeként álló melléknév, főnév és névmása). Ilyenkor a két nomen *convenit* ('azonos esetben kerül'). Szintén *convenientiáról* beszélünk, amikor a két nomen különböző jelölétű (*ad diversa pertinent*), például a birtokos szerkezetben birtokos és birtok. Ilyenkor a birtokos genitivusba kerül. A *rectio*: vonzat, például *rectio* van az ige és vonzatai közt.

Másképpen megfogalmazva: intranszítív szerkezetben a tagok megegyeznek nemben, számban és esetben, illetve az ige és alanya számban és nemben, ezért az ilyen viszonyok másik elnevezése *convenientia* vagy *concordia* (például az igének és az alanyesetű főnévnek a viszonya, a jelzős és értelmezős szerkezeteken belüli viszony); a tranzitív szerkezet lényege pedig az, hogy benne az egyik tag uralja (*regit*) a másik tagot, azaz meghatározza annak esetét.¹⁰⁵ A szemelvény alapjául szolgáló kiadás: Pforzheim, Thomas Anshelm, 1507. fol. [r₅^r]-[s₁^v].

103 GUENTHER 1986.

104 JENSEN 1997, 83–84.

105 C. VLADÁR 2007, 258–259; ROBINS 1999, 95–96.

Egyedi szabály az accusativust vonzó adiectivumokról

Adiectivum, amely olyan tulajdonságot jelöl, amely az *egésznek* egy részében van meg, maga után vonzhatja a szóban forgó részt jelölő accusativust, mint „szomorú arcú” (*moestus vultum*), „görbe lábú” (*curvus pedem*). „A leány csinos kinézetű” (*venusta faciem*). Az accusativus helyett ablativust is használhatunk.

Első és hasznos szabály az ablativust vonzó adiectivumokról

Minden olyan adiectivum, akár közönséges (tudniillik *nomen adiectivum*), akár participium, amely maga után ablativust vagy accusativust vonz hét praepositio – *cum, de, ex, in, pro, per, prae* – valamelyikének közvetítésével, ugyanazt az ablativust vonzza, amely jelöli a subiectumot vagy az anyagot vagy valamely tulajdonságot vagy cselekvést bármely praepositio közvetítése nélkül.

Példák

Az utcanők csábító beszédűek (*sermone*), azaz beszédükben (*in sermone*).

A leányok többnyire csinos kinézetűek (*facie*), azaz kinézetükben (*in facie*).

A lágyhúsúakról azt mondjuk, hogy értelmesek (*aptos mente* = ’hasznosak, alkalmasak elméjükben’), azaz az elméjükben (*in mente*).¹⁰⁶

106 A Henrichmann művében olvasható latin példamondat („Molles carne aptos mente dicimus.”) alapjául szolgáló kifejezés („Molles carne mentes aptos dicimus, duos vero ineptos.”) Arisztotelész *De anima* című művéig (2, 9, 421a 25–26.) nyúlik vissza: „A keményhúsúak ugyanis értelmetlenek, a lágyhúsúak ellenben értelmesek.” (Steiger Kornél fordítása.)

Mindannyian rosszabbak vagyunk a szabadossággal (*licentia*).¹⁰⁷
Azaz a szabadosság révén vagy miatta (*per licentiam vel prae licentiam*).

Petrust megsebesítették karddal (*gladio*), azaz kard használatával (*cum gladio*).

Az agyagedény (*olla facta luto*) gyorsan eltörik, azaz az agyagból készült (*de luto*).

Gyakran hozol az égi felhőből (*nube*) kiengedett vihart, azaz a felhőből (*ex nube*), // És gyakran fekszel fázósan a csupasz földön.¹⁰⁸

Halakat vettek három pénzérméért (*tribus nummis*), azaz három pénzérme értékében (*pro tribus nummis*). Ne tégy ki előljárószót!

Isteni kegyelemből (*pietate*) élek, azaz kegyelme révén (*per pietatem*).

Második szabály

A *dignus*, továbbá a bőséget és gazdagságot, illetve azok ellenkezőit jelentő adiectivumok ablativust vonzanak.

Példák

A tanult ember méltó minden megbecsülésre és dicséretre (*honore et laude*).

A borral (*vino*) eltelt ember semmit nem csinál jobban, mint a folyóba esést.

A javakban (*opibus*) bővelkedőt mindenkinél jobban tisztelik.

Az iszákos és lusta tanár nem méltó az ennivaló kenyérre (*pane*).

A javakban (*rebus*) szűkölködőnek senki nem segít.

A munkás méltó a bérére (*mercede sua*) – mondja az Írás.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Terentius, *Heautontimorumenos*, 483.

¹⁰⁸ Ovidius, *Ars amatoria*, 2, 237–238.

¹⁰⁹ Lukács 10, 7.

Harmadik szabály

A mértéket vagy mennyiséget jelölő adiectivumok maguk után ablativust vonzanak, amely számszerűen fejezi ki az adott mennyiséget. Például:

A ruha öt könyök (*quinque ulnis*) hosszú.

A pigmeusok csak egyetlen láb (*unico pede*) magasak.

A torony ötven lépés (*quingaginta passibus*) magas.

Negyedik szabály

A középfokú melléknév az összehasonlítás természetéből fakadóan ablativust vonz maga után, illetve leginkább akkor, amikor különböző nemű dolgok összehasonlítására kerül sor – mondja Lorenzo Valla.¹¹⁰

Példák

A szamarak erősebbek és a teherhordásra alkalmasabbak az emberekénél (*hominibus*).

Az öregek bölcsebbek az ifjaknál (*iuvenibus*).

A tunika rövidebb a palástnál (*pallio*).¹¹¹

Semmi sem erősebb a szokásnál (*assuetudine*).¹¹²

Ugyan mi édebb az írásokkal töltött pihenésnél (*otio litterario*)?¹¹³

110 Lorenzo Valla *Elegantiae linguae Latinae* című műve 1. könyvében a *De vi comparati-vi. De minus. De magis*, illetve a *Comparativum ad unum. Superlativum ad plura* című fejezetekről van szó. (Egyes kiadásokban más címmel is előfordulhatnak: *De natura comparativi; De differentia comparativi a superlativo; De natura superlativi*.)

111 Plautus, *Trinummus*, 1154.

112 Ovidius, *Ars amatoria*, 2, 345.

113 Cicero, *Tusculanae disputationes*, 4, 36, 105.

Értéktelenebb az ezüst az aranynál (*auro*), az erényeknél (*virtutibus*) az arany.¹¹⁴

Senki sem elviselhetlenebb a szerencsés ostobánál (*insipiente fortunato*).¹¹⁵

Ha erényes vagy, az minden aranynál (*omni... auro*) többet ér.

Első általános szabály a nomen substantivumok használatáról

Amikor két vagy több, ugyanarra a dologra vonatkozó nomen substantivum együtt szerepel egy szó szerkezetben kötőszó (*coniunctio*) nélkül, akkor hasonló esetben kell őket tenni ugyanúgy, mint amikor egy nomen megkettőződik. Például: Ó, Istenem, Istenem! (*O, Deus, Deus!*)

Példák

Szűz Mária, Krisztus anyja a mi legkegyesebb szószólónk (*advocata nostra clementissima*).

Maximus Aemilianus király csillag (*sidus*) és minden fejedelem csillaga (*stella*).

Az idősebb Eberhardus fejedelem alapította (*primus extitit... auctor*) iskolánkat.

Georgius mester igen jóindulatú (*benignus*) férfiú (*vir*).

Conradus doctor kiváló jogtudós (*optimus iurisconsultus*).

Hiszen a feleséget hozománnyal, a hűséget és a barátokat, a származást és a szépséget pénz királynő (*regina pecunia*) adományozza.¹¹⁶

114 Horatius, *Epistulae*, 1, 1, 52.

115 Cicero, *De amicitia*, 54.

116 Horatius, *Epistulae*, 1, 6, 36–37.

Jól kell érteni ezt a szabályt, mivel azt mondom, hogy ugyanarra a dologra vonatkoznak, vagyis ugyanazon dolog és nem különböző dolgok helyett szerepelnek a szószerkezetben. Mint ebben az utolsó példában a „királynő” (*regina*) és a „pénz” (*pecunia*) szavakat ugyanarra a dologra értette Horatius, bár egyébként különböző dolgokat jelentenek.

Második általános szabály

Amikor egy szószerkezetben belül két, eltérő dolgokra vonatkozó nomen substantivum szerepel kötőszó (*coniunctio*) nélkül, az egyiket genitivusba kell tenni, hacsak nem ugyanattól a szótól függenek, mivel akkor nem mondható, hogy egy szószerkezetet alkotnak. Például: „Odaadtam a levelet a futárnak.” Itt a „futárnak” és a „levelet” szavak nem alkotnak külön szószerkezetet, hanem mindkettő különböző szabályok alapján függ az „odaadtam” igtől, és kerül függő esetben.

Példák

A királyi udvarból (*regis aula*) sosem hiányoznak az élősködők.

A szakács tunikájának (*tunica coqui*) árpaszaga van.

Az észjárásról (*mentis habitum*) a beszédmód (*sermonis cultus*) szokott árulkodni.

A halál a dolgok végső határa (*linea rerum*).¹¹⁷

Ismered a nők szokásait (*mores mulierum*): amíg öltözködnek és készködnek, eltelik egy év.¹¹⁸

Ismerem a nők természetét (*ingenium mulierum*): ha te akarsz valamit, nem akarják, ha te nem akarsz, nagyon kívánják.¹¹⁹

¹¹⁷ Horatius, *Epistulae*, 1, 16, 79.

¹¹⁸ Terentius, *Heautontimorumenos*, 239–240.

¹¹⁹ Terentius, *Eunuchus*, 812–813.

Az nem mentség a bűnre, hogy barátod miatt (*amici causa*) vétkeztl.¹²⁰

A tévelygők sokasága (*errantium multitudo*) nem védi a tévedést. Helyes beszédmódnak (*consuetudinem sermonis*) a legműveltebbek közmegegyezését tartom (*eruditissimorum consensus*).¹²¹

Ez a szabály több olyan szabályt tartalmaz, amelyet Gallus a genitivusi vonzatokról vagy szerkesztésről megállapít.¹²² Nevezetesen:

Amikor a nomen egy birtokolt dolgot jelöl, a birtokos genitivusát vonzza maga után, például: „A barátom (*familiaris mei*) könyve hibás.” Amikor gyűjtőnév, akkor az alá tartozó egyedek függnek tőle, például: „a tanulók társasága” (*contubernium studentum*). Amikor részt jelöl, az egészet kell genitivusba tenni, például: „A leány arca (*facies virginis*) nyugodt.” Amikor a nomen időt fejez ki, a genitivus azt jelöli, ami akkor történik, például: „a tanulás ideje” (*tempus studii*), „az ebéd órája” (*hora prandii*).

Amikor a barátságra vagy ellenségességre vonatkozik a nomen, genitivust vonz. Például: „fivérem barátja” (*familiaris fratris*), „a fejedelem ellensége” (*inimicus principis*). Több szabályt kívántam ebben az egyben összefoglalni.

Első egyedi szabály a genitivusi vonzatokról

Minden substantivum vonzhatja maga után az általa jelölt dolog értékét, mértékét (méretét) vagy korát kifejező genitivust. Például:

120 Cicero, *De amicitia*, 37.

121 Quintilianus, *Institutiones oratoriae*, 1, 6, 45.

122 Feltételezhetően Alexander de Villa Dei *Doctrinale* című művének *De regimine vocum* című fejezetéről van szó.

Az ötdénáros kenyér (*quinque denariorum*) nem elég a földművesnek.

Egy kétszáz aranyat érő (*ducentorum aureorum*) ház az elmúlt napokban leégett.

Ahány iugerum (*quot iugerum... arvum*) földje van az apának, rögtön annyi föld jár a nősülni készülőnek.

A tizenkét éves (*duodecim annorum*) leány érett a házasságra.

Átkozott a százéves fiú (*centum annorum*).¹²³

Második szabály

Az egészre vagy egy tulajdonság hordozójára vonatkozó nomen vonzata részt vagy tulajdonságot vagy hajlamot kifejező genitivus vagy ablativus; közöttük pedig ennek a résznek, tulajdonságnak vagy hajlamnak járulékos (vagy konkrét) állapotát kifejező melléknév áll, amely állapot pedig lehet dicséretes, szégyenletes vagy közömbös.

Példák

A fekete szemű (*nigrorum oculorum*) nő tetszik az ifjaknak.

Az erkölcsös (*bonorum morum*) nőt dicsérik a bölcsek.

Ulpianus nagyon igazságos férfiú volt (*magnae iustitiae vel magnae iustitia*).

Különösen becsületes ember vagy (*singularis probitatis vel singulari probitate*).

Az éles eszű (*acris ingenii*) ifjú tanulékony.

Kerüld a teljesen szégyentelen (*nullius pudicitiae*) asszonyt.

Óvakodjatok a hamis lelkű (*falsi animi*) emberektől.

Ritka, mint a fehér (*albi coloris*) holló.

¹²³ Izajás 65, 20.

Philelphus nagyon ékesszóló (*magnae eloquentiae*) és igen kellemes beszédű (*suavissimi sermonis*) férfiú volt.

Az erkölcsös (*bonis moribus*) ifjút nagyon meg kell becsülni.

A tisztességes életű (*honesta vita*) leány minden nőnél többet ér, még a leggazdagabbaknál is.

A szégyentelen beszédű (*impudico sermone*) ember méltó arra, hogy a nyelvét elveszítse.

A kiváló hajlamú (*bonae indolis*) fiút dicsérik.

Jó természetű (*bonae nationis*) tehén. Az állatoknál ugyanis természetnek mondják, amit az embernél hajlamnak hívnak.

Első szabály a nomen substantivum dativusszal való használatáról

A birtokolt dologra vonatkozó nomenek a verbum substantivum közbeiktatásával a birtokos dativusát vonzzák. Tehát minden mondatban, ahol a *habeo* accusativust vonz, a *habeo* előtti nominativusból választékos módon dativus lesz, és a *habeo*-ból *est* ige, az accusativus pedig nominativusszá szokott változni; számuk nem változik meg.

Példák

Igen szerető apám van. Ebből lesz: Nekem igen szerető apám van. (*Habeo patrem... Mihi est pater...*)

Nagyon erényes feleséged van. Ebből lesz: Neked nagyon erényes feleséged van. (*Tu habes uxorem... Tibi est uxor...*) [...]

Második szabály

A barátságot, leszármazást, rokonságot vagy szövetséget, az ezekhez hasonlókat vagy ezek ellentéteit jelölő nomen substantivumok dativust vonzanak maguk után a verbum substantivum közbeiktatásával.

Példák

Ioannes Astman mester nekem (*mihi*) baráti pártfogóm és társam.

Ágnes neked (*tibi*) anyósod, nekem (*mihi*) anyai nagynéném, neki (*huic*) apai nagynénje.

Georgius nekem (*mihi*) szomszédom.

Ez a két ifjú fia neki (*huic*).

Úgy kedvelem, mintha rokonom lenne nekem (*mihi*).

Senkinek (*nulli*) ne légy ellensége, vetélytársa.

Te nekem (*mihi*) apai nagybátyám vagy, fiad pedig nekem (*mihi*) unokatestvérem.

Nem valamely más okból nem tudnak barátkozni a jók a rosszakkal (*improbis*) és a rosszak a jókkal (*bonis*), hanem mert akkora közöttük a szokások és szándékok különbsége.¹²⁴

Első szabály a nomen substantivum ablativusszal való használatáról

Azok a nomen substantivumok, amelyek maguk után ablativust vagy accusativust vonzanak a *cum*, *de*, *ex*, *in*, *pro*, *per*, *propter* praepositiók segítségével, vonzhatnak maguk után praepositio nélküli ablativust.

¹²⁴ Cicero, *De amicitia*, 74.

Példák

Ioannes, Isten kegyelméből (*Dei gratia*) Bebenhausen apátja, azaz kegyelméből (*ex gratia*).

Gyula, isteni kegyelemből (*divina clementia*) pápa, azaz isteni kegyelem által (*per divinam clementiam*).

Nemére nézve (*sexu*) nő, azaz neme szerint (*propter sexum*).

Sokan természetüknél fogva (*natura*) tolvajok, azaz természetől (*ex natura*).

Hercules szív és lélek szerint (*corde et animo*) is férfi volt, nem csupán neme (*sexu*) szerint, azaz szívben és lélekben (*in corde et animo*).

Ő – a fejedelem megbízásából (*auctoritate principis*) – praefectus és magistratus Tübingenben.

Rudolf a fejedelem kegyelméből (*gratia ducis*) *sacellanus* Stuttgartban; nem *capellanus*-nak mondjuk, hanem *sacellanus*-nak a *sacellumból*.

Második szabály

Az *opus* szót ablativusszal használjuk. Például:

Szükségem van a szolgálatodra (*opera tua*).

Nagy szükségem van a kódexre (*codice*), amelyet neked kölcsönadtam.

A betegeknek szükségük van orvosra (*medico*).

Jegyzetekkel ellátta és fordította Nemerkenyi Előd.

ANDREAS GUARNA SALERNITATUS: GRAMMATICAE OPUS NOVUM

Adrianus Wolphardus (1491–1544) Nagyenyeden született. Gyulafehérvári tanulmányai után a bécsi egyetemen tanult. Miksa császár tiszteletére *panegyrist*, dicsőítő éneket írt (1512). Joachimus Vadianus elismerően írt költői képességeiről.¹²⁵ Adrianus Wolphardus pedagógiai feladatot vállalt azzal, hogy Bécsben két, a latin nyelv játékos elsajátítására szolgáló könyvet rendezett sajtó alá, illetve megjelentetésében vett részt. Az egyik, Bartholomaeus Coloniensis (XV. sz. vége – XVI. sz. eleje) népszerű műve, a *Dialogus mythologicus*, amely a latin nyelv hétköznapi életre vonatkozó szókincsét segít elsajátítani (1512).¹²⁶ A másik műben, Andreas Guarna Salernitatus *Grammaticae opus novum* című latin nyelvtankönyvében két pártra szakadva, *Amo* ('szeretek') és *Poeta* ('költő') királyok vezetésével a nyolc szóosztály (*nomen, verbum, participium, pronomen, praepositio, adverbium, interiectio, coniunctio*) csatázik egymással.¹²⁷

A „nyelvtani háborút” megörökítő ötletes, hasznos művecskéből vett szemelvényeink alapjául a következő kiadás szolgált: Bécs, Hieronymus Vietor – Johann Singriener, d.Á., 1512. (Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, App. H. 84, fol. B₂^r, B₃^{r-v}).¹²⁸

Az Igék (*Verba*) hadinégei

Királyuk [tudniillik *Amo*] támogatására felkerekedett az Igék sok hadinége: megjelentek tehát – nem elhanyagolható csapataikkal – az *Indicativumok*, a *Frequentativumok*, a *Meditativumok*, a

125 WITTSTOCK-SIENERTH 1997, 117–123.

126 ERNUSZT 1939, 27.

127 ERNUSZT 1939, 28–29.

128 A szöveg modern kiadása: GUARNA 1908.

GRAMMATICAE OPVS NOVVM, MIRA
quadam arte: & compendiosa excusum, Quo
Regū Nominis & Verbi, ingens Bellum,
ex cōtentione principatus in
oratione, describitur.

ADRIANVS VVOLFHARDVS TRANSYLVANVS
Ad Lectorem.

Cadmm ferunt quondam intulisse litteras
Graijs, q̄ Phœnices uolunt q̄ plurimi
Vocum parentes, ast suum Mosen magis
Alij, parum refert, tamen si quis minus
Vel hanc Grammaticen & intellexerit,
Gryppos & illius medullam spreuerit /
Quæ sola pandit pallados conclauiā,
Quapropter Andree subinde perlegas
Frugi hoc opus lector rogo breuissimum,
Dices, scio peream mihi si non placet.

N° 84.

Andreas Guarna Salernitatus: *Grammaticae opus novum*
(Bécs, 1512. Országos Széchényi Könyvtár,
Régi Nyomtatványok Tára, App. H. 84)

Desiderativumok, az *Invitativumok*, a *Diminutivumok* és a *Denominativumok*,¹²⁹ továbbá a Rendhagyó Igék (*Anomala*) igen bátor helytartói is, akik széltében-hosszában uralkodnak Grammatika-ország határvidékein, rendkívül harcias természetűek, nincs regula, amely őket fegyelmezni tudná, nevük: *Sum*, *Volo*, *Fero* és *Edo*.¹³⁰ A Királytól engedélyt kaptak arra, hogy a táborban bárhol, ahol nekik tetszik, felállíthassák sátraikat, csak a katonák között ne keltsenek viszálykodást.

Utánuk érkezett a Hiányos Igék (*Defectiva*) sokszínű hadinépe, szépen elrendezett lovasscapatokban, név szerint: *Memini*, *Novi*, *Coepi*, továbbá *Vale!*, *Salve!*, *Aio*, *Inquit*, *Inquam*, *Faxo*, *Cedo!*,¹³¹ mindannyian fegyverben és harcra igen elszánt lélekkel.

Őket követte minden *-o* végződésben pompázó *Activum* és *-or* végződésbe öltözött *Passivum*, valamint a *Neutrumok* a *Deponens*ekkel, a *Közösekkel* és a *Személytelenekkel*;¹³² nyelvükre nézve és kifejezésbeli módjukat tekintve ezek mind különböznek, fegyverzetük pedig a következő elemekből állt: *Genus*, *Tempus*, *Modus*, *Species*, *Figura*, *Persona*, *Numerus*.¹³³

129 *Indicativum* = kijelentő módban álló ige, *frequentativum* = gyakorító, például *lectito* ('gyakran olvas, olvasgat'), *meditativum* = szándékot, akarást kifejező ige, például *lecturio* ('olvasni vágyik'), *desiderativum* = vágyat, törekvést jelölő ige, például *capesso* ('megragadni törekszik'), *diminutivum* = kicsinyítő, például *sorbillo* ('hörpölget'), *denominativum* = *nomenből* (névszóból) képzett ige.

130 *Sum* = 'vagyok', *volo* = 'akarok', *fero* = 'hozok, viszek', *edo* = 'eszem'.

131 *Memini* = 'emlékszem', *novi* = 'ismerek, tudok', *coepi* = 'kezdttem', *Vale!* = 'Isten veled!', *Salve!* = 'Légy üdvözlve!', *aio* = 'ígent mondok, állítok', *inquit*, illetve *inquam* = 'azt mondja, így szól', illetve 'így szölok', *faxo* = a *facio* ige *futurum perfectuma*, *Cedo!* = 'Addsa! Ide vele!'.

132 *Activum* = cselekvő, *passivum* = szenvedő, *neutrum* = semleges, *deponens* = álszenvedő, *commune* = közös, *impersonale* = személytelen.

133 Az igék fegyverzetét az akcenciáik alkotják: *genus* = nem, *tempus* = idő, *modus* = mód, *species* = faj, *figura* = igealak, *persona* = személy, *numerus* = szám.

A *Nomenek* csatarendje

A *Nomenek* pedig mindannyian, saját csatasoraikban elhelyezkedve, fegyelmezett alakzatban haladtak előre, nevezetesen a *Substantivumok* és az *Adiectivumok*, a *Propriumok*, az *Appellativumok* és a *Partitivumok*, utánuk a *Comparativumok*, a *Superlativumok*, a *Possessivumok*, a *Patronymicumok*, a *Gentilek*, a *Numeralék* és a *Multiplexek*;¹³⁴ mindegyik egység az öt névszórágozás (*Declinationes*) – tudniillik az Első, a Második, a Harmadik, a Negyedik és az Ötödik – szerint tovább tagozódva. Fegyverzetük a következő elemekből állt: *Species*, *Genera*, *Numeri*, *Figurae* és *Casus*.¹³⁵

Participium vezér

Participium vezér kiemelkedően nagy tekintéllyel rendelkezett Grammatika-ország földjén, és teljesen nyilvánvaló volt, hogy rangban, méltóságban ő következik a Királyok [tudniillik *Amo* és *Poeta*] után, olyannyira, hogy úgy tűnt: bármelyik oldalt támogatja is csapataival, részvételével kétségkívül győzelmet tud szerezni.

Ekler Péter fordítása

134 *Substantivum* = főnév, *adiectivum* = melléknév, *proprium* = tulajdonnév, *appellativum* = köznév, *partitivum* = nomen, amely sok közül egyet jelöl, például *aliquis* ('valaki'), *comparativum* = középfokban álló nomen, *superlativum* = felsőfokban álló nomen, *possessivum* = birtokviszony kifejezésére alkalmas képzett szó, például *ensis Euandrius* = *ensis Euandri* ('Euander kardja'), *patronymicum* = apa, esetleg más ős nevéből alakított név, például *Anchisiades* ('Anchises fia, Aeneas'), *gentile* = nemzetséget, népet, nemzetet jelölő, például *Graecus* ('görög'), *numerales* = számnév.

135 Az igékhez hasonlóan a névszók fegyverzetét is az akcidenciáik alkotják: *species* = faj, *genus* = nem, *numerus* = szám, *figura* = alak, *casus* = eset.

VALENTIN ECK:
SUPELLECTILIUM FASCICULUS

Valentin Eck (Eck Bálint, 1493 körül – 1546 után) a Bodensee melletti Lindauból származott. Lipcsében, majd Krakkóban járt egyetemre, ahol 1513-ban baccalaureusi fokozatot szerzett. 1517-ben Thurzó Elek segítségével Bártfára került. Krakkóval ezután sem szakadt meg kapcsolata, kiadványainak nagy része Krakkóban jelent meg. Eck pártfogójának, Thurzónak egész életében sokat köszönhetett, ezért műveinek jelentős részét neki ajánlotta. Eck aktívan részt vett Bártfa város közéletében: iskolamester volt, és nagy feladattal, tisztelettel járó hivatalokat viselt.¹³⁶

A *Supellectilium fasciculus* című, kedves és hasznos verses művecske Thurzó háza tájának leírását tartalmazza. (A cím Klenner Aladár fordításában: 'a házieszközök batyuja'.)¹³⁷ A *Supellectilium fasciculus* először 1519-ben jelent meg, és későbbi kiadásai is léteznek (1524, 1528). A *Supellectilium fasciculus* Thurzó Elek gazdag háztartásának bemutatásával a patrónus dicséretét hirdette, és egyúttal didaktikai célokat is szolgált azzal, hogy megtanította a mindennapi élet latin szókincsét. Eck az étkezőhelyiség, a konyha, a kamra, a fürdőszoba, a borospince és a hálószoba tárgyainak felsorolásával egy előkelő ember házát mutatja be előttünk. A vers alapvetően egyedi, eredeti jelenség – mintaként azért Eck szeme előtt lebeghetett Francesco Mario Grapaldo *De partibus aedium* című enciklopédikus műve, Laurentius Corvinus *Latinum idiomája*, továbbá Giovanni Gioviano Pontano *De amore coniugali* című műve. Mnemotechnikai célkitűzései és eredményei miatt a *Supellectilium fasciculus* hasznos lehetett az iskolai oktatásban.¹³⁸ Az 1528. évi kiadás szövege alapján kis ízelítőt nyújtunk a versből:

136 GLOMSKI 2009.

137 KLENNER 1939, 40.

138 GLOMSKI 2009, 266–269.

Allia, serpillum, prason, coriander, eruca,
Leucopiper, ciminum, salvia, menta, cepe.¹³⁹

A rövid szemelvény a 'fokhagyma', 'kakukkfű', 'póréhagyma', 'koriander', 'mustár', továbbá a 'fehér bors', 'kömény', 'zsálya', 'fodormenta' és 'hagyma' zöldségek és fűszerek nevének versbe szedett és tematikus gyűjteményét nyújtja, tehát a szókincsbővítés és a nyelvtanulás egy könnyebb módját mutatja.

BARTHOLOMAEUS FRANKFORDINUS

Bartholomaeus Frankfordinus (1490 körül – 1536/40 között) valószínűleg Budán született német polgárcsaládból. A bécsi egyetemen tanult, majd 1515 után Budán iskolamester lett. Irodalmi munkásságát két humanista vígjáték alkotja, a *Gryllus (Tücsök)* és az *Inter Vigilantiam et Torporem dialogus (Az éberség és a tunyaság vetélkedése az erény ítélőszéke előtt)* című moralitás.¹⁴⁰ A két kis mű nem csak azért fontos, mert a magyarországi humanista drámairodalom korai jelentkezését üdvözölhetjük bennük. A szerző a plautusi komédiák hatását mutató darabokat iskolai célra szánta. A bennük található nyelvi fordulatok és kifejezések tehát a latin nyelv tanulása, gyakorlása miatt hasznosak és „üdítőek” lehetnek. Előbb a *Tücsökből* mutatunk pár példát. A magyar szöveg Kardos Tibor munkája.¹⁴¹

139 Krakko, Matthias Scharffenberg, 1528. Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, Ant. 2185, fol. [D_{ii}^v].

140 JP – MH 1982, 1327.

141 BARTHOLOMEUS FRANKFORDINUS 1945, 3–11.; JP – MH 1982, 527–537.

Huc, huc respice, malum mancipium.	Ide, ide nézz csak, te komisz szol- ga! (64)
Ve capiti tuo, sic advenam re- ducemque herum accipis?!	Jaj, árva fejednek, így fogadod-e idegenből visszatérő urad? (67)
Heus et quis hoc aperit hos- tium?	Hej, ki nyitja ki ezt az ajtót? (75)
Importunus denuo furcifer. Nondum abis?	Már megint itt vagy, te szemtelen gazember! Nem pusztulsz in- nen? (76)
Obsecro, rem egeris sedulo.	Kérlek, fűrgén intézd. (118)
Vincite mastigiam et verbero- nem pessimum!	Kötözzétek meg izibe ezt a bo- tozni való gazembert! (129)
Me sequere, quantum potes.	Utánam, ahogy csak bírsz! (134)

A másik darabból, *Az éberség és a tunyaság vetélkedéséből* is érdemes pár kifejezést felidézni, szintén Kardos Tibor fordításában.¹⁴²

Sine, obsecro, sine, torpeam.	Hagyj, kérlek, hagyj tunyálkod- ni! (9)
Surge, ignavum pecus, inquam, surge!	Kelj fel, gyáva barom, mon- dom, kelj fel! (10)
Di te perdant, vigila tandem!	Sújtsanak rád az istenek, ébredj végre! (16)
Ast pereas, quae me somnian- tem vigilem vilem, Vigilantia, reddidisti!	Hogy vesznél el, Éberség! Ál- modtam, s te a te ébresztge- tésseddel megnyomorítottál! (26)

¹⁴² BARTHOLOMEUS FRANKFORDINUS 1945, 12–14.; JP – MH 1982, 538–541.

RHETORICA

SZÓNOKLATTANI,
DIALEKTIKAI MUNKÁK,
LEVÉLÍRÁST TANÍTÓ
MŰVEK

BEVEZETÉS

A magyarországi humanisták retorikai tudásukat nem csak szűk tudós körben, kedvtelésből használták. Szónoki képességeiket pápai kihallgatáson, a német birodalmi gyűléseken is latba vetették, ahol a török veszedelem elhárítása érdekében kellett buzdító beszédeket tartaniuk.

A XIV–XV. századi retorikai, retorikával kapcsolatos művek genezisének megértéséhez hozzátartozik, hogy a korszak itáliai tudósai, humanistái (Petrarca, Leonardo Bruni, Poggio Bracciolini és mások) számos fontos, a korábbi századokban kevésbé vagy teljesen ismeretlen, illetve csak részben ismert antik retorikai, szónoklattani szöveget (például Cicero beszédei, Quintilianus: *Institutiones oratoriae*) fedeztek fel, és tettek ismertté.¹⁴³

A reneszánsz humanisták számára Cicero és Quintilianus voltak a legfontosabb antik retorikai szakírók. Ahogyan a Platón és Arisztotelész bölceleti rendszerének elsőse körül folyó, olykor hevesse váló vita végigkísérte a korszak filozófiai érdeklődését, és tükröződött a XV. század (morál)filozófiai munkáiban, ugyanúgy Cicero és Quintilianus stílusának, illetve szónoklattani elméletének követése is táborokba osztotta a humanistákat. A humanisták beszédekben, levelekben és értekezéseikben más-más módon és mértékben, de a klasszikus elődök stílusát utánozták. A XV. század elejétől általában Cicero stílusát követték. A század második felében megváltozott a helyzet. Egyes humanisták – például An-

143 MONFASANI 1988, 177–178.

gelo Poliziano – egyetlen szerző stílusának követése helyett inkább eklektikus stílus kialakítását tartották követendőnek. A XV. század végén pedig az *apuleianismus*, Apuleius nyelvezetének, stílusának *imitatio*ja is megjelent, fő képviselői Paolo Cortesi és idősebb Filippo Beroaldo voltak.¹⁴⁴

A szónoklás egyik legáltalánosabb fajtája a prédikálás volt. Guglielmo Traversagni és Aurelio Lippo Brandolini – a XV. század végén – komolyan foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy miként kell a klasszikus szónoklattant és a prédikációt egyesíteni. A prédikátor számára alkalmas modellként mindketten a *genus demonstrativum*ot ajánlották. Johann Reuchlin *Liber congestorum de arte praedicandi* című kézikönyve (1504) jelentős mértékben támaszkodott ókori forrásokra, és a három „világi” *genus dicendi* (tehát a *genus iudiciale*, *deliberativum* és *demonstrativum*) rendszerét is beleépítette *ars praedicandi*jába.¹⁴⁵

A levelek választékos megfogalmazását tanító, segítő humanista szellemiségű művek sok esetben az *ars epistolandi* címet viselték. Egyes szerzők a retorika, mások a grammatika kebelén belül tárgyalták a levélírás fogásait, egyes művek erőnye rövidegükben, átláthatóságukban rejlett, más, hosszabb értekezések pedig jól-szerkesztettségük és bőséges példatáruk miatt voltak hasznosak és népszerűek. Az itáliai szerzők közül Aurelio Lippo Brandolini, Giammario Filelfo, Giovanni Sulpizio, Niccolò Perotti, Franciscus Niger Venetus és Niccolò Sagundino, az Alpokon túli humanisták közül pedig Konrad Celtis (*Modus epistolandi*), Christoph Hegendorff (*Methodus conscribendarum epistolarum*) és természetesen Erasmus (*Opus de conscribendis epistolis*) érdemelnek ebből a szempontból figyelmet.

Számos (tan)könyv a szép stílus bemutatására „gyártott” (fikatív) példalevelek mellett klasszikus és korabeli szerzők leveleit is közölte. Az elismert, ünnepeelt, nagy becsben tartott levélírók

144 MONFASANI 1988, 194.

145 MONFASANI 1988, 205.

Semipūctus dicitur uirgula quā in fine lineæ ponimus : cū dictio imperfecta ē & pars in sequentem transit lineam: hoc modo /

Admiratiuus siue exclamatiuus ē q̄ ī tali ordine ponit: **O** hoīem fortē: o integrū: o omnib⁹ q̄ ætate nostra sunt præponendū. te ne incepto desistere unq̄ aliquis uidit: te ne fortunæ succumbere:

Interrogatiuus ē qui interrogationem significat: & fit hoc mō: **De** te uero quid dicam?

Parenthesis ē ubi diuersa oratio īpsecta adhuc oratiōi iterponit: hoc modo: **Te** ne (dicam enim quod sentio) calamitatibus cedere.

Noc igitur exemplo oīa punctoꝝ genera notabis. **Arma** libroꝝq̄ meos: diripuerūt milites / q̄q̄ eos nunq̄ existimaui huc uenturos. uerum æquo animo ferenda sunt hæc. de te uero quid dicam?

Quoniam hominem fortem: o integrum: o omnib⁹ qui ætate nostra sunt præponendum: te ne incepto desistere nunq̄ aliquis uidit: te ne fortunæ succumbere: te ne (dicam enim quod sentio) calamitatibus cedere.

DE COMPONENTIS EPISTOLIS.

Quare inuenta sunt epistolæ: Vt eos cum quibus siue propter absentia: siue propter ruborem: seu ob alia quauis causam loqui non licet: certiores facere possemus: si quid sit qd̄ eos scire oporteat: siue nostra siue illorum siue aliorum causa.

Vnde dicitur epistola: Epistola græcū sane uocabulū ē: diciturq̄: hoc ē a mittendo: quod ad absentes mittatur. Vnde etia quod similiter significat dicuntur apostoli. Titus

Liuius apostolos suos fregit in senatu hoc est epistolas. & nunc libelli qui a iudicibus a quibus prouocatum est ad magistratus mittuntur: dicuntur apostoli cū sint instar epistolarū. latino autē uocabulo epistolas litteras dicimus dūtaxat in numero plurali: nam in singulari numero littera significat elementum: ut a uel b: significat etiam manum scribentis: ut Cicero ad Atticum: nam Alexidis manum amabam: q̄ tam prope accedo ad similitudinē tuæ litteræ.

reperitur quoq̄ aliquando pro epistola apud poetas duntaxat: ut Quidius Quam legis a rapta Briseide littera uenit.

Quot sunt genera epistolæ? Multa sunt: alia enim sunt dūtaxat de reb⁹ diuinis: ut sūt Platonis epistolæ ad Dionysiu: & ī religiōe

k iiii

(Poggio Bracciolini, Francesco Filelfo, Angelo Poliziano, Aeneas Silvius Piccolomini, Erasmus és mások) „valódi” levelei szintén követésre méltó mintaként szolgáltak az elegáns stílusra törekvő humanisták számára.¹⁴⁶

„Levelet küldeni, levelet kapni – úgy tűnik, ez volt legfőbb vágya minden humanistának” – írta Boronkai Iván az Aeneas Silvius Piccolomini válogatott leveleit tartalmazó kötet utószavában.¹⁴⁷ A levél a humanisták egyik legkedveltebb műfaja, Aeneas Silvius Piccolomini (1405–1464) pedig az egyik legismertebb levélíró volt. A levél fontosságát hirdető alábbi gondolatai számos levélírást tanító műben megtalálhatóak, és ma is aktuálisak:

„A levél összeköti azokat, akiket földek és tengerek választanak el. Nem lehet oly messze egy barát, hogy a betűk jóvoltából el ne lehetne érni. Valóban a legnagyobb, sőt isteni adomány az írás: nem csupán a távolra került barátokat hozza megszólítható közelségbe, hanem még olyan embereket is – élőket vagy akár holtakat –, akiket sohasem láttunk, és akikre a valóságban nem tekinthetünk, lélekben azokat is szemlélhetővé teszi. Valóban szentek voltak és emlékezetre méltóak azok a férfiak – már akár a föníciaiak voltak, akár mások –, akik fölta lálták ezt az ajándékot, melynek révén magunk elé idézhetjük és megszólíthatjuk a régmúlt személyiségeit. Ha úgy tetszik, láthatom Nagy Sándort vagy Dariust, nézhetem Hannibalt, Scipiót, Augustus Caesart. Az előbbieket Curtius vagy Arrianus mutatja meg nekem, ez utóbbiakat Livius meg Suetonius állítja eléem.”¹⁴⁸

A levélgyűjteményeknek, leveleskönyveknek Magyarországon is volt hagyományuk. Vitéz János *Epistolarium*át, 1445–1451 között írt leveleinek gyűjteményét Vitéz tudós papja, Ivanich Pál állí-

146 MONFASANI 1988, 192–194., 198.

147 AENEAS SILVIUS 1980, 263.

148 AENEAS SILVIUS 1980, 168.

totta össze és kommentálta.¹⁴⁹ Levelezés révén számos magyarországi személy részese volt a reneszánsz humanizmus európai vérkeringésének. Filippo Beroaldo a következő sorokban Váradi Péter stílusáról nyilatkozik elismerően:

„Olyan választékosan, olyan tisztán, mintegy bővizű folyó módjára írsz, hogy azt hihetnénk, Latiumban, a latinság bölcsőjében születnél és nevelkednél. Csodálkozom rajta, hogy egy pannon, az Alpokon túl született ember hogy tud ilyen választékosan, ilyen kiváló latinsággal írni.”¹⁵⁰

Váradi Péter 1465-től Bolognában folytatott tanulmányokat. Hazatérte után a királyi udvar fontos szereplőjévé vált: Mátyás titkára, majd titkos kancellárja, végül az 1480-as évek elején kalocsai érsekként főkancellárja lett. A kancellária irányítása 1480 körül már egyedül az ő kezében összpontosult. 1484-ben pontosan nem tisztázott okokból Mátyás király váratlanul börtönbe vetette. Váradi egészen 1490-ig börtönben maradt. Kiszabadulása után aktívan részt vett a Mátyás király halála után kibontakozó politikai küzdelmekben.

Váradi több mint százharminc levelet tartalmazó leveleskönyve eltér az itáliai humanisták áttisztított leveleskönyveitől. Váradi (vagy környezetének valamelyik tagja) abból a célból szerkesztette, hogy főpapi tevékenységének emléket állítson. A levelek jelentős hányada Váradi 1484. évi fogságba vetése után elvesztett javainak visszaszerzéséről szól, valamint familiárisainak, az érseksége alá tartozó plébánosoknak és szerzetesi vezetőknek szóló utasítást is találunk köztük. A leveleskönyv középkori kézírata egy oklevélgyűjteményt is tartalmaz, ebben a bács-kalocsai érsekség ügyeivel kapcsolatos királyi oklevelek találhatók. Ez a tény, tehát hogy a Váradi-levelek mellett királyi oklevelek és kiváltságlevelek állnak,

149 JP – MH 1982, 1356.

150 VÉBER 2006, 416.

szintén azt támasztja alá, hogy a leveleskönyv elsősorban a főpap tevékenységének kívánt emléket állítani. A gyűjteménybe valószínűleg ezért nem kerültek be külföldi humanistáknak címzett, kizárólag irodalmi témákkal foglalkozó levelek.¹⁵¹

A korszak retorikai tankönyvei közül kiemelkedik Georgius Trapezuntius *Rhetoricorum libri V* című komoly műve és ennek hasznos kiegészítője, az *Isagoge dialectica*. A retorikai irodalom a XVI. században az Alpokon túl is virágzásnak indult. Erasmus fontos művéről, a *De duplici copia verborum ac rerum commentarii duo* című tankönyvről részletesen is szólni fogunk. Rudolf Agricola (1444–1485) *De inventione dialectica libri III* című, az 1470-es években készült műve a XVI. században lett népszerű, az 1515. évi első nyomtatott megjelenés után. A *De inventione* nagy hatással volt Melanchthonra.¹⁵²

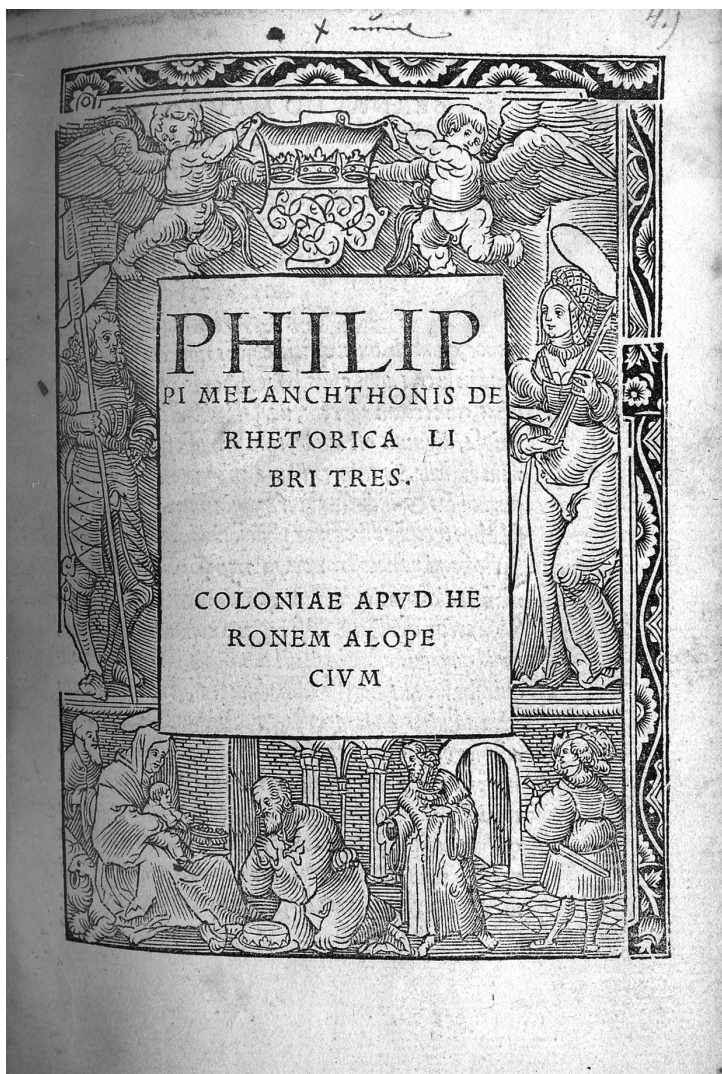
Philipp Melanchthon (*praeceptor Germaniae*) 1519-ben jelentette meg *Rhetoricája* első kiadását, a következő évben pedig *Dialecticájának* első kiadása jelent meg. A retorika első kiadásában a három hagyományos (klasszikus) szónoki beszédnem (*genus iudiciale, deliberativum* és *demonstrativum*) mellett megjelenik egy negyedik *genus*, a *didascalicum*. (Az első kiadásban a *genus didacticum* a *genus demonstrativum*on belül szerepel alosztályként.) Melanchthon szerint a negyedik nem (*genus*) felvétele azért indokolt, mivel aktuális igényeket elégít ki. Főként a hitéletben és az iskolában használatos, mivel a hitre és a jó erkölcsökre való buzdítást fejezi ki, és a vallási tanításokat ismerteti meg.¹⁵³

Melanchthon tudományos programjának egyik legfontosabb összefoglalása a *De corrigendis adolescentiae studiis* (*Az ifjúság képzésének megjavításáról*) című beszéde. A Wittenbergben 1518. augusztus 29-én tartott beszéd a hét szabad művészet föltámasztását szorgalmazza, vagyis azt, hogy a *septem artes liberales*, azon belül

151 VÉBER 2006, 401–403.

152 MONFASANI 1988, 196., 200.

153 MONFASANI 1988, 200–201.; IMRE 2000, 414.

Philipp Melanchthon: *De rhetorica libri tres*
(Köln, 1521. Országos Széchényi Könyvtár, Régi
Nyomtatványok Tára, Ant. 6692(4))

pedig elsőként a *trivium* tárgyait (grammatika, dialektika, retorika) vissza kell vezetni a legjobb görög–latin forrásokhoz, filozófusokhoz, auktorokhoz. A megújított széptudományok azért fontosak Melanchthon rendszerében, mert üdvkövetítő szerepet kapnak. Melanchthon úgy újítja meg a hét szabad művészet által összefoglalt műveltségi rendszert, hogy az illeszthető legyen reformatori programjához. Kiemelt szerepet kap tehát a *trivium*, mivel csak a grammatika, dialektika és retorika fogásainak biztos ismeretében juthatunk el a legfontosabb célhoz, a Szentírás helyes értelmezéséhez.¹⁵⁴ A retorika és a teológia kettős rendszerének fontossága fejeződik ki tehát az említett wittenbergi beszéd következő megállapításában is:

„Egyik kezünkben van Homérosz, a másik kezünkben Pál apostolnak Titushoz írott levele. Itt lehetőségek lesz meg-látni, a beszéd sajátsága mennyire irányuljon a szentségek titkainak megértésére, továbbá mi a különbség a görögül fordító értelmező tudós és tudatlan emberek között. Más esetekben a jók helyett rossz ismereteket tanítanak, ebben a munkában kár nélkül nem lehet ostobaságokat beszélni. Fogjatok hát neki hévvel az ép, sértetlen tudományok tanulmányozásához, és ahogy a költő mondja, véssetek elmétekbe, a munka felét már elvégezte, aki elkezdi. Merjetez okosak lenni, tiszteljétek a régi latinokat, a görögöket pedig zárjátok szívetekbe, akik nélkül a latinokat nem lehet helyesen tárgyalni.”¹⁵⁵

154 IMRE 2000, 399–402., 408.

155 IMRE 2000, 31. János István fordítása.

GEORGIUS TRAPEZUNTIUS: *DIALECTICA*

Georgius Trapezuntius grammatikájáról, a Priscianus *Institutio-nese* alapján készített *Compendium*ról már szoltunk. Retorikája és dialektikai műve a *Compendium*nál elterjedtebb volt. Mindhárom mű megvolt Mátyás király könyvtárában. A *Compendium* és a *Rhetoricorum libri V* korvina-kéziratait az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi, az *Isagoge dialectica* (olykor egyszerűen *Dialectica*) korvina-példánya pedig Bécsben található.¹⁵⁶

A *Rhetoricorum libri V* című *opus*t Trapezuntius 1433–1434-ben tette közzé Velencében. A mű a klasszikus retorika egyik legnagyobb összefoglalása, legfontosabb forrásai Cicero és Hermogenész. A *Rhetoricorum libri V* Fortunatianus, Martianus Capella, Quintilianus, Boethius, Petrus Hispanus és Halikarnasszoszi Dionüsziosz szónoklattani műveinek és tanainak feldolgozása, „szintetizálása” miatt a quattrocento kiemelkedő jelentőségű, talán legfontosabb retorikája.¹⁵⁷ A mű említett korvina-példányában az első fólió rectóján található C iniciálé egyszerűsített reprodukciója ezerforintosunk hátoldalán is látható.

Az *Isagoge dialecticát*, Trapezuntius – Arisztotelész tanításán alapuló – humanista szellemiségű dialektikakönyvét a *Rhetoricorum libri V*-hez „társuló” kézikönyvnek is lehet tekinteni.¹⁵⁸ Trapezuntius 1439–1440-ben készítette. A XVI. században Itáliától északra is felfedezték, és népszerű tananyag lett: 1470/72 és 1567 között több mint félszáz alkalommal adták ki.¹⁵⁹ Magyar nyelvű szemelvényünk a *Dialectica* 1516. évi kiadása alapján készült (Strassburg, Matthias Schürer, 1516. fol. [B_{ii}^v–C_i^v]).

156 *De partibus orationis ex Prisciano compendium* (Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 428), *Rhetoricorum libri V* (Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 281), *Isagoge dialectica* (Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Lat. 2485).

157 MONFASANI 1988, 189–190.

158 MONFASANI 1988, 200.

159 MACK 1996, 85.; MONFASANI 1976, 37–38.; MONFASANI 1984, 473–477.

A szillogizmus

A szillogizmus olyan beszéd (*oratio*), amelyben az állításokból valami más szükségszerűen következik. Vannak kijelentő (*praedicatorius*) és feltételes szillogizmusok. Kijelentő szillogizmus az, ami kijelentő proposíciókból áll. Ez, ha három kijelentésből (*enuntiatio*) áll össze, tökéletes szillogizmus; ha pedig kettőből, tökéletlen és enthüméma – itt ugyanazt értjük „tökéletes”, „teljes” és „befejezett” alatt, valamint „tökéletlen”, „nem teljes” és „befejezetlen” alatt.

A tökéletes szillogizmus három kijelentésből áll, és három terminusból. Az egyik terminust „kisebbnek” (*minor*), a másikat „nagyobb” (*maior*), a harmadikat „középsőnek” (*medium*) nevezzük. Ezeket a szillogizmusban kétszer kell venni, mert másképpen nem tudunk létrehozni a három terminusból három kijelentést. A középső terminus tehát az, amelyik ugyan kétszer szerepel a konklúzió előtt, harmadszorra viszont abban nem ismétlődhet meg. A nagyobbik terminus az, amelyik a konklúzióban állítmányként szerepel (*praedicatur*); a kisebbik az, amelyik a konklúzióban alanyként szerepel. A szillogizmust alkotó kijelentések közül az egyiket „nagyobb (*maior*) proposíciónak”, a másikat „kisebb (*minor*) proposíciónak”, a harmadikat „konklúziónak” nevezzük. A „nagyobbik proposíció” az, amelyiket a nagyobb és a középső terminus alkot. A kisebbik az, amelyiket a kisebb és a középső terminus alkot. A konklúzió az, amelyik az előrebocsátott két proposícióból, a nagyobbikból és a kisebbikből szükségszerűen következik: benne, amennyiben helyesen vonják le a következtetést, a nagyobbik terminus szerepel állítmányként (*praedicatur*), amennyiben helytelenül, a kisebbik; ez pedig csak az első alakzat öt módozatában történik meg.

A szillogizmusoknak három alakzata (*figura*) van. Az első az, amelyikben a középső terminus a nagyobbik [premisszában] alanyként és a kisebbikben állítmányként szerepel – bár ez fordítva is szokott lenni, és lehetséges is úgy. A második [alakzat]

az, amelyekben a középső terminus mindig állítva van. A harmadik [alakzat] az, amelyben a középső terminus mindig alanyként szerepel. Mindebből belátható, hogy az alakzat nem más, mint a terminusok rendje. A szillogizmusban a módozat (*modus*) a propozíciók sorrendje. Ebből pedig összesen tizenkilenc van: az első alakzatnak kilenc [módozata van], a másodiknak négy, a harmadiknak hat. Az első alakzatban azokat a kifejezéseket (*verba*) fogjuk felhasználni, amelyeket egyrészt mind közönségesen használnak, másrészt szemléletessé is teszik a tárgyat. Még hogyha kissé barbárnak is éreznéd őket, ezek mégis érthetőbben és rövidebben mutatnak be mindent.

Barbara, Celarent, Darii, Ferio, Baralip-ton,
Celantes, Dabitis, Fapesmo, Frisesomorum,
Caesare, Camestres, Festino, Baroco, Darapti,
Felapton, Disamis, Datisi, Bocardo, Ferison.

Ezekben a szavakban, amint látod, négy magánhangzó található: közülük az *A* az általános állítást jelöli, az *E* az általános tagadást, az *I* a részleges állítást, az *O* a részleges tagadást. Ezért a *Barbara* az első alakzat első módozatát jelöli, amely két általános állító propozícióból vonja le a konklúziót, amelyek azonos minőségi és mennyiségi sajátosságokkal bírnak, úgymint:

Minden élőlény szubsztancia,
minden ember élőlény;
tehát minden ember szubsztancia.

Ugyanilyen módon [történik] az összes többiben is, ahol helyesen van levonva a konklúzió. Kivételt jelent az első [alakzat] öt utolsó [módozat]a, ahol közvetett módon történik: ezekben a kisebbik terminust állítjuk a nagyobbbról a konklúzióban – mint például *Baralip-ton*:

DIALEC.

larem affirmatiuā inferri hoc pacto. q̄libet hō ratio
nevi pōt. & oīs hō est aīal. q̄ddā igit aīal ratio evi
pōt. ¶ Ex his palā est nūhil ex duabus negatiuis vel
subst. al. hō

- O Nota signi. Omnis.
- N Nota signi. Nullus.
- Q Nota signi. Aliquis.
- Q̄ Nota signi. Aliquis nō.

BARBARA
subst. al. hō.

Z ɔ ɔ̄ Cum sic
N Q Q̄ cōuertū
tur, vt supra signate sunt, indi
recte colligere designant.

BARALIPTON particularib⁹ euenire. Et q̄ttuor cō
clusionū genera, primis q̄ttuor
modis inferri. quorū etiā duo secūda, duo tertia figu
ra concludit. illa dupliciter negatiuā, hec similī, par
ticularē dupliciter. Quare patet, semp conclusionē
deteriori propositionū inherere. Sed figuras & mo
dos syllogismorū facile intellectas iri nō dubito. Ve
rū quoniā quattuor primi modi primę figurę princi
patū inter alios obtinent, aliorū modorū omniū dili
gēs ad eos solet fieri reductio. ¶ Ea fit duobus mo
dis. p conuersionē ac cōmutationē ppositionū. nō
nunq̄ & p impossibile, id est cū ad cōtradictionē ali
cuius cōcessis qui cū disputamus cōpellit. ac p cō
uersionē quidē quo pacto fiat reductio, consonanti
bus quę in verbis iā scriptis sunt, breuī p̄cipere pos
sumus. nā cū quattuor prime dictiones, ab B C D F

Georgius Trapezuntius: *Dialectica*
(Strassburg, 1509. Országos Széchényi Könyvtár,
Régi Nyomtatványok Tára, Ant. 3888(9), fol. [B_{iii}^v])

Minden élőlény szubsztancia,
minden ember élőlény;
tehát némely szubsztancia ember.

A *Caesare* a második alakzat első módozata által azt jelöli, hogy az első, általános tagadó és a második, általános állító [propozícióból] általános tagadó [konklúzió] következik, a következő módon:

Egyetlen számár sem képes nevetni,
minden ember képes nevetni;
tehát egyetlen ember sem számár.

A harmadik alakzatban a *Darapti* [azt jelöli], hogy a két általános állító [propozícióból] részleges állító következik, a következő módon:

Bármely ember képes arra, hogy értelmét használja,
valamint minden ember élőlény;
tehát némely élőlény képes értelmét használni.

Mindebből nyilvánvaló, hogy semmi nem következik két tagadóból vagy részlegesből; továbbá az is, hogy a négy első módozatból vonják le a konklúziók négy fajtáját is: de ezek közül kettőt a második alakzat, kettőt a harmadik alakzat is konklúzióként von le: az előbbi mindkétszer tagadót, az utóbbi mindkétszer részlegest. Ebből megérthető, hogy a konklúzió mindig a gyengébb proposícióhoz kapcsolódik. De nem kétlem, hogy könnyen érthetővé fognak válni a szillogizmusok alakzatai és módozatai. Mivel azonban közülük az első alakzat első négy módozatáé az elsőbbség, az összes többi módozatot ezekre szokták gondosan visszavezetni.

A visszavezetés kétféleképpen történik: a proposíciók megfordításával (*conversio*) és megcserélésével, de olykor a lehetetlen által is (*per impossibile*), vagyis amikor a vitapartner arra kényszerül, hogy ellentmondjon valami olyannak, amit már elfogadott. Azt pedig,

hogyan megfordítással miképpen történik a visszavezetés, röviden meg tudjuk tanulni azokkal a mássalhangzókkal, amelyek szerepelnek a már leírt kifejezésekben. Mert miközben az első négy kifejezés (*dictio*) *B C D F* [betűkkel] kezdődik, ez azt jelöli, hogy minden *B*-vel kezdődő nevű [módozat]t az első alakzat első módozatára, a *C*-vel kezdődőket a másodikra, a *D*-vel kezdődőket a harmadikra, az *F*-fel kezdődőket a negyedikre kell visszavezetni. Ezenkívül, ahol *S* betű szerepel, az mindenhol azt jelöli, hogy a közvetlenül előtte álló magánhangzóval jelölt proposíciót egyszerűen (*simpliciter*) kell megfordítani; a *P* pedig azt, hogy részlegesen (*per accidens*). Az *M* pedig azt jelöli, hogy a premissának nevezett proposíciókat úgy kell megváltoztatni, hogy az első a második, a második pedig az első helyére kerüljön. Azért, hogy mindezek könnyebben érthetőek legyenek, az sem áll tőlünk távol, hogy példákat hozzunk.

A *Fapesmót* a *Ferióra* vezetik vissza, mert mindkét kifejezés (*dictio*) ugyanazzal a betűvel kezdődik. Legyen tehát a szillogizmus a *Fapesmó*ban ekképpen:

Minden ember élőlény,
de egyetlen kő sem ember,
tehát némely élőlény nem kő.

És mivel a *P* betű az első szótaghoz, az *S* pedig a másodikhoz kapcsolódik, az első proposíciót részlegesen, a másodikat egyszerűen fordítjuk meg először; aztán pedig, mivel *M* is szerepelt benne, mindegyiket a másik helyére kell áthelyezni a következőképpen:

Egyetlen ember sem kő,
némely élőlény ember;
tehát némely élőlény nem kő.

Ugyanaz a konklúzió, amelyet az első [szillogizmus] által vontunk le, most a negyedik módozatban van: és ennek a megfordítással történő visszavezetésnek az a sajátossága – ahogyan a lehetetlen

TRAPEZONTII.

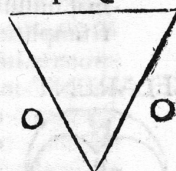
incipiāt, quęcūq; ab B incipiūt verba;
ad primū quę ab C, ad secūdū. q̄ ab D,
ad tertiū, quę ab E, ad quartū primę re
ducēdum esse significāt. Præterea vbis
cūq; S littera scripta est, propositionē
ostēdit q̄ vocali signat ea qdē quę ime
diatē p̄cessit, cōuertēdā esse simpliciter
P vero littera p̄ accidēs. M autē, propo
sitiones q̄s p̄missas appellāt, sic imutā
das significat, vt prima secūde, secūda
prime locū occupet. q̄ oīa vt apertius
pateāt, ex his vti nō alienū est. Fapes
mo ad ferio reducīt, cū ab eadē littera
vtraq; dictio incipiat. Fiat ergo syllogis
mus in Fapesmo sic. oīs homo animal
est. at nullus lapis homo est. aliqd' er
go animal lapis non est. Et quoniā P
littera primæ syllabę, S vero secūde
inheret, prima propositio per accidēs,
secunda simpliciter primo vertentur.
deinde quoniā M quoq; ascriptum
est, altera in alterius locum transferen
da est. sic, nullus homo lapis est. quod
dam animal homo est. quoddam ergo
animal lapis non est. iterū eadem con
clusio illata per primā, in quarto mo
do est. & huius reductionis, quę per
conuersionem fit, proprium est ean
dem cōclusionem, quęadmodum illi
us quę p̄ impossibile dicit̄ alicuius cō
celli contradictoriū inferre, verum de

rifibile

afinus N hō
CESARE

rōevti p̄t Q ap.

homo
DARAPTI

ap. hō lap.

FAPESMO

lap. hō ap.

FERIO

Georgius Trapezuntius: *Dialectica*
(Strassburg, 1509. Országos Széchényi Könyvtár,
Régi Nyomtatványok Tára, Ant. 3888(9), fol. [B_{iii}^r])

által történőnek is –, hogy ugyanazt a konklúziót valamelyik megengedett [állítás] (*concessi*) ellentétéként vonja le – de erről később lesz szó. Most hozzunk még más példákat is.

A *Camestres* a *Celarente* vezetik vissza, a második [propozíció] egyszerű megfordításával, ugyanis az *S* a második szótag magánhangzója után következik, valamint a proposíciók áthelyezésével, ugyanis az *M* szerepel a kifejezésben (*dictio*), úgymint:

Minden ember élőlény,
egyetlen kő sem élőlény;
tehát egyetlen kő sem ember.

Azt állítod, hogy ez nem következik; de ha annak a négynek valamelyikéből következne (mert valószínűbbek), nem vonnád kétségbe. Hozd tehát előre a második [propozíciót], miután egyszerűen megfordítottad, ekképpen:

Egyetlen élőlény sem kő,
minden ember élőlény;
tehát egyetlen ember sem kő.

Ez a konklúzió, még ha egyszerűen meg is lenne fordítva, azonos lesz azzal, amivel nem fogsz tudni egyetérteni.

Továbbá a *Daraptit* a *Darii*ra vezetik vissza, ekképpen:

Minden, ami nevet, ember,
minden, ami nevet, élőlény;
tehát némely élőlény ember.

A második [propozíció] részlegesen fordul meg, mert a *P* a második szótag magánhangzóját követi, ekképpen:

Minden, ami nevet, ember,
némely élőlény nevet;
tehát némely élőlény ember.

Ezekből megérthető, hogy miképpen történik visszavezetés megfordítással (*conversio*).

A lehetetlen által (*per impossibile*) pedig a második alakzat négy módozatát a következőképpen vezetjük vissza: a visszavezetésre váró szillogizmus első propozícióját átemeljük első propozíciónak. A második helyre a konklúzió ellentettjét helyezzük; belőlük pedig a második [propozíció] ellentettjét vonjuk le konklúzióként, amely [propozíció] már korábban elfogadott és adott volt. Így vitapartnerünk arra kényszerül, hogy vagy azt állítsa: két ellentétes dolog lehet egyszerre igaz (ami lehetetlen), vagy hogy a korábbi konklúziót elfogadja – ekképpen tehát a második [alakzat] első [módozata vissza lett vezetve] az első [alakzat] negyedik [módozatára].

Egyetlen kő sem ember,
minden, ami nevet, ember;
tehát egyetlen nevető dolog sem kő.

Nem fogadod el a konklúziót; tehát a neki ellentmondó (*contradictorium*) lesz igaz, ezért [a szillogizmus] az első alakzat negyedik módozatában lesz, ekképpen:

Egyetlen kő sem ember,
némely nevető dolog kő;
tehát némely nevető dolog nem ember.

Azt már korábban megadtad, hogy minden, ami nevet, ember; így lehetetlent (*impossibile*) adsz meg, vagyis azt, hogy két ellentétes dolog egyszerre igaz lenne. Így vezetik tehát vissza az első módozatot az első alakzat negyedik módozatára, a másodikat a

harmadikjára, a harmadikat a másodikjára, a negyediket az elsőjére. Ugyanis a visszavezetésre kerülő szillogizmus nagyobbik propozícióját, vagyis az első, meghagyjuk abban a szillogizmusban, amelyre visszavezetjük: utána a második helyre a konklúzió ellentétét kell tenni – vedd az első szótagját első szótagnak, ugyanazzal a magánhangzóval, és a konklúzió ellentétét alakítsd figyelmesen a második szótaghoz, és egyértelműen meg fogod látni, melyiket melyikre kell visszavezetni. A második alakzat első propozíciójából és a konklúzió ellentettjéből tehát e visszavezetéssel az első alakzat második, már megadott propozíciójának az ellentettje következik. A harmadik [alakzatban] pedig az első helyre a konklúzió ellentettjét helyezzük, aztán a második propozíciót a második helyre: ezekből az első alakzat első módozata szerint a visszavezetésre szánt szillogizmus propozíciójának ellentmondó vagy azzal ellentétes [propozíció] következik. Ezért először azt fontold meg, hogy minőség és mennyiség tekintetében mi jellemzi a konklúzió ellentmondó [propozíciót], és az első alakzat alá tartozó módozatok nevei közül valamelyik első szótagjának magánhangzójához akképpen alakítsd hozzá, hogy a második propozíció megfeleljen a második szótagnak. Így vezetjük vissza a *Daraptit* a *Celarentre*, a *Felaptont* a *Barbarára*, a *Disamist* a *Celarentre*, a *Datisit* a *Ferióra*, a *Bocardót* a *Barbarára*.

Így vezetik vissza az elsőket a másodikokra:

Minden ember rendelkezik értelemmel,
minden ember élőlény;
tehát némely élőlény rendelkezik értelemmel.

Ha ezt nem fogadod el, akkor az lesz az igaz:

Egyetlen élőlény sem rendelkezik értelemmel,
de minden ember élőlény;
tehát egyetlen ember sem rendelkezik értelemmel.

De már adott volt, hogy minden ember rendelkezik értelemmel: úgyhogy két ellentétes egyszerre lesz igaz, ami lehetetlen.

Továbbá a negyediket a negyedikre vezetik vissza:

Minden ember értelemmel rendelkező élőlény,
némely ember fehér;
tehát némely fehér dolog értelemmel rendelkező élőlény.

Ha ez nem így volna, akkor tehát a következőképpen:

Egyetlen fehér élőlény sem rendelkezik értelemmel,
némely ember fehér;
tehát némely ember nem értelemmel rendelkező élőlény.

De adott volt, hogy minden ember értelemmel rendelkező élőlény: tehát két ellentétes dolog van egyszerre megadva, ami lehetetlen. Jól tudom, hogy az *Analitikában* az első [alakzat] két utolsó [módozatát] is a két előzőre fordítják át: de az nehezebb is, meg nem is igen tartozik témánkhoz, ezért figyelmen kívül hagytuk. Ezt is, amit a visszavezetésről mondunk, inkább csak azért mondtuk el, hogy megmozgassuk az elmét, nem mintha szorosan a tárgyunkhoz tartozna.

A kijelentő szillogizmusról legyen ennyi elég; ha valaki többet szeretne, merítsen az arany forrásból, forgassa Arisztotelész kötetit. Mi, tervünknek megfelelően, térjünk rá a feltételes szillogizmus tanítására.

Németh Csaba fordítása

BARTOLOMEO DELLA FONTE

Bartolomeo della Fonte (Bartholomaeus Fontius, 1447–1513) – firenzei humanista, az 1480-as években a firenzei *Studio* retorika- és poétikatanára – először 1489. január 30-án küldte el az alábbi szöveget Hunyadi Mátyásnak, minden bizonnyal *Tadeus vel de locis Persianis* című munkája kísérőleveleként. Bízott abban, hogy megadatik neki a magyar udvarba való utazás lehetősége, hogy ott részt vehessen a királyi könyvtár fejlesztésében, esetleg annak egy iskola céljaihoz történő adaptálásában. Fonte már az 1470-es évek elején is szeretett volna Budára jönni, a Vitéz János és Janus Pannonius vezette összeesküvés azonban, amelynek során éppen pártfogói váltak kegyvesztetté, elképzeléseit megghiúsította. 1489-ben viszont terve valóra vált, ez év tavaszán–nyarán körülbelül fél évet töltött Budán, felmérte a könyvtár állományát, Firenzébe visszatérve pedig energikusan nekilátott az ígért könyvtárfejlesztésnek.

Utazása alkalmából a humanista Mátyásnak szánt ajándékként díszkódexet is készíttetett, amelybe maga másolta be saját műveit, köztük a szövegben is említett *Tadeust*. A kötet élére az itt olvasható szöveget helyezte, tehát saját korábbi levelét, ezúttal azonban már dátum nélkül és a végén némi változtatásokat végrehajtva. A fordítás ezt a verziót követi. A díszkódex fennmaradt, jelenleg a wolffenbütteli Herzog August Bibliothek őrzi (jelzete: Cod. Guelf. 43 Aug. 2°).

A levél sajátos forrásértékkel bír. Megfogalmazása pillanatában Fonte még nem szembesült a budai gyűjteménnyel, csupán elbeszélésekből ismerhette Mátyás udvarának kulturális életét, alapvetően csupán a firenzeieknek a budai udvarról alkotott elképzeléseit vethette papírra, képviselve valamiféle közvélekedést. Levele természetesen fontos konkrétumokat is tartalmaz, összességében azonban bravúros retorikai kompozíció, amelyben a szerző magasabb szintre emeli az általa ismert valóságot. Kortárs és antik laudációk elemeinek felhasználásával megalkot egy sajátos képet a kultúrapiártoló és azt megmentő, könyvszerető királyról, aki a

művelt világ peremén, a barbár hordák fenyegetésében heroikus küzdelmet folytat a szellemi értékek megőrzése, sőt fejlesztése érdekében. Naldo Naldi körülbelül egykorú könyvtárdicsőítése mellett (*De laudibus Augustae Bibliothecae*) Fonte levele az egyik legfontosabb szöveg, amely dokumentálja a kortárs itáliaiakban feltehetőleg valóban élő mitikus képet a magyar királyról, ugyanakkor nem kis mértékben meg is teremtvé azt.

Bartholomaeus Fontius üdvözlí Corvin Mátyás magyar királyt.¹⁶⁰

Egyre csak attól volt hangos a város, Corvin Mátyás, győzhetetlen király, hogy hogyan igáztál le harcias nemzeteket virtussal és szerencsével, és hogy bárhol megfordítottad a csata kimenetelét, valamint hogy második Marsként hatalmas pusztításokat vittél véghez az ellen soraiban. Arról azonban még nem volt tudomásunk – és ez messze jelesebb a fegyvereknél –, hogy a lélek bátorságát és a hadtudományt, e kitűnő diszciplínákat is odaadóan tanulmányozod. Attól fogva azonban, hogy Taddeo Ugoletto,¹⁶¹ a ragyogó szónok és művelt férfiú megérkezett ebbe a városba, hogy könyvtáradat tökéletesítse, a Múzsák iránti csodálatos hevület és amaz isteni szellem tölt el mindannyiunkat. Valahányszor ugyanis a firenzei polgárság hallgatta őt, amint a tudós férfiak iránti jóindulatodról és a leghelyesebb tudományok megújítását célzó, emberfeletti erőfeszítésedről beszélt, annyszor lobbant fel a keblekben a Felségéd iránti hihetetlen szeretet, és a lelked nagysága iránti csodálat, hiszen te, oly súlyos tennivalóid közepette, nem hagyod

160 A fordítás a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekben őrzött kódex szövege (Cod. Guelf. 43 Aug. 2°, fol. I–III^r) alapján készült, összevetve a következő kiadásokkal: ÁBEL–HEGEDŰS 1903, 16–18.; FONTIUS 2008, Nr. II. 11.

161 Taddeo Ugoletto (kb. 1448–1513) humanista. Hosszú éveken keresztül Hunyadi Mátyás szolgálatában állt, többek között Corvin János nevelésével és a királyi könyvtár fejlesztésével bízták meg.

elpusztulni a régi írók műveit sem régi voltak okán, az újak alkotókedvét pedig jelentős jutalmak és tisztségek ígéretével ösztönözöd. Ha a korábbi királyok is így cselekedtek volna, nem veszett volna el oly sok jeles szerző, és nem heverték volna sötétségben oly sokáig az emberhez leginkább méltó tudományok.

Egyes-egyedül Te ragyogtál fel ezekben a zavaros időkben, felséges király, és tetted tündöklővé Méltóságod fényével a legnemesebb tudományokat.¹⁶² Emiatt már a jelenben is nem múló tisztelettel illetnek a földkerekségen, az utókor előtt pedig még örökkévalóbb dicsőségben lesz részed, mint Athénban Peisizisztratosznak,¹⁶³ vagy Alexandriában Ptolemaiosznak,¹⁶⁴ vagy Eumenésznek¹⁶⁵ Pergamonban, vagy egykor Rómában Caesarnak,¹⁶⁶ nemrégiben pedig V. Miklós pápának¹⁶⁷ amiatt, hogy könyvtárakat nyitottak a közösség számára. Ugyanis ezek a kiváló princepssek olyan városokban uralkodtak, amelyekben éppen akkoriban virágoztak leginkább a szabad emberekhez méltó diszciplínák, és azokban az időkben voltak erejük teljében, amikor a városok kormányzói hihetetlen mértékben versengtek egymással nevük csillogásáért. Te azonban az első és az egyetlen vagy, aki ezt a ha-

162 A szó fordításánál a kiadásokban szereplő *artest* választottuk a kódex *artis* verziója helyett. Az utóbbi minden bizonnyal tévesztés.

163 Peisizisztratosz (Kr. e. kb. 607–528/527) athéni államférfi, türannosz, a források szerint Athénban könyvtárat alapított (vö. Athénaiosz 1, 3.; Gellius 7, 17, 1.).

164 Ptolemaiosz, Lagosz fia (Kr. e. 367/366–285) Nagy Sándor egyik hadvezére, majd I. Ptolemaiosz Szótér néven Kr. e. 305-től egyiptomi uralkodó, a Ptolemaiosz-dinasztia első tagja. Valószínűleg nevéhez köthető a Múszeion és a könyvtár megalapítása Alexandriában.

165 II. Eumenész Szótér Kr. e. 197 és 159 között Pergamon uralkodója, az I. Attalosz által alapított pergamoni könyvtár továbbfejlesztője.

166 Caius Iulius Caesar (Kr. e. 100–44) római államférfi és hadvezér, Rómában nyilvános könyvtár felállítását tervezte Marcus Varro segítségével (vö. Suetonius, *Divus Iulius*, 44.), ami azonban csak Octavianus Augustus uralkodása alatt valósult meg.

167 Tommaso Parentucelli (1397–1455) 1447-től V. Miklós néven pápa. A Vatikáni Könyvtár újjáalapítója, fejlesztője. A gyűjtemény ötezernyi kötetével a korabeli Európa legnagyobb könyvtárává vált. Méreteit tekintve utána közvetlenül Hunyadi Mátyás könyvtára következett mintegy 2500 kötettel.

talmas királyságot immár az irodalommal és a tudományokkal is felékesítéd, miután bölcs és szerencsés kormányzásod révén nagyságot ajándékoztál neki, és még kedvesebbé teszed a már amúgy is megszelídített Múzsák szemében, akik, miután korábban már az egész Hellászból kiüldözték, nemrégiben pedig a mi princepsünk is cserbenhagyták őket, a gallok és a germánok pedig nem törődnek velük, hozzád menekülnek, és egyedül benned tisztelik egyetlen ékességüket és biztos oltalmukat. Abból pedig örökké tartó és páratlan dicsőséged származik, hogy udvarodban megadtad a jelet valamennyi tudományszeretőnek, hogy minden országból, városból, népből és nemzetből hozzád, a legbőkezűbb királyhoz gyűljenek a litterátus férfiak.

Én pedig nem utolsósorban neved oly hatalmas híre által ösztökélve és a tudományok művelői iránti oly nagy jóindulatod fölött megindulva hihetetlenül hevülök azért, hogy erőmhöz képest valamivel hozzájárulhassak a te teljességgel helyénvaló és igen dicséretre méltó tervedhez, amely egy nyilvános könyvtár és egy *studio* létrehozására irányul. Ezért, amit az idő szűkössége miatt most meg tudtam tenni, elküldtem neked *Tadeus* című művem néhány más kisebb munkámmal együtt, amelyet nemsokára a Valerius Flaccus¹⁶⁸ szövegéhez írott és neked ajánlott terjedelmesebb és a te fenségedhez méltóbb köteteim fognak követni. Kérlek mindeközben, hogy ezt a mostanit is jóindulattal fogadd, és a többi szerző között Fontiusodat is helyezd el a földkerekség ama legnemesebb könyvtárában.

*Bevezető sorokkal, jegyzetekkel ellátta
és fordította Zsupán Edina.*

168 Valerius Flaccus († Kr. u. 90) római költő, az *Argonautica* című eposz szerzője.

ANTONIO MANCINELLI: *CARMEN DE FIGURIS*

Antonio Mancinelli (1452–1505) több fontos grammatikai és retorikai kézikönyvet, tankönyvet írt. A *Carmen de figuris* versben és prózában, klasszikus szerzőktől vett példákkal a retorikai alakzatok hatalmas táráát ismerteti. Mancinelli a mű egyik kiadását (ifjabb) Vitéz Jánosnak (*Joanni Vites episcopo Vesprimiensi ac serenissimi regis Hungariae Bohemiaeque oratori*) és Vitéz Mihálynak (*generosissimo adolescenti Michaeli Vites Pannonio*) ajánlotta.¹⁶⁹ A *Carmen de figuris* elején a műben való keresést megkönnyítő index található. Az alábbiakban egy apró összeállítást közlünk, amely az indexben az *A* betűnél felsorolt, görög terminussal megnevezett alakzatok, illetve az azokat részletesen tárgyaló fejezetek latin nyelvű szövegének, meghatározásának összeillesztésével készült. A táblázat tehát az *A* betűvel kezdődő görög nevű alakzatokat és azok latin nevű megfelelőit tartalmazza. Az összeállítás forrása a *Carmen de figuris* egy későbbi kiadása (Velence, Giovanni Tacuino, 1498. fol. [E_{vii}^v]-[E_{viii}^r]).

acyrologia (5. caput)	improprius sermo, impropria dictio
aenigma (68)	obscurus sermo
allegoria (65)	inversio
...	
anadiplosis (35)	reduplicatio
anaphora (38)	repetitio, relatio
anastrophe (60)	inversio, reversio
...	
antithesis (25)	Antithesis est litterae pro littera positio.
antitheton (85)	contrarium, compositum, contrapositum, contentio
antonomasia (53)	Antonomasia dici potest pro nomine, id est vice nominis positio.

¹⁶⁹ Róma, Eucharius Silber, 1489. APPONYI 1903–1927., no. 1547. (fol. a₁^{r-v}).

* Antonius Mancinellus præstantissimo
viro Joanni Vites Ep̃o Desprimienti
ac serenissimi Regis Hungariæ Bohe-
miæq; oratori dignissimo, S. P. D.

p Annonios inter fama Celeberrime præsul
Romano eloquio uel Cicerone prior.
Cum tibi sint dociles pueri: clariq; Nepotes
Pars quorum studiis erudienda meis.
Scripsit us hæc ualeant cultū quis nosse poema.
Quis ueterum passim scripta referta notent.
Cultior his etenim quæcunq; oratio fiet
Siue soluta meet: siue notata modis.
Vtq; per ora uirum possint audentiùs ire
Nec sannas metuant: auriculae sibi.
Eligo tutorem summa grauitate uerendum
Eligo quem procerum pectora sæua tremunt.
Qui nulli ingenio: nulli uirtute secundus:
Quo nullus toto gratior orbe manet.
Hinc ad te properant nostri monumēta laboris:
Hinc uelut ad numen missa libenter eunt.
Sumito pua licet: minimo quoq; numia gaudēt:
Sumito: sic uoti Spes tua, compos eat.

Vale.

Antonio Mancinelli: *Carmen de figuris*
(Róma, 1489. Országos Széchényi Könyvtár,
Régi Nyomtatványok Tára, Inc. 959)

aphaeresis (18)	ablatio, abscissio
apocope (20)	abscisio, amputatio, ablatio
aposiopesis (12)	deficiens sermo, reticentia, obticentia, interruptio
apostrophe (90)	absenti sermo directus, aversus sermo, aversio
...	

AUGUSTINUS MORAVUS OLOMUCENSIS: *DE MODO EPISTOLANDI*

„Magyarországra már jelentős munkássággal a háta mögött érkezett: csillagászati kiadványok mellett Padovában írta és Velencében ki is adta *Dialogus in defensionem poetices* (1493) és *De modo epistolandi* (1495) című, az irodalmi műveltség szempontjából nem érdektelen könyvecskéit, melyekre a magyar kutatásnak illenék végre felfigyelnie, hiszen e műveket bizonyára olvasták Augustinus budai barátai” – olvasható Augustinus Moravus Olomucensisről Klaniczay Tibor tollából.¹⁷⁰

Augustinus Moravus Olomucensis (1467–1513) a XV–XVI. század fordulójának legjelentősebb morvaországi humanistája. Olmützi patríciuscsaládban született. Apja – Gild (Aegidius) Käsenbrot – nem sokkal Augustinus születése után meghalt. A gyermek Augustinus – édesanyja ágán való nagybátyja, Andreas Ctiborius olmützi kanonok jóvoltából – gondos nevelésben részesült. 1484-ben beiratkozott a krakkói egyetemre, és 1488-ban magisteri fokozatot szerzett. 1494-ben Páduában doktori fokozatot szerzett kánonjogból. 1496-tól II. Ulászló magyar és cseh király budai udvarában dolgozott a kancellária tagjaként, közben kapcsolata szülőföldjével nem szakadt meg.¹⁷¹

¹⁷⁰ KLANICZAY 1993, 63.

¹⁷¹ HLOBIL–PETRŮ 1999, 157–158.

A Klaniczay Tibor által említett egyik írás, a *Dialogus in defensionem poetices* a költői hivatás és a költészet fontosságát hirdető rövid terjedelmű művecske.¹⁷² A másik, szintén rövid műben (*De modo epistolandi cum nonnullis epistolis quam pulcherrimis*) a levélírásra vonatkozó általános ismeretek, stilisztikai tudnivalók rövid ismertetése után a *Rhetorica ad Herennium* gondolatmenetének és példáinak kivonatolása következik. Ezt 13 *epistola* közlése követi, az egyik Filippo Beroaldónak szól (fol. [C_{iiii}^r]).

Szemelvényünk a *Rhetorica ad Herennium*ban ismertetett szóalakzatok (4, 13, 19–4, 30, 41) közül az első tizenkettő *color* leírását tartalmazza – Augustinus Moravus kivonatolásában. A részlet forrása: *De modo epistolandi cum nonnullis epistolis quam pulcherrimis* (Velece, Simone Bevilacqua, 1495. fol. [B_i^v]-B_{ii}^r).

A SZÓALAKZATOK (COLORES)

[...] A *repetitio* [= anafora] esetében folyamatosan egy és ugyanazon szóval kezdjük a mondatokat, akár hasonló, akár eltérő gondolatokat fejeznek ki, mint: „Te merészselsz megjelenni a fórumon? Te merészeled meglátni a fényt? Te merészselsz a szemük elé kerülni?”

A *conversio* [= epifora] esetében – az előzőtől eltérően – nem az első szót ismétljük, hanem mindig az utolsóra térünk vissza, mint: „C. Laelius *homo novus* volt, tanult volt, a derék és jóra törekvő embereknek a barátja volt, tehát a városban az első volt.”

A *complexio* [= összekapcsolás, szümploké] egyesíti magában a két fent tárgyalt díszítést, úgy, hogy egyrészt többször megismételi az első szót, másrészt gyakran visszatér ugyanarra a szóra a mondat végén, például: „Kik azok, akik gyakran megszegték a szerződést? A karthágóiak. Kik azok, akik Itáliában véres hábo-

172 Modern kiadását lásd: AUGUSTINUS OLOMUCENSIS 1948.

rút viseltek? A karthágóiak. Kik azok, akik Itáliát meggyalázták? A karthágóiak.”

A *traductio* [= átvezetés] lehetővé teszi, hogy amikor ugyanazt a szót gyakrabban használjuk, nemcsak hogy nem rontja el, hanem még ékeesebbé is teszi a beszédet, mint: „Őt nevezed te embernek, aki, ha ember lett volna, sohasem tört volna oly kegyetlenül egy másik ember életére?” Továbbá: „Hagyd a gazdagságot a gazdagokra, te viszont helyezd az erényt a gazdagság elé.” Ez a díszítés egyrészt sok finomságot, másrészt komoly határozottságot is tartalmaz.

Ellentét (*contentio*) az, amikor a kijelentés ellentétes jelentésű szavakból épül fel, például: „Amikor hallgatni kell, kiabálsz, amikor pedig beszélni illik, elnémulsz.” Továbbá: „A hízelgésnek kellemes a kezdete, a vége viszont meglehetősen keserű.”

A felkiáltás (*exclamatio*) fájdalmat vagy méltatlankodást fejez ki, mint: „Ó, hitszegő Fregellae, milyen könnyen elsorvadtál bűnöd miatt!”¹⁷³

A következő [alakzat, tudniillik a kérdés] igen hatásos a beszédben. A kérdés (*interrogatio*) az, aminek a segítségével – miután felsoroltuk mindazokat, amik az ellenfél álláspontjával szemben felhozhatók – megerősítjük korábbi érvelésünket, mint: „Amikor mindezeket tetted, mondtad és intézted, vajon el akartad fordítani a szövetségesek jóindulatát a köztársaságtól, vagy sem?”

Az okoskodás (*ratiocinatio*) segítségével az egyes dolgok okait önmagunktól kérdezzük meg, önmagunkat kérdezgetjük folyton, és megadjuk állításaink indítékát, például: „Őseink, ha egy asszonyt egy bűnért elítéltek, úgy gondolták, hogy egyúttal más vétkekben is bizonyították bűnösségét. Hogyan? Mivel azt, akit szemérmetlenség vádjával ítélték el, úgy gondolták, hogy méreg-

173 Kr. e. 125-ben Fulvius Flaccus törvényjavaslatot terjesztett elő, amely szerint megadták volna a római polgárjogot azoknak az itáliai szövetségeseknek, akik ezt fel kívánták venni. A szenátus elvetette a javaslatot, és valószínűleg ezért lázadt fel Fregellae város. L. Opimius praetor megszállta és elpusztította a települést, lásd: CORNIFICIUS 2001, 155.

keverés miatt is el kell ítélni. Miért? Mivel semmilyen más indok, csak rút szenvedély és mértéktelen bujaság hajthatta őt ennyire könnyen erre a gaztetre.”¹⁷⁴

A szentencia (*sententia*) valakinek az életéből merített mondás, illetve az, [ami megmutatja,] hogy minek kellene történnie az életben. Példa az elsőre: „Nehéz tisztelni annak az erényt, akinek mindig szerencse kísérte dolgait.” Továbbá: „Egyaránt szűkölködő az, aki hiányt szenved, és az is, akinek semmi sem elég.” Példa a másodikra: „Bölcsen gondolkodnak, akik helyzetük kedvező állása esetén is rettegnek a balsorstól.”¹⁷⁵

Az ellentétben alapuló következtetés (*contrarium*) nagyjából ugyanaz, mint az ellentét (*contentio*); két ellentétes állításból áll, az egyik a másikat röviden és egyszerűen megerősíti, mint: „Aki barátok társaságában nem mondott igazat, arról azt hiszed, hogy a népgyűlésen tartózkodni fog a hazugságtól?”

A *membrum* [= tagmondat, kólon] rövid, kerekded, de nem egy egész gondolatot kifejező szócsoporthoz tartozik, amelyet egy másik *membrum* követ, mint: „egyrészt hasznára voltál ellenségednek”, ezt nevezzük tehát *membrumnak*, ezt kell követnie egy másiknak: „másrészt kárára voltál a barátodnak”.¹⁷⁶

*Articulus*nak [= a tagmondat része, komma] nevezzük azt, amikor a beszédben az egyes szavakat szünetekkel választjuk el, mint: „Erélyes fellépéssel, hangoddal, arckifejezéssel megrémisztetted az ellenséget.”[...]

*Adamik Tamás Rhetorica ad Herennium-fordításának
alapján fordította Ekler Péter.*

174 Ebben a szakaszban az utolsó kérdést és választ a *Rhetorica ad Herennium* szövege alapján igyekeztünk „rekonstruálni”, mivel a nyomtatvány szövege ezen a helyen pontatlan, illetve hiányos.

175 A nyomtatvány szövege ebben a szakaszban is pontatlan, hibás, ezért a fordításnál a *Rhetorica ad Herennium* szövegére támaszkodtunk.

176 Az ősnymtatvány nehezen értelmezhető szövegét (*inicio prodeas*) ezen a helyen Cornificius szövege (*et inimico proderas*) alapján fordítottuk.

KESERŰ MIHÁLY ISZOKRATÉSZ-FORDÍTÁSAI

Keserű Mihály a neves bolognai tanár, Filippo Beroaldo magyar tanítványai közé tartozott. Keserű munkássága az *oratio*-irodalomhoz kapcsolódik: latinra fordította Iszokratész két beszédét. A *De regibust* (*A királyokról*) II. Ulászlónak, a *De subditist* (*Az alattvalókról*) Szathmári Györgynek ajánlotta. Keserű Bolognából való hazatérte után az udvarba került, és királyi titkár lett.¹⁷⁷ A fordításokat tartalmazó kiadás Bolognában jelent meg 1507 és 1510 között. Szemelvényünk az Ulászlónak címzett ajánlás magyar fordítása (Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, App. H. 1957, fol. [3–4.]).

**Magyarország szentséges királyának,
Ulászlónak Keserű Mihály boszniai püspök
üdvözlétét küldi.**

Szégyenletes lenne, győzhetetlen fejedelem, ha azon portékából, amelyért oly hosszan s oly sokáig távol voltam, egyáltalán semmit sem hoznék magammal, mert Homérosz tanúbizonysága szerint:

„ámde gyalázat
hosszas várakozások után üresen hazatérni”.¹⁷⁸

Hogy ezt ne vethessék majdan joggal a szememre, lefordítottam Iszokratész egy igen szép beszédét, amellyel Nikoklészt vagy inkább valamennyi királyt és fejedelmet arra figyelmezteti, hogy milyen úton-módon kormányozhatják legjobban országukat. Ezt a munkát pedig – ahogyan mondják – nem piszok és izzadság nélkül végeztem el. Mert minden görög szerző fordításakor igen ne-

¹⁷⁷ MIT I, 207., 223.; VÉBER 2006, 405.

¹⁷⁸ Homérosz, *Ilíász*, 2, 297–298. Devecseri Gábor fordítása.

héz a feladatunk, míg igyekszünk a szavakat a latin nyelv szegényes keretei között – amennyire lehet – szó szerint visszaadni, az értelmet az eredetihez képest a leghívebben megjeleníteni, és ugyanazokat az alakzatokat meg hasonló stílust használni, ráadásul Iszokratész esetében mindez hihetetlenül nehéznek bizonyul. Annyira át- meg áthatja ugyanis a pontos fogalmazás, hogy miközben mindenki másnál gondosabban ügyel a beszéd ritmusára és szépségeire, a gondolatmenet sem szenved csorbát. Mentségemre szolgál, hogy idegen nyelvnek vagyok fordítója, ám jólesik majd, hogy fáradoztam, így nem mondják rólam: úgy jött haza, hogy egyáltalán nem ért a nyelvekhez, fönséges méltóságodat pedig ajándék nélkül üdvözölte. Ezért hát úgy gondoltam, érdemes neked mint vezérlő szellememnek ajánlanom fáradozásaim eme zsengeit. Ezt azonban nem azért tettem, mintha nem lennék tisztában azzal, hogy te korábban is tudtad, meg tetted is, amit a jó fejedelem feladatainak tartanak, hanem azért, hogy legyen, ahonnan mint egy tükörből fölismerhesd: életed a legtisztább és a legszentebb. S hogy egyszersmind a kis királyfinak, aki az ország biztos reményére nődögél, kéznél legyenek majdan ezek az igen üdvös irományok, hogy ezekből nemcsak a példától, hanem a józan belátástól is vezetve, téged, az erény képmását utánozni akarjon – nehogy csak olyan jusson osztályrészéül, amiről a mi korunk is belátta, hogy minden órában ki van szolgáltatva a csalfa szerencse játékának, hanem hogy azt is megszerezze, amit mint biztos és semmitől sem függő dolgot igaznak kell hinni és jónak kell nevezni. Ezekkel te annyira kimagaslasz, hogy az uralkodásnál, mely egyébként mint nagyon is fenséges jutott neked, kétségtelenül mindig is nagyobbnak mutatkoztál. Üdv, és virrasztásunk gyümölcset, bármilyen is, fogadd jó szívvel.

Marton József fordítása

DESIDERIUS ERASMUS: *DE DUPLICI COPIA VERBORUM AC RERUM COMMENTARII DUO*

Desiderius Erasmus (1467–1536) a korszak legnagyobb Alpokon túli humanistája volt. Nyelvtani, stilisztikai kézikönyvei népszerűek és elterjedtek voltak. A *De duplici copia verborum ac rerum commentarii duo* című retorikai tankönyve „számtalan” példát nyújtott egy-egy szó, kifejezés, gondolat variálására, ezért kiválóan alkalmas volt levelek és *declamatio*k elkészítéséhez. Három szemelvényt választottunk a „kincsestár” 1517. évi kiadásából (Bázel, Johann Froben, 1517). Az első részlet az *antonomasia* (névcseré) és a *periphrasis* (körülrás) segítségével történő változtatásra nyújt példákat (fol. 12^v–13^r).

Változtatás *antonomasia* segítségével

A következő módszer, amellyel a nyelvben változtatást tudunk elérni, az *antonomasia*, vagyis a névcseré, mintha valaki Akhilleusz helyett Péleidészt¹⁷⁹ vagy Aiakidészt¹⁸⁰ mondana, a rómaiak helyett Romulidákat,¹⁸¹ a trójaiak helyett Priamidákat¹⁸² vagy Dardanidákat,¹⁸³ Hercules helyett Tirynthiust,¹⁸⁴ Venus helyett Küthereát¹⁸⁵ vagy Küpriszt,¹⁸⁶ Diána helyett pedig Künthiát.¹⁸⁷

Olykor lehetőség nyílik arra, hogy a név helyett jelzőt (*epitheton*) használjunk. Vergilius [a következő helyen]:

179 Péleidész = Péleusz fia, vagyis Akhilleusz.

180 Aiakidész = Aiakosz unokája, vagyis Akhilleusz.

181 Romulidák = Romulus leszármazottai.

182 Priamidák = Priamosz király utódai.

183 Dardanidák = Dardanosz leszármazottai.

184 Hercules nevelkedési helye, Tirünsz neve alapján.

185 A Venusnak szentelt Küthéra sziget neve alapján.

186 Küpriszt = ciprusi nő, mivel Ciprus szigetén volt Venus kultuszának egyik központja.

187 A Künthosz nevű hegy után, ahol testvérével, Apollónnal együtt született.

„...thalamo quae fixa reliquit
impius...”¹⁸⁸

az *impius* ('gonosz, kegyetlen') *Aeneas* helyett használta. Livius *Poenus* ('pun férfi') [említ] Hannibal helyett. Terentius darabjaiban gyakran *senex* ('öreg') áll az *erus* ('úr') helyett. Hasonló ezekhez, ha valaki Homéroszra gondolva a *poeta* ('költő') szót mondaná, a *philosophus* ('filozófus') megnevezéssel pedig Arisztotelészt jelölné. Ahogyan a görögök is *basileus*nak ('király') nevezik a perzsa királyt. Ugyanide tartozik az is, ha a tolvaj helyett *Verrest*,¹⁸⁹ az elpuhult férfi helyett pedig *Sardanapalt*¹⁹⁰ mondanánk; ezekre a saját helyükön fogunk utalni.

Periphrasisszal történő változtatás

Ha [tudniillik a változtatás] több szóval történik, *periphrasis* ('körülírás') jön létre, amit egyesek *circumitió*nak neveznek, mint például ha valaki Scipio helyett „Carthago és Numantia elpusztítója”-t mondana, vagy ahogy Horatius a „trójai háború írója”-ról beszél Homérosz helyett.¹⁹¹

Továbbá: ha „mantuai költő”-t mondunk Vergilius helyett,¹⁹² „venusiai poétá”-t Horatius helyett,¹⁹³ a „peripatetikus iskola vezetőjé”-t Arisztotelész helyett, a „sztoikus irányzat atyjá”-t Zénón helyett, a „gyönyör elkötelezettjé”-t Epikurosz helyett.

Többféleképpen élhetünk *periphrasisszal*: az *etymologia*, a *notatio* és a *finitio* segítségével.

188 „A fegyvereket, amelyeket hálósobámban felakasztva hagyott a gonosz”, Vergilius, *Aeneis*, 4, 495–496. Adamik Tamás fordítása, lásd: QUINTILIANUS 2008, 552.

189 Hírhedt római tisztviselő a Kr. e. I. században.

190 Elpuhult asszír uralkodó.

191 Horatius, *Epistolae*, 1, 2, 1.

192 Vergilius a Mantua melletti Andesben született.

193 Horatius szülővárosa, Venusia neve alapján.

Körülírás etimológiával

Az etimológia ('szófejtés, szószármaztatás') segítségével [történnik a körülírás], amikor a szó eredetét (*ratio*) magyarázzuk, mint például amikor valaki *hereditánus* ('örökséget hajhászó') nevezi azt, aki mások örökségére (*hereditas*) nyújtja ki a kezét (*appeto*), és arra vadászik. Továbbá ha a *parasitus* ('élősdí') helyett az „evésnek és a gyomrának élő ember”-t mond, vagy a *philosophus* helyett a „bölcsségre törekvő”-t mond; a *grammaticus* helyett azt mondja: „aki a betűket tanítja”, az *assiduus* ('adófizető') helyett: „aki pénzt ad, fizet” (*det aera*),¹⁹⁴ a *locuples* ('gazdag') helyett: „akinek igen sok földje (*loca*) van”, a *pecuniosus* ('vagyonos') helyett: „akinek igen sok jószága (*pecus*) van”.

Jellemrajzzal (*notatio*) történő körülírás

Jellemrajzon alapul [a körülírás], amikor a járulékos dolgok ismertetőjegyeivel írunk le egy jelenséget, mint amikor a haragra gondolván azt mondjuk: „felhevült lélek vagy epe, ami elsápadó arcot, lángoló tekintetet és remegő tagokat eredményez”. Hasonló ehhez a következő példa:

„...ki hajának nőies ékét
egy ujjal meri csak piszkálni...”¹⁹⁵

ami elpuhult és kényeskedő férfira utal. Továbbá ha azt mondjuk: „könyökével törli az orrát”, és a sózotthal-árusra utalunk ezzel.

194 Valószínű, hogy inkább az *adsideo* ('mellette ül, vesztegel') igéből származik, lásd QUINTILIANUS 2008, 350.

195 Iuvenalis, *Saturae*, 9, 132–133. Muraközy Gyula fordítása.

Meghatározással (*finitio*) történő körülírás

Meghatározáson alapul [a körülírás], ha a „retorika” helyett azt mondjuk, hogy „a jó beszéd művészete”, a „közpénzelsikkasztó férfi” helyett, hogy „férfi, aki a város kincstárát kirabolta”, a „zsarnok” helyett, hogy „aki a törvényeket és a polgárok szabadságát erőszakkal eltiporta”.

Ekler Péter fordítása

Az alábbi táblázatban található kifejezések a középfolkú melléknevek képzésének gyakorlására és a mitológiai ismeretek felfrissítésére voltak alkalmasak (fol. 33^r–35^r).

melle dulcior	édesebb a méznél
spongia bibacior	„iszákosabb” a szivacsnál
vitro fragilior	törekenyebb az üvegnél
sole clarius	napnál világosabb, ragyogóbb
glacie frigidior	hidegebb a jégnél
pluma levior	könnyebb a tollpehelynél
vento instabilior	szélnél állhatatlanabb
fonte purior	forrásvíznél tisztább
Venere formosior	Venusnál szebb (alakú)
Proteo mutabilior	változékonyabb Próteusznál ¹⁹⁶
Minerva doctior	okosabb Minervánál
Pluto ditior	gazdagabb Plútósnál ¹⁹⁷
Thaide blandior	nyájasabb (csábítóbb) Thaisznál ¹⁹⁸
Parasito edacior	falánkabb az <i>Élősdín</i> nél
Atreo crudelior	Átreusznál kegyetlenebb ¹⁹⁹

196 Tengeri istenség, aki állandóan változtatta külsejét.

197 Plútosz a gazdagság istene.

198 Közismert athéni hetéra a Kr. e. IV. században.

199 Mükéné királya, aki testvérével, Thüesztésszel halálos ellenségeskedésben élt.

Oreste insanior	Oresztésznél őrültebb ²⁰⁰
Ulysse dolosior	Odüsszeusznál ravaszabb (álnokabb)
Nestore facundior	Nesztórnál ékebben szóló
Orpheo vocalior	Orpheusznál szebben éneklő
Cyclope immanior	hatalmasabb a Küklópsznál
Penelope castior	erkölcsösebb Pénélopénél
Diana intactior	szűzebb Dianánál
Niobe fecundior	Niobénél termékenyebb ²⁰¹
Croeso ditior	gazdagabb Kroiszosznál ²⁰²
Poenio perfidior	hitszegőbb (megbízhatatlanabb) a punnál
Pygmeo brevior	alacsonyabb a pügmeusnál
vulpe fraudulentior	csalárdabb a rókánál
lepore timidior	félénkebb a nyúlnál
albo corvo rarior	ritkább a fehér hollónál
testudine tardior	lassúbb a teknősnél
tauro robustior	erősebb a bikánál
equo indomito ferocior	a be nem tört lónál is szilajabb

Ekler Péter fordítása

A harmadik szemelvény a „nagyon megörültem a levelednek” gondolat kifejezésére ajánlott „számtalan” erasmusi példamondatból nyújt válogatást (fol. [19^v–20^v]).

Tuae me literae magnopere delectarunt.
Delectarunt mirum in modum tuae me literae.
Maiorem in modum me tuae delectarunt literae. [...]

200 Agamemnón és Klütaimnésztra fia, aki atyja haláláért való bosszúból megölte anyját, ezért az Erinnüszők üldözőbe vették, és örültséggel sújtották.

201 A tragikus sorsú Niobé az általánosan ismert mítoszváltozat szerint hét leányt és hét fiút szült.

202 Kroiszosz a közismert, gazdag lüdiai király (Kr. e. VI. sz.).

Tuis literis sum magnopere delectatus.
 Delectatus sum maiorem in modum tuis literis. [...]
 Epistola tua me vehementer exhilaravit.
 Tua quidem epistola sum vehementer exhilaratus.
 Tuae literulae non mediocriter animum meum refecerunt.
 Humanitatis tuae scriptis sum non mediocriter animo
 refectus.
 Ex amantissimis literis tuis incredibilem cepi voluptatem.
 Amantissimae tuae literae incredibilem mihi voluptatem
 attulerunt.
 Novam quandam laetitiam tuae schedae mihi pepererunt.
 Tuis ex schedis mirificam laetitiam concepi.
 Summum gaudium tua scripta mihi adportarunt.
 Tuis e scriptis summum mihi gaudium allatum est. [...]
 Tuis e scriptis haud vulgaris mihi voluptas accessit.
 Epistola tua sum unice delectatus. [...]
 Ineffabili gaudio tuae me schedulae perfuderunt.
 Tuis ex literis nova quadam delectatione sum perfusus.
 Incredibili laetitia tua me scripta delibutum reddiderunt.

ALBRECHT VON EYB:
MARGARITA POETICA

„Ez a drága gyöngyszem (*pretiosa haec margarita*) sokféle filozófus, történetíró, szónok, költő és sok más híres ember műveiből származó szabályokat, clausulákat, említésre méltó tekintélyes gondolatokat tartalmaz egy könyvben, olyanokat, amelyek a helyes beszéd művészetének elsajátításában és a derekas életvitelben szerfelett sokat segítenek...” – ezekkel a sorokkal kezdődik Albrecht von Eyb (Albertus de Eyb, 1420–1475) retorikai-stilisztikai tankönyve (*Margarita poetica* = ’Költői, költészeti gyöngyszem’), amellyel a latin nyelv helyes és választékos használatának elsajá-

títását, az elegáns szóbeli és írásbeli kifejezőkészség megszerzését kívánta elősegíteni.²⁰³

A *Margarita poetica* a szóbeli és írásbeli kifejezőkészség példatára. Bőséges szöveganyaga nemcsak a klasszikus szerzők szövegeiből merít, és ajánl követésre méltó sorokat, hanem az itáliai humanisták (például Poggio Bracciolini, Gasparino Barzizza) műveiből is. A *Margarita poetica* (1459) népszerű mű volt, a XV. század utolsó harmadában számos alkalommal megjelent.²⁰⁴ A magyar fordításhoz az 1495. évi kiadást vettük alapul (Bázel, Johann Amerbach, 1495), és két helyről válogattunk példamondatokat. A Cicero leveleiből válogatott példamondatok forrása: fol. o^r. A Barzizzától származó mondatok helye: fol. o₂^r.

XIV. fejezet. Levelek választékos befejezéséhez ajánlott, Cicerótól származó példamondatok

A legnagyobb mértékben bízz az irántad való odaadó szolgáltat-készségemben: vélekedésedben nem fogsz csalódní (*Epistulae ad familiares*, 1, 6).

Szeretném, ha a lehető legalaposabban megírnád nekem a köz-társaságot érintő minden ügy állását, mivel azokat tartom a leg-megbízhatóbb híreknek, amiket Tőled tudok (*Epistulae ad fami-liares*, 2, 11).

Rendkívüli módon kíváncsi vagyok már az államügyekkel kap-csolatos hírekre, de mindenekelőtt azt szeretném tudni, hogy Ve-led mi van. A kemény tél miatt ugyanis már nagyon régóta nem érkeztek hozzánk hírek (*Epistulae ad familiares*, 2, 14).

Mivel én már nyilvánvalóvá tettem, hogy mi a véleményem, a többi dolgot neked kell – belátásod szerint – megfontolnod. Kér-lek, írd, mikor várjunk Téged! (*Epistulae ad familiares*, 4, 10).

203 Bázel, Johann Amerbach, 1495, fol. a₂^r.

204 GW 9529–9541.

És hogy lásd, hogy a legigazabb barátoknak tettél szolgálatot, tetteimmel nyilvánvalóvá fogom Neked tenni (*Epistulae ad familiares*, 4, 11).

... én mindazon ügyekkel, amikről úgy érzem majd, hogy érintenek Téged, a legszorgalmasabban és legodaadóbban fogok törődni, és értem – életem legszomorúbb korszakában – tett érdemeidre emlékezni fogok (*Epistulae ad familiares*, 4, 13).

Szeretném, ha arról, amit teszel és amit terveid szerint tenni fogsz, engem a lehető legpontosabban tájékoztatnál (*Epistulae ad familiares*, 4, 14).

Ezért tehát olyan lelkülettel legyünk egymás iránt, ahogy mindig is viseltettünk. Tőled ezt remélhetem, magamról biztos állíthatom (*Epistulae ad familiares*, 4, 15).

Ha lehet, kérlek, őrizd meg irántam való korábbi ragaszkodásodat (*Epistulae ad familiares*, 5, 3).

...és Veled leszek, amennyire kettőnk életkora és egészségi állapota engedni fogja, ha azonban az együttlétre kevesebb lehetőségünk lesz, mint szeretnénk, akkor lelki barátságunk és közös olvasmányaink fognak örömet okozni annyira, hogy sose tűnjön úgy, hogy nem vagyunk együtt (*Epistulae ad familiares*, 5, 13).

...ha pedig írsz nekem valamit, érzékeltetni fogom Veled: ne gondold azt, hogy hiába írtál! (*Epistulae ad familiares*, 5, 17).

Ekler Péter fordítása

Levelek lezárására szolgáló hasonló példák Gasparino Barzizza és mások tollából

Szívemnek kedves dolgot teszel azzal, ha ügyeitek kimeneteléről mindent időben megírsz nekem.

Tartsd titokban mindezeket addig, amíg nem írok, hogy lehet róluk beszélni.

Mindezeket röviden írtam most meg Neked, mivel tetteinkről, amelyeket nem kevesebb bátorsággal, mint szerencsével vittünk végbe, azok fognak Téged részletesen tájékoztatni, akik részt vettek ebben a háborúban, és akikkel a leveletem – utasításaimmal együtt – elküldtem Hozzád.

Kérlek, gyakran írf arról, ami Veled történik, és így ne engedj engem eltunyulni!

Tartsd elrejtve leveletem, nehogy idegenek kezébe jusson!

Ha lesz időm, többet fogok írni.

A többi kérdést bizalmasom, Crassus fogja megbeszélni Veled.

Isten Veled még egyszer, és ne felejs el engem a kiváló férfit, Laurus Quirinus figyelmébe ajánlani!

Isten Veled, és ha szeretsz, kérlek, erről az ügyről hallgass!

Ekler Péter fordítása

PAULUS NIAVIS: EPISTOLAE BREVES

Paulus Niavis (1460 körül – 1514 után) iskolai oktatásra készített levélminta-gyűjteményében (*Epistolae breves* = 'Rövid levelek') számos olyan példa található, amelyek az aktuális politikai, katonai eseményeket érintik. Több levél említi Mátyásnak a sziléziai Glogów (Lengyelország; németül Glogau, latinul Glogavia) elleni 1488. évi hadjáratát, a török–magyar összecsapásokat, Mátyás király török elleni politikáját és a bécsűjhelyi eseményeket.²⁰⁵ Amint az alábbi szemelvényekből is kitűnik, Niavis mintalevelei valóban rövidek (*breves*), mindazonáltal rendkívül hasznosak a fogalmazásbeli képességek fejlesztése szempontjából. A fordítás alapjául az 1488. évi kiadás szolgált (Lipcse, Konrad

²⁰⁵ MÉSZÁROS 1967.

Kachelofen, 1488). A kiválasztott mintalevelek egy része magyar vonatkozású, másik részük pedig általános témákat vet fel (fol. [A_{ii}^v–A_{iiii}^r], [A_v^{r-v}], [C_{iii}^v–C_{iiii}^r]).

Levél arról, hogy a magyar király Glogaut ostromolta²⁰⁶

Azt kérted, hogy tudósítsalak: mit szándékozik tenni a magyar király serege, és hogy merre akar vonulni. Már azt is biztosan tudom, hogy magát Glogaut vették ostrom alá, amely János sagani herceg²⁰⁷ egyik jelentősebb városa, amelyet ha a magyar sereg bevenne, akkor könnyen lehet, hogy a többi várost is elfoglalják. Ez biztos és igaz, másoknak is elmondhatod. Ég veled!

Válasz

Nagyon-nagyon csodálkozom azon, hogy miféle önbizalommal akarna János herceg a király erejének ellenállni, ami – ha Bécs hosszú árkokkal, magas falakkal és hajózható folyóvízzel körbevett fényes városát is leigázta –²⁰⁸ azt az ellenséges támadás ellen alig megerősített városkát könnyen be fogja venni. Te viszont továbbra is írj nekem a fejleményekről! Ég veled!

206 Mátyás király 1488 májusától ostromolta a sziléziai Glogaut (ma: Głogów, Lengyelország). Sagan szintén sziléziai város (ma Żagań, Lengyelországban).

207 Johann (II.) von Sagan, Sagan és Glogau hercege (1435–1504).

208 Bécs 1485. június 1-jén hódolt meg.

Glogau feladásáról²⁰⁹

Öcsém tegnap érkezett meg hozzám Sziléziából, és hírül hozta, hogy János sagani herceg bátran visszaverte ugyan a magyar király csapatait, olyannyira, hogy [a király] semmi erővel sem tudta elfoglalni Glogau városát, de aztán a hosszú ideig ostromlott város lakosait az éhínség arra kényszerítette, hogy megadják neki magukat. Ezt akartam tudomásodra hozni.

Válasz

A király régi szokása, hogy a legtöbb várost, amelyet ostrommal fenyeget, először körülzárja, végül éhínséggel gyötri. Így szorította rá Bécset is, Bécsújhelyt is, más igen jeles városokat is a megadásra. Te viszont azon légy, hogy megírd nekem, hogy hová vonul a sereg, vagy hogy ki ellen hadakozik. Ég veled!

Atya ír fiának, hogy házasodjék meg

Atyai vagyondod egyetlen örököse vagy, fivéreid mind meghaltak. Ha korábban azt kívántam tőled, hogy a tudományokkal foglalkozz, most már megváltoztattam [akaratomat]: úgy tetszik tehát, hogy nőülj meg, és vedd birtokba a házat és a földet. Csinos szűzzel fogom összekötni az életedet, akivel igen boldog életed lesz. Ég áldjon!

209 A herceg 1488 novemberében kapitulált. Mátyás király saját fiát, Corvin Jánost tette meg Glogau hercegévé.

Válasz

Legkedvesebb atyám, kora ifjúságomtól fogva mind neked, mind édesanyámnak megelégedésére akartam válni. Azt rendelted, hogy a tudományokkal foglalkozzam, kész voltam rá. Most elhatározásod megváltoztatva parancsolod, hogy nősüljek meg – készen állok rá: bizony sohasem leszek rest arra, amit te jónak látsz. Ég veled!

Győzködő levél valakinek, hogy egyetemre járjon

Csodálni való, János, hogy te ezekben a gyermeki dolgokban megállapodsz, és sem magasabb dolgokra nem jutsz, sem a tudomány hírnevét nem éred el. Kérlek, igyekezz az egyetemi tanulmányok felé, ott van a tudományok forrása és tökéletessége, és akkora hasznot nyersz, amekkorát el sem mersz képzelni.

Válasz

Kellemes dolog egyetemre menni azoknak, akik gazdagok. De mivel én szegény vagyok, semmi javam sincs, már néhány gimnázium²¹⁰ el is utasított. Ne javasolj hát efféle előkelő dolgot, hiszen látod, hogy a szegénység akadályoz. Ég veled!

A bíróság előtt elvesztett jogos ügyről

Tudtad, legjobb pártfogóm, hogy szomszédom ellen jogos pert folytatok, de miután az ügy a bíró és az esküdtek elé került, az

²¹⁰ A *gymnasium* szó itt felsőoktatási intézményt jelent.

egész pert elvesztettem: ilyen igazságtalan a bírósági emberek ítélkezése. Óvakodj, nehogy egyszer neked is a bíróságra kelljen menned! Ég veled!

Válasz

Fájlalom, hogy a szomszédoddal folyó peredet elveszítetted. Nem könnyű rájönni, mi módon veszíthetél egy ilyen igazságos dologban, csak az az egy jutott eszembe, hogy a bíró az ellenfelednek kedvezett. Te is óvakodj ezután, nehogy miatta nagyobb bajba juss. Ég veled!

Vajon alkímiára kelljen-e adnia fejét?

Egy külföldi érkezett a minap csuda dolgokat állítva az alkímiáról. Megesküdött, hogy szentül tudja a legbiztosabb módszert is, de nincsenek eszközei, és pénze sincs, hogy azokat beszerezhesse. Megígérte, hogy csekély ellentételezésért be fog engem avatni a tudományába. Nem akarom megtenni a tudtod nélkül, ha jónak látod, megpróbálkozom vele. Ég veled!

Válasz

Noha az alkímia művészete igazi és bizonyos, mégis kevesek értik. Viszont igen sokan „szakértők”, akik hazudva azt hirdetik, hogy ismerik, és sokakat rászednek. Az hát a véleményem, hogy ne keveredj erre az ingoványos területre.²¹¹ Ég veled!

²¹¹ Szó szerint: 'bozótos vidékre' (*in frutectosam illam provinciam*).

Barátjának, hogy polgármester lett az apja

Noha korábban kisebb jelentőségű dolgokról írtam neked, amelyek kis örömet szereztek számodra, most már egy bizonyosan nagy örömet kell levélbe foglalnom. Ebből sejtethed szívem nagy-nagy vidámságát, mivel sokak újságolták, hogy atyád elnyerte azt a tisztséget, ami a többi előtt áll. Igen örvendeztem, egyrészt erénye kiválósága miatt, hogy nem maradt mindig méltányolatlan, másrészt, mivel gyermekkorod óta kiváló barátom voltál. Ég veled!

Válasz

Mellőzöm neked a köszönetmondást amiatt, hogy hírül adtad már nekem, hogy atyám az előljáróság csúcsára jutott: bizony, szeretném az ellenkezőjét hallani, mivel hatalmas gondokkal jár és majdnem elviselhetetlenül fárasztó munka. Mindazonáltal jó szándékból írtál,²¹² ezért ha valaha képes leszek viszonzni, azt a legszorgosabban fogom megtenni. Ég veled!

Jegyzetekkel ellátta és fordította Lakatos Bálint.

FRANCISCUS NIGER VENETUS: OPUSCULUM SCRIBENDI EPISTOLAS

Franciscus Niger Venetus (Pescennio Francesco Negro, 1452–1523 után), akit a magyarországi symposionokról szóló értékes híradása miatt már említettünk,²¹³ a fiatal Ippolito d’Este (1479–1520)

212 A latin szövegben *verum pio animo effecisti* áll, tudniillik *litteras efficere* (‘írni’) – a választó író kifejezése egyszersmind a hozzá intézett levél szövegére is visszautal.

213 Lásd a 9. jegyzetet (PAJORIN 2002, 112.).

kardinális (Beatrix királyné unokaöccse) humanista stúdiumokban való oktatására érkezett Esztergomba.²¹⁴ Egyik legfontosabb műve, a levélírás fogásait tanító *Opusculum scribendi epistolas* népszerű könyvecske volt. Francesco Negro tankönyvéből két olyan mintalevelet választottunk ki, amelyek a *domesticum genus*ba tartoznak, vagyis például egészségi állapotunkról, ügyeink előmeneteléről szóló tájékoztatást tartalmaznak. A szemelvények forrása: *Opusculum scribendi epistolas*. Velence, Hermann Liechtenstein, 1488. fol. [c₇^r–c₈^r].

[Híradás egészségi állapotunkról]

Téma: Curius tájékoztassa arról Scipiót, hogy súlyos betegség után visszanyerte jó egészségét!

Példa

Ha jól vagy, jól van, én a Magasságos Úristen kegyelméből mind a mai napig megfelelő egészségi állapotban vagyok, és újból kezdek erőre kapni.

Talán csodálkozol azon, Scipio, hogy – bár korábban mindig nagyon gyakran írtam Neked – sok napja egyetlen levelet sem küldtem, és talán hanyagságomtól félve nemtörődomséggel vádoltál engemet.

Tudd, hogy ami történt – azért [írom], hogy az eset okát feltárjam előtted –, nem a nemtörődomség miatt történt, hanem erőtlenségem és betegségem miatt, amely miután súlyos, magas lázzal kísérve az elmúlt napokban úrrá lett rajtam, annyira legyengítette testemet, hogy levegőt is alig tudtam már venni. Miután tehát – mindenről lemondva – lelkemet Istenre és testem nyomorult

214 KLANICZAY 1993, 44.; HENDERSON 1986.

tagjait az orvosokra bízta, már az utolsó órát vártam, én nyomorult, hogy távozzam ebből a világból.

Azonban Isten rendelése szerint, akinek jósága kormányoz mindent a világon – nem kis szenvedések árán és egyáltalán nem olcsón –, helyreállt régi egészségi állapotom: erőtlen testem kezdett magához térni, és remélem, hogy napról napra erősödni fogok. Ez a betegség akadályozott meg tehát abban, hogy szolgálatodra lehessek, most azonban, felgyógyulván, ismét rendelkezésedre kívántam állni.

Most tehát tájékoztatlak, hogy állapotom kielégítő, egészséges vagyok, és napról napra erősebb, egyúttal pedig arról szeretnék hírt kapni, hogy Neked hogy mennek dolgaid és szeretteidnek, akiknek mind azt kívánom, hogy kedvezően és szerencsésen alakuljon soruk, és készséggel ajánlom nekik szolgálataimat. Isten Veled, és – ahogy mindig – szeress, egészségedre pedig figyelmesen ügyelj!

[Beszámoló peres ügyünk előmeneteléről]

Téma: Valerius tájékoztassa Luciliust ügyének előmeneteléről!

Példa

Ha jól vagy, jól van, én is jól vagyok, kívánom, hogy te is jól légy. Tudom, kedves Luciliusom, hogy annál kellemesebb hírt fogok ma jelenteni Neked, amennyivel nagyobb benned az irántam való szeretet és jóindulat – a jóindulat, amely szerint jó és balsorsod mindig közös a mienkével.

Nyomasztóan zaklatott és az ellenségeim által keltett számtalan kellemetlen fordulat miatt hosszúra elnyúló perem, amely az elmúlt napokban folyamatos gyötrellemmel töltött el, és lelkemet úzve-hajszolva, nem kevesebb félelemben, mint nyugtalanságban részeltetett, végre március elsején, minden polgártárs egyetértő,

hangos helyeslésével, a bírák legigazságosabb döntése alapján a mi oldalunk győzelmével ért véget, ellenfeleinket hangos lehurrogás és szidalom is fogadta, jóformán el lettek űzve.

Jól tudom, hogy győzelmünkért egyrészt a halhatatlan istennek, másrészt derék barátainknak is – akik a legjóindulatúbb módon segítségemre voltak – soha nem szűnő hálával tartozom.

Mindazoktól a gyötrelmekről megszabadulva tehát, amelyeket naponta el kellett tűrnöm, megnyugodott és derűs lelkemet végre ismét azon tanulmányaimnak fogom szentelni, amelyek sikerünket ékessé teszik, kudarcaink közepette pedig megsegítenek, és ismét ízlelni fogom barátságunk édes gyümölcsét (ahogy azt korábban mindketten élvezhettük), hogy magamnak gyönyört és örömet, Neked pedig vigasztalást nyújtsak – Neked, kinek minden szolgálatomat is ajánlom, minden kívánságodban a legkészségesebben rendelkezésedre állva.

Élj boldogul, egészségedre mindenkor vigyázz, és engem pedig, ahogy szoktál, szeress!

Ekler Péter fordítása

HISTORIA

TÖRTÉNETÍRÓI MUNKÁK,
A TÖRTÉNETÍRÁS JELENTŐSÉGE

BEVEZETÉS

A humanisták számára a történetírás a *studia humanitatis* fontos területe volt, többek között azért, mivel emlékezetben tartotta az antik világ dicsőségét, és alkalmat adott arra, hogy az események elbeszélését *exemplum*okkal és *oratió*kkal ékesítsék.

A humanista történetírás kiemelkedő jelentőségű, modellértékű korai alkotása Leonardo Bruni nevéhez köthető. A *Historia Florentini populi* című művön 1416 és 1444 között dolgozott. Bruni műve ösztönzően hatott a következő generációk képviselőire, például Poggio Bracciolinire (*Historiae Florentini populi*, 1455–1459) és a későbbiekre (például Machiavelli) is. Bruni művén elsősorban Livius, Poggio művén pedig Sallustius hatása érződik. Flavio Biondo (1392–1463) a *Roma instaurata* (1443–1446), az *Italia illustrata* (1448–1453), a *Roma triumphans* (1452–1459) és a *Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades* című műveivel a humanista historiográfia egyik legmeghatározóbb személyisége volt. A tudós *eruditó*val megírt, az ékesszólás, az *eloquentia* igényeit is megvalósító történetírásnak a XV. század későbbi évtizedeiben is voltak művelői. Bernardo Giustiniani (1408–1489) és Marcantonio Coccio (ismertebb nevén Sabellico, kb. 1436–1506) az 1480-as években Velence történetét írták meg.

Az Alpokon túl fekvő országokban is megtaláljuk a humanista történetírás képviselőit. Német nyelvterületen Aeneas Silvius Piccolomini *Germania*, Konrad Celtisnek és társainak *Germania illustrata* című könyvei, legfőképpen azonban Jacob Wimpfeling *Epitome rerum Germanicarum usque ad nostra tempora* című alkotá-

sa (1505), az első humanista szemléletű német történet érdemelnek kiemelt figyelmet. Franciaországban Robert Gaguin (*Compendium super Francorum gestis*, 1495) és az itáliai Paolo Emilio (*De rebus gestis Francorum*) voltak a humanista történetírás első képviselői. Mindkettő *opus* népszerű volt a XVI. században. Paolo Emilio műve a belőle áradó *eloquentia* és a későbbi történetírókra kifejtett hatása miatt talán nagyobb jelentőségűnek minősül. Angliában a szintén itáliai Polidoro Vergilio *Anglica historia* című művével vette kezdetét a humanista történetírás.²¹⁵

JODOCUS CLICHTOVEUS: *DE REGIS OFFICIO OPUSCULUM*

A humanista nevelési értekezések és a korszakban készült fejedelmi tükrök rendszerint említik a történetírók műveit, állást foglalnak hasznosságukról és (általában) hangsúlyozzák a történetírás fontosságát. Jodocus Clichtoveus, a híres teológus a II. Lajos magyar király számára írt, *A király kötelességéről* című művét (1519) Gosztonyi János ösztönzésére készítette. Az előszó szerint Gosztonyi gyakran beszélt Clichtoveusnak a fiatal Lajos fejlődéséről, tehetségéről, és rávette a híres teológust, hogy erényekre vezető királyi tükröt írjon neki.²¹⁶ Az alábbi két szemelvényt a *De regis officio opusculum* XIX. fejezetéből választottuk ki (Párizs, Henri Estienne, 1519. fol. 66^{r-v}, 67^{r-v}).

[A történetírás haszna]

[...] Tehát ezt az emberek és országok számára egyaránt oly káros, sőt végzetes bajt (vagyis a tunyaságot) a kiválóságra törekvő nemes lelkű uralkodó, amennyire csak képes, tartsa távol magától.

215 KELLY 1988, 236–250.

216 ECKHARDT 1929.

Mindig valamilyen tisztes feladattal és munkával foglalja el magát. Soha ne lelje örömét, ne töltse idejét kártyázással és bectelen kockajátékkal, ugyanis leginkább az efféle szerencsejátékok nevelik ki a tunyaságot. Sőt magánál a tunyaságnál is inkább kárhoz-tatandók és elvetendő az ezekből fakadó, hozzájuk szinte mindig kötődő súlyos bajok: a harag, a káromkodás, a kéjvágy, a veszeke-dés, valamint más efféle bűnök, amelyek nélkül szinte soha nem űzik ezeket a játékokat.

Elhelyett a királyi felség – lelkének kellemes felüdülése érdeké-ben – örvendeztesse inkább magát a tudós emberekkel folytatott meghitt eszmecsere-kkel vagy a történetírói művek gyönyörűséget szerző olvasgatásával. Ugyanis a híres és dicső uralkodók – ahogy arról olvashatunk – mindig fölöttébb kedvelték a művelt emberek társaságát, sőt buzgón igyekeztek meghívni őket bizalmas környe-zetükbe. Az idősebb Scipio Africanus²¹⁷ állítólag bizalmas kapcso-latban állt a költő Enniusszal,²¹⁸ sőt annak szobrát saját ősei sír-emlékében akarta elhelyeztetni, mivel úgy gondolta, ragyogóbb lesz nevük egy ilyen híres ember képmásától.²¹⁹ Arkhelaosz makedón király²²⁰ felettébb élvezte a híres költő, Euripidész társasá-gát. Gyakran meghívta őt vendégségbe és beszélgetésekre. Ami-kor pedig kutyák támadták meg és tépték szét a királyi lakomáról távozó Euripidészt,²²¹ Arkhelaosz fájdalma jeléül – mivel nagyon nehezen tudta túltenni magát az oly méltatlan haláleseten – haját és szakállát leborotvtáltatta. Caesar Octavianus²²² – ámbár ő maga

217 P. Cornelius Scipio Africanus (Kr. e. 235 körül – 183) római államférfi és hadvezér, Hannibál legyőzője a II. pun háborúban.

218 Q. Ennius (Kr. e. 239–169) római költő.

219 Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*, 8, 14, 1., Livius, *Ab urbe condita*, 38, 56, 5.

220 I. Arkhelaosz Kr. e. 413 és 399 között volt Makedónia királya. Euripidész, a híres drámaíró az ő meghívására hagyta el Athént, és töltötte udvarában utolsó éveit.

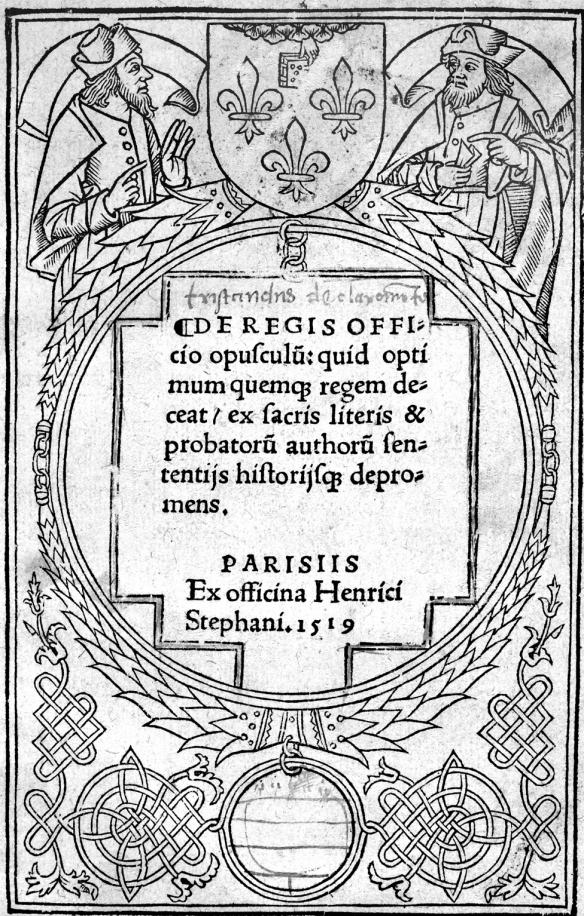
221 Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*, 9, 12, 4.

222 C. Iulius Caesar Augustus (Kr. e. 63 – Kr. u. 14).

is kiváló műveltséggel bírt – kiváltképp szívesen töltötte idejét Vergilius, Horatius és korának más tudósai társaságában. [...]

[...] A történetírói művek olvasása nagy segítséget jelent abban, hogy elkerüljük a tunyaságot, sőt a tudásunkat is növeli. Úgy ismerjük meg általa a letűnt korok eseményeit, mintha azok a jelenben történnének: ezekből pedig, mint valami szemünk elé tartott tükörből, az előrelátó elme felfogja, mit kell tennie. Ugyanis mi rettenténé el jobban az embert a bűnöktől, és lelkesítené az erényre, mint amikor egy-egy történeti elbeszélésből felismerjük, hogy azok, akik az igazságot és a tisztességet követték, ügyeikben mindig a kívánt és kedvező végeredményre jutottak, ellenben a gonosz, a köpönyegforgató, a vérszomjas, az elpuhult emberek élete szerencsétlenül zárult? Bizony nincs más, ami – amellet, hogy hasznos – annyira tiszta gyönyörűséget jelentene, mint a történetírói művek olvasása: segítségével az elmúlt idők történései úgy válnak láthatóvá előttünk, mintha mi is abban a korban élünk volna. Ami egy adott időben és helyen történt, a földkerekség egy szűk szegletében, az a történetírás által eljut minden időbe és helyre az egész földön. A történetírás ugyanis – ahogy azt Cicerótól tudjuk²²³ – az idők tanúja, az igazság fénye, az emlékezet élete, az élet tanítómestere, a régi korok hírnöke. A történetírás első számú törvénye, hogy ne hazudjon, a második, hogy semmit ne hallgasson el az igazságból: nehogy a részrehajlás gyanúja érje az írásban vagy az ellenséges szándéké az elhallgatásban. A történeti művek és feljegyzések ismerete, ahogy minden ember, úgy különösen az uralkodók és az állam irányításában szerepet vállalók számára kiemelkedően fontos. Hiszen a múltban történt dolgok ismerete az okos embert a nehéz helyzetekben megsegíti, hogy mi lesz a legjobb választás: az egykori események felelevenítése hasonló döntésekre sarkall, vagy épp lebeszél azokról. Sőt: a múlt ismerete segít, hogy előre lássuk a jövőt. Nincs biztosabb tükrünk az államok és városok kormányzásában a történetinél, ami által

223 Cicero, *De oratore*, 2, 36.

Jodocus Clichtoveus: *De regis officio opusculum*
(Párizs, 1519. Országos Széchényi Könyvtár,
Régi Nyomtatványok Tára, App. H. 134)

összevethetjük a múltat a jövővel. Ha ebbe nem tekint bele, sem az uralkodó, sem a tisztviselő nem lehet a kormányzásban okos, előrelátó és ügyes, mivel nélkülözi a megfelelő vezetőt.

Jegyzetekkel ellátta és fordította Ósz Ferenc.

PIETRO RANSANO

A korabeli Magyarországon a történelem iránti érdeklődés előbb történeti művek olvasásában, a középkori krónikák másolatainak gyűjtésében, később pedig a Corvina állományán belül a *historia* erős jelenlétében volt érzékelhető. Íróinkat, költőinket erős történeti érdeklődés jellemezte. Ez megnyilvánult például Vitéz leveleiben és beszédeiben, Janus költeményeiben, Mátyás államigazgatási irataiban és leveleiben. A XV. század második felében az érdeklődés történeti művekben is kifejezésre jutott, ekkor keletkezett a Dubnici-krónika, a Drági-féle kompendium. 1473-ban, mint említettük, nyomtatásban megjelent a *Budai Krónika*, 1488-ban pedig két kiadásban Thuróczy János *Magyar krónikája*. Thuróczy Mátyás uralkodásának ismertetésénél a tények felsorolására hagyatkozott, a korszak történetének megírását felkészültebb személyre hagyta. Thuróczy kancelláriai tisztviselő volt, a szükséges adatok a keze ügyében voltak. Az általa jelzett „többletet”, a téma retorikus kidolgozását általában a humanista műveltségű, (többnyire) itáliai szerzők végezték. A legnagyobbak közülük a következők voltak: Aeneas Silvius Piccolomini a cseh, Polidoro Vergilio az angol, Filippo Buonaccorsi a lengyel, Paolo Emilio a francia, Lucio Marineo Siculo a spanyol történelem feldolgozásával.²²⁴

Magyarországon Pietro Ransano (1428?–1492?) lucerai püspök vállalkozott erre a feladatra. Ransano a nápolyi király követeként jött Magyarországra 1488-ban. Beatrix királyné bízta meg azzal,

224 KULCSÁR 2008a, 73–74.

EPITOME RERVM
Vngaricarum velut per In-
DICES DESCRIPTA, AVTORE PETRO

RANZANO, APVD MATHIAM RE-
gem olim triennium Legato.

Nunc primùm edita, vnà cum appendice quadam, opera
IOANNIS SAMBVCI, TIRNAVIENSIS, PAN:

ADIECTA EST RERVM AD AGRIAM GESTA-
rum anno 1552. brevis eiusdem Sambuci Narratio.

Cum Priuilegio ad sexenniũ.

VIENNÆ AVSTRIÆ excu-
debat Raphaël Hofhalter.
ANNO M. D. LVIII

Pietro Ransano: *Epitome rerum Ungaricarum*
(Bécs, 1558. Országos Széchényi Könyvtár,
Régi Nyomtatványok Tára, App. H. 349)

hogy a klasszikus ékesszólás szabályainak megfelelően dolgozza át Thuróczy krónikáját. Ransano Itáliában már készített egy hatvan könyvből álló hatalmas világtörténetet, az *Annales omnium temporum*ot (*Minden idők évkönyvei*). Ehhez kapcsolta függelékként, 61. könyvként a magyar eseményeket taglaló *Epitomét*. Ransano Thuróczy forrásaira épített, az elbeszélést csak a Hartvik-legendával, a Margit-legendával, valamint egy Magyarország fekvéséről, vármegyéiről, városairól, folyóiról, ásványkincseiről, antik emlékeiről szóló, hosszú bevezető fejezettel, továbbá egy, az állami jövedelmeket felsoroló, komoly forrásértékkel bíró résszel bővítette.²²⁵

Az alábbiakban az *Annales omnium temporum*ból Hunyadi Jánosra vonatkozó részletet idézünk. Fontos forrás ez számunkra, mivel a beszámoló Hunyadi János életében keletkezett, és nem a magyar hagyományt őrzi, hanem az itáliai közvéleményt.²²⁶

„Korának valamennyi halandója közül arra a dicsőségre jutott, hogy – mivel mi sem hiányzik belőle az erények közül, melyekkel a legkiválóbb hadvezéreknek kitűnniük illik, és ezért vagyonát roppant mód megnövelhette volna, ha lelkét uralomvágy önti el, mégis – egyedül a keresztény nép ellenségeivel szemben viselt harcot, holott nem ritkán, egyszer is, tudniillik, meg máskor is, az erényeire irigy és ezért végveszedelmére igyekvő keresztényekkel kellett megküzdenie azok súlyos kárára.”²²⁷

225 KULCSÁR 2008a, 74.

226 HUMANISTA TÖRTÉNETÍRÓK 1977, 1051.

227 HUMANISTA TÖRTÉNETÍRÓK 1977, 49–50. Kulcsár Péter fordítása.

ANTONIO BONFINI

Az új irányzat következő, nagyobb jelentőségű képviselője Antonio Bonfini (1427–1503) volt. Bonfini tíz évig dolgozott monumentális művén, a *Magyar történeten*. Az elbeszélésbe szőtt csata-, ostrom- és épületeírások, a költött beszédek arról tanúskodnak, hogy Bonfini mestere volt a stílusnak. (Később ezért magyar „Livius”-nak is nevezték.)²²⁸

Bonfini mintegy félszáz szerző, szerkesztő mintegy 60 művét használta forrásként a *Magyar történet*hez. Az *opus* gerince két fő forrást egyesít magában: Thuróczy *Magyar krónikáját* és Flavio Biondo világtörténetét (*Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades*). Ezekhez több, különböző jelentőségű kiegészítő forrás csatlakozik: Aeneas Silvius gót, illetve cseh története (*Historia Gothorum, Historia Bohemica*); Filippo Buonaccorsi Ulászló-életrajza (*Historia rerum gestarum in Hungaria et contra Turcos per Vladislaum Poloniae et Hungariae regem*); Paulus Diaconus (*Historia Langobardorum*); Rogerius (*Carmen miserabile*). További művek pedig végig „követhetőek” Bonfini *Magyar történetében*, a kompozíció kialakításában azonban csak alkalmanként játszanak közre: Sabellico Velence-története (*Rerum Venetarum ab urbe condita decades*), Matthaeus Palmerius és Giacomo Filippo Foresti művei (*Liber de temporibus; Supplementum chronicarum*). Bonfini felhasználta Aeneas Silvius más munkáit (*Historia rerum, Europa, Abbreviatio supra decades Blondi*) és Ransanus *Epitome rerum Hungaricarum* című művét is. Persze „hazai” dokumentumokat is használt Bonfini, például a Mátyás király 1464 és 1466 között kelt leveleit tartalmazó kötetet, az I. István király törvényeit őrző kötetet, Mátyás király 1486-os törvénykönyvét és más műveket.²²⁹

228 KULCSÁR 2008a, 75.

229 KULCSÁR 2008b, 109–111.

ANTONII BONFINII

RERVM VNGARICARVM DECADES

TRES, NVNC DEMVM INDVSTRIA MARTINI

*Brenneri Bistriciensis Transsylvani in lucem
æditæ, antehac nunquam excusæ.*

QVIBVS ACCESSERVNT

CHRONOLOGIA Pannonum à Noah usque hæc tempora, &
CORONIS Historiæ Vngariçæ diuersorum Auctorum.

B A S I L E A E

EX ROBERTI VVINTER OFFICINA.

ANNO M D XLIII.

*Cum Cæsareæ Maiestatis gratia et
priuilegio, ad annos sex.*

*Ex libris
Danielis Birny 1632*

Antonio Bonfini: *Rerum Ungaricarum decades tres...*
(Bázel, 1543. Országos Széchényi Könyvtár,
Régi Nyomtatványok Tára, App. H. 292)

BUONACCORSI, RICCI, PETANCIUS

A híres-hírhedt Filippo Buonaccorsi (Callimachus Experiens, 1437–1496) egyik vezetője volt a II. Pál pápa elleni összeesküvésnek (1468). A leleplezés elől Konstantinápolyba, majd Lengyelországba utazott. Előbb a király gyermekeinek nevelője, majd 1474-től királyi kancellár volt. 1483-ban Budán járt követségben. Mátyás-ellenes politikát folytatott. *Attila* című munkája voltaképpen egy Mátyás király elleni röpirat, egy történeti életrajznak vagy portrénak álcázott könyv, amelyet Mátyás torzképének szánt.²³⁰

„...[Michele] Ricci személyében olyan szerző fordult érdeklődéssel a magyar történelem felé, akinek nem volt semmilyen személyes kapcsolata Magyarországgal, tehát nem volt érdeke az sem, hogy dicsőítse Mátyást vagy akár Ulászlót” – írja Szörényi László Michele Ricciről, aki feltehetőleg 1445-ben született. A nápolyi egyetemen 1465-ben fejezte be jogi tanulmányait. 1515-ben halt meg. Történelmi művének első kiadása 1506-ban Milánóban jelent meg *De regibus Franciae, Hispaniae, Hierosolymorum [sic!], Siciliae, Neapolis et Ungariae* címmel. (A második kiadás Bázelen jelent meg 1517-ben.) Szépen szerkesztett műről van szó, amely humanista iskolázottságról tanúskodik. Stílusában Liviuszt követi. A magyar királyok történetét Ricci két könyvre bontja: az első Attilától tart Gézáig, a második a keresztény királyok történetét tárgyalja. Ricci fő forrása Pietro Ransano *Epitoméja* lehetett.²³¹

Érintenünk kell Felix Ragusinus Petancius munkásságát (*De itineribus in Turciam libellus, Genealogia Turcica, Historia Turcica*) is. Az útleíró és hadtudományi témájú művek szerzőjeként ismert

230 PAJORIN 2003; SZÖRÉNYI 2009c, 11.

231 SZÖRÉNYI 1994.

P·CALLIMA=

CHI EXPERIENTIS

Attila.

Gotthos, siue agri inopia domila
borantes, siue benigniorē cœlo
terraꝝ patriā quærētes, Berith
Duce, ingenti multitudine ori
ginum suarū Insulis auctos, ex
cepit prius id littus Germani Oceani, cui hodie
quoꝝ nomen Gotthiscantiā. Qua regione etiā
postea improbata, sub Filmiro Quinto a Berith
rege, pullis indigenis Vmerigorꝝ terras occupa
uere. Deinde uiribus animisꝝ adauctis, ceteras
pene omneis terrarū orbis partes uaria bellorū
fortuna euentuꝝ peruagati, cū interim alii atꝝ
alii iugi successione apud eos regnarēt, tandē uer
si in Pontum, inter Bicem paludem, & Boristhe
nis hostia sedem quū cepissent, ad suorū Ducum
nomina, suum accommodātes, qui propinquo
ra flumini tenuere, Vissogotthos, cæteri Ostro
gotthos se appellauere. Vnius tamen eiusdemꝝ
Regis nutum omnes intuentes, inde subiectis si
bi Vandalis, Marcomannis, Quadorumꝝ no

H ii

Filippo Buonaccorsi: *Attila*

(Hagenau, 1531. Országos Széchényi Könyvtár,
Régi Nyomtatványok Tára, App. H. 231, fol. H_{ii}^r)

Petancius (Feliks Petančić, Felice Petanzio, 1450 körül – 1517 után) Raguzában született. II. Ulászló király diplomatájaként 1501–1502-ben megfordult Rhodoszon, Konstantinápolyban és Franciaországban.²³²

LUDOVICUS TUBERO

A raguzai (dubrovniki) Ludovik Crijević, humanista néven Ludovicus Tubero *Commentarii de rebus suo tempore... gestis* (*Kortörténeti feljegyzések*) című munkájában némi visszatekintéssel a Mátyás király halálától (1490) a X. Leó pápa halálát (1521) követő hónapokig (1522) terjedő időszak Kelet-Közép-Európájának történetét örökítette meg. Tubero 1459-ben született. Egyetemi tanulmányait Párizsban végezte. Egy ideig maga is tanított az egyetemen. 1484-ben belépett a bencés rendbe. 1527-ben halt meg.

Tubero nagy figyelmet szentelt a magyar viszonyok ábrázolásának. Úgy vélte, hogy hazáját (városát) csak a magyar állam tudja megvédeni a törökkel szemben. 11 könyv terjedelmű művéből 5 szinte kizárólag magyarországi eseményekkel foglalkozik. Tubero a *sine ira et studio* elvét fogalmazta meg, amikor az íráshoz fogott. A magyarokról és törökökről elhatározásának megfelelően tudott írni, de a velenceiekkel szembeni elfogultságát nem tudta palástolni: raguzai polgártársai számára annyira ellenszenves lehetett a kereskedelemben konkurens Velencei Köztársaság, hogy Tubero saját szövegéből sem tudta (nem is akarta) kiszűrni informátorai rájuk vonatkozó ellenséges megnyilatkozásait. Mátyás portréjának megrajzolásában elfogultságtól mentes ábrázolásra törekedett. Királyunkról a bíráló észrevételek mellett elsősorban elismerő hangon szólt.

Tubero gyakran élt a humanista történetírók kedvelt eszközeivel, a szövegbe iktatott szónoklattal. Báthori István, Filipecz Já-

232 BÁNKI 2009.

nos, II. Ulászló király, Bakócz Tamás és Dózsa György beszédeit Tubero „írja” és „szerkeszti”, de azok a kor valóságából táplálkoznak.

Tubero ismerte azokat a problémákat, amelyek a korabeli Magyarországot terhelték: az országot irányító előkelők széthúzását és kapzsiságát, az egyházon belüli elvilágosiasodást, és így tovább. Az ókori szerzők (például Sallustius) nyomán a régi erények, erkölcsök visszaállításában látta a bűnös világból vezető kiutat, a fennálló rend megszilárdításának a lehetőségét. A török előre-törést Isten büntetésének tartotta a kereszténység bűnei miatt.²³³ A XV–XVI. század fordulójának Magyarországról szomorú képet fest; ez hasonló azokhoz a leírásokhoz, amelyeket más, Magyarországra látogató külföldiek írtak a mohácsi vész előtti országról:

„...a török haragra lobbanva és a magyarok elbizakodottságától föltüzelve hirtelen indulattal elhatározta, hogy az Ázsiának szánt fegyvereket ellenük fordítja, mivel úgy vélte – ahogyan az történt is –, hogy ha siet, a magyaroknál mindent készületlenül fog találni, és fegyverei számára minden hozzáférhető és elérhető lesz. Mert Corvinus Hunyadi Mátyás király halála óta addig a napig, amíg Szulejmán Pannónia határait megtámadta, közel harminc éven keresztül a magyar állam annyira tétlen és harctól tartózkodó volt a hosszan tartó béke és a hadi események hiánya következtében, hogy csupán a bűnökre, gazdagságra és fényűzésre hajlott.”²³⁴

233 TUBERO 1994, 5–52.

234 TUBERO 1994, 39–40. Tubero művének latin nyelvű kiadását lásd: TUBERO 2001.

Szomorú, hogy nem sokkal korábban Bonfini még így írt Mátyás seregéről:

„Én pedig, aki egy darabig a táborban tartózkodva magam láttam azt a katonai rendet és azokat a szigorú szokásokat, amelyekre Mátyás a magyarokat nevelte, igencsak ámuldom. Sehol a világon nem lehet látni meleget, hideget, fáradságot, nélkülözést jobban tűrő katonát, aki a parancsot pontosabban teljesíti, aki a jelre szívesebben indul csatába, aki a halált készségesebben vállalja, aki jobban viszolyog a katonai zendüléstől, a táborban békésebben és tisztességesebben viselkedik, aki vallásosabb, aki távolabb tartja magát a zavargástól és ramazuritól, akiben több az önmérséklet és a szemérem, akitől messzebb áll az istentelenség, a szószegés, a tisztátalan szerelmeskedés.”²³⁵

235 BONFINI 1995, 887.

POETICA

KÖLTEMÉNYEK ÉS
KÖLTÉSZETTANI MUNKÁK

BEVEZETÉS

A költészetet a humanisták saját működésük egyik legfontosabb területének tekintették, többen „költészetvédő” írásokat is készítettek (például Augustinus Moravus Olomucensis: *Dialogus in defensionem poetices*). A művelt humanisták egymás közötti érintkezésének, társalgásának egyik legfontosabb „csatornája” – a levél és a szónoklat mellett – a vers volt.²³⁶ Arisztotelész és Horatius kiemelkedő tekintélyeknek számítottak a költészet elméletére vonatkozó kérdésekben. A *poetica* szerepét, feladatát a humanista nevelők is taglalták. Tanácsokat adtak arra vonatkozóan, hogy kiket érdemes és szabad olvasni, illetve egy-egy költőtől mely műveket érdemes s melyeket nem tanácsos tanulmányozni. Battista Guarino az Ovidius-életműből azokat a munkákat emeli ki, amelyek az átfogó mitológiai tudást szolgálják (*Metamorphoses*, *Fasti*):

„Ovidiusból, ami az *Átváltozások*at illeti, szinte semmit se gyűjtsenek ki a meséken kívül; ezekkel azonban különösen buzgón foglalkozzanak, s higgyék el, hogy nem csak – mint némelyek vélik – a költőkhöz illenek, hiszen Cicero is úgy díszítette fel mind beszédeit, mind többi műveit a mesékkel, mint valamiféle gyöngyökkel. Többi műveiben akkor gyönyörködjenek, amikor magukban olvassák, egyet viszont, a

236 JANKOVITS.

Római naptárt tartásuk a kezük ügyében; itt elég bőséges tárgyalást kap mind néhány híresebb mese, mind a megtörtént dolgok, mind az ünnepszámítás elve.”²³⁷

A XV. századi, költészettel, költészettannal foglalkozó szerzők egyik legfontosabb témája a költői inspiráció, egészen pontosan annak isteni eredete volt. Marsilio Ficino a *De divino furore* című művében fejtette ki, hogy a költőt az isteni inspiráció a fizikai világ fölé emeli, és alkalmassá teszi az ideák tökéletes világának szemléletére, a költő tehát az isteni rendet utánozza, imitálja. Ez a megközelítés – akár elfogadták, akár vitatkoztak vele – komoly hatással volt a quattrocento minden költészetelméleti írója, köztük Christophoro Landino munkásságára is (*Disputationes Camaldulenses*, Dante-, Vergilius- és Horatius-kommentárok).²³⁸

Janus Pannonius hatalmas költői életműve az európai humanista költészet mércéje szerint is jelentős és kiemelkedő. Janus minden magyarországi költő, humanista számára viszonyítási alap volt, a hazai alkotók hozzá „igazodtak”. A tizenhatodik század elején verseinek és fordításainak több kiadása is megjelent. A tehetséges poéta műveinek (nyomtatott formában történő) közreadásával tisztelői és „szellemi udódai” nem csak Janus emléke előtt adóztak, hanem – színvonalas költészetére való hivatkozással – azt is bizonyították, hogy nem csak Itália földjén teremtek versek.

A magyarországi humanisták versei az antik költészet gazdag műfajkínálatának köszönhetően változatos formában jelentek meg. Az epigramma és az elégia kedvelt, gyakori műfajok voltak. Az ajánlóversek a magyarországi humanisták közép-európai, európai kapcsolatrendszeréről, integrációjáról tanúskodnak. A költői alkotások gyakran a patrónusok dicséretét is tartalmazták.²³⁹ Hosszabb verses kompozíciók (például Adrianus Wolphardus dicsőítő

237 JANKOVITS 2002, 148.

238 AGUZZI-BARBAGLI 1988, 92–95.; SAJÓ 2005, 200.

239 JANKOVITS.

éneke Miksa császárra, Taurinus epikus költeménye) is születtek. Vessünk tüzetesebb pillantást Nagyszombati Márton török elleni harcra buzdító munkájára! Nagyszombati Márton (Martinus Thyrnavinus, 1480 körül – 1524 vagy 1533 után) bencés szerzetes volt, tanulmányait a krakkói és a bécsi egyetemen végezte. Pannonhalmi perjel, szerencsi, majd tatai és kolozsmonostori apát. Az *Opusculum ad regni Hungariae proceres* című műve (Bécs, 1523) verses publicisztika, *carmen cohortatorium*, a humanista szónoki buzdító beszéd költői változata.²⁴⁰ Magyarország korabeli politikai helyzetéből adódóan a szónoki beszédek és diplomáciai levelek egyik alapvető feladata a török veszélyre való figyelmeztetés, célja pedig a törökök elleni harchoz való segítségkérés volt. Nagyszombati a költészet eszköztárával kísérli meg a magyar nemességet összefogásra bírni, és a török elleni harcra buzdítani:

Főnemes úr, magyar úr, mért nem törsz elleneidre?
Kardra miért nem kelsz? Hadba miért nem omolsz?
Támad a marcona barbár, s gyilkos fegyver övedzi;
rontani téged akar! Egyre terád acsarog!
Nyílt őrzöngéssel fenyeget már lenn a határon,
tenger aranymarhád fosztani vágyik a gaz!
Házaid, Isten templomait, szentélyt, haditábor,
mindent földúl bős dölyffel a megdühödött!²⁴¹

Bartolomeo della Fontéről (Bartholomaeus Fontius) Mátyás királynak írt levele kapcsán már szó esett korábban. Említést érdemel poétikája is. A mű Fonte és két fiatal tanítványa, Paulus Ghiacetus és Francesco Pandolfini között lejátszódó beszélgetés. (Nem tudjuk, hogy Budán olvasták-e Fonte poétikáját. El-

240 JP – MH 1982, 1340–1341.; MIT I, 264–265.

241 Nagyszombati Márton: *Magyarország főuraihoz, akik nem igyekeznek báborúra készülni a török ellen*. Első könyv, 1–8. Majtényi Árpád fordítása, lásd: JP – MH 1982, 293.

képzeltet, hogy csak szűkebb körben volt ismeretes.)²⁴² Az 1490 és 1492 között készült poétika vizsgálja a költészet eredetét és hasznosságát, elhelyezi más tudományok és szakterületek között, elemzi a költészet és az orvos-, a jogtudomány, a retorika, a filozófia viszonyát, foglalkozik a költői inspiráció eredetével. A költői alkotás szempontjából – a költővel született tehetség mellett – a tanult ismeretek is fontosak. A stílus és a díszítés alapvető elemei a költői nyelvnek, helyes használatuk technikai felkészültséget követel. Fonte számos antik auktorra támaszkodott; művének legfontosabb forrásai Quintilianus (*Institutiones oratoriae*), Boccaccio (*De genealogia deorum*) és Horatius (*De arte poetica*) voltak.²⁴³

JANUS PANNONIUS *RENATUS-PANEGYRICUSA*

Az utóbbi években, évtizedekben felfedezések, újrafelfedezések révén jelentős verseket ismertünk meg vizsgált korszakunkból: Vetési László (1470 táján készült) *libellusát*,²⁴⁴ Jacobus Piso posztumusz versgyűjteményét, a *Schediát (Rögtönzések)*,²⁴⁵ Nagyszombati Márton *Sylvuláját* Bakócz Tamáshoz²⁴⁶ és Újhelyi Ferenc *Opusculumát*.²⁴⁷

A legutóbbi komoly felfedezés, amelynek révén Janus Pannoniusz *Renatus-panegyricusa* végre teljes egészében ismertté vált, Szentmártoni Szabó Gézának köszönhető. A *De laudibus Renati Siciliae regis libri tres (Renatusnak, Szicília királyának dicséretéről való három könyv)* című dicsőítő költemény csonkasága Janus életművének egyik legfájóbb hiánya volt. Az eddig ismeretlen 546 sornyi rész a laudációnak a harci eseményeket elbeszélő része,

242 TRINKAUS 1960; TRINKAUS 1966; CSAPODINÉ 1977.

243 AGUZZI-BARBAGLI 1988, 98–100.

244 RITOÓKNÉ 2002b, lásd továbbá: CSEHY 2007.

245 JANKOVITS 2000.

246 RITOÓKNÉ 2002c.

247 BORSA 1991.

amely Nápolynak Aragóniai V. Alfonz általi, 1442-ben történt elfoglalásával záródik.²⁴⁸ Eddig csak a vers első felét (497 sor) tartalmazó vatikáni kéziratot ismertük, a szöveg a *Libellus* II, 110-nél megszakadt. A most ismertté vált nápolyi kézirat a teljes panegyricust tartalmazza a szerző megnevezése nélkül, *De laudibus Renati Siciliae regis libri tres* címmel. A nápolyi kézirat meglétére Szentmártoni Szabó Géza az internet adta lehetőségeket felhasználva figyelt fel. A teljes vers 1043 sor terjedelmű.²⁴⁹

A dicsének 1452-ben keletkezett Janus mecénásának, Jacopo Antonio Marcello velencei patríciusnak a kérésére. Anjou René (Renatus, 1409–1480) a költő első királyi patrónusa, a Szicíliai Királyság trónját vesztett uralkodója volt. II. Johanna királynő 1435-ben hagyta rá királyságát, René azonban a Franciaországban dúló százéves háború közepette, 1431-ben fogságba esett, ezért jogos örökségét nem tudta időben birtokba venni. Helyette felesége, Izabella vette birtokba Nápolyt. René 1436-ban szabadult fogságából, 1438-ban jutott el Nápolyba. Hosszasan harcolt Aragóniai Alfonz seregeivel, majd bezárkózott a városba. Alfonz árulás útján elfoglalta a várost. René 1442-ben elmenekült. Később, a panegyricus elkészülte után, 1453-ban René újra megpróbálkozott trónja visszaszerzésével, de kísérlete kudarcot vallott.²⁵⁰

Az eddig ismert rész azzal ér véget, hogy René fogságba esik a százéves háborúban; Johanna királynő holtá után Renét hívják a nápolyi trónra; René felesége bevonul Nápoly várába 1435 októberében, és egyedül három évig védi a királyságot; René kiszabadul a fogságból, de addigra királysága nagy részét elfoglalta az ellenség (1438 májusa); René hadat üzen, és Pellosánál buzdító beszédet mond csapatainak. Itt szakadt meg az eddig ismert rész. Az újonnan ismertté vált rész azzal folytatódik, hogy René szemé-

248 SZENTMÁRTONI 2010, 16.

249 SZENTMÁRTONI 2010, 103–105.

250 SZENTMÁRTONI 2010, 104–105.

lyesen vezeti a harcot, birtokba veszi Nápolyban a Castel Nuovót. Az ellenfél azonban összeszedi erejét, gyűrűt zár Nápoly köré, és elkezd az ostromot (1441 nyara).²⁵¹

Szólt, s feltéve fejére sisakját, mely sugarat szórt,
Hol legsűrűbb volt a sereg, kellős közepébe
Rontott, és a lovascsapatok mind nyomban utána,
Majd a gyalogság zúdult. Már ellenfele várta,
Hol laza földet csépel a vaspata gyors kopogással,
Ott az eget beborítja sötétlő köddel a dárdák
Zápora; porral telt meg az összekavart levegő, és
Párakkal; zengő szavu kürtöket senki se képes
Hallani, oly nagy a zaj, már rettentő a morajlás,
Sőt, kettőzve, a völgyekből ismétli az Echo,
Azt hiszed, égzengés támadt. Ideér a hatalmas
Vérözön; emberek és a patások a sok veritéktől
Lucskosak; egymást érve közel csördülnek kardok,
Holtak teste borítja a véráztatta mezőket.²⁵²

Janus minden költői eszközt megmozgatott azért, hogy René érényeit magasztalja. (A dicsőítő költeményt arról kellett megírnia, hogy az egykori király 10 évvel korábban elvesztette Nápoly városát.)²⁵³

251 SZENTMÁRTONI 2010, 17–20.

252 SZENTMÁRTONI 2010, 63. Kerényi Grácia és Szentmártoni Szabó Géza fordítása.

253 SZENTMÁRTONI 2010, 20.

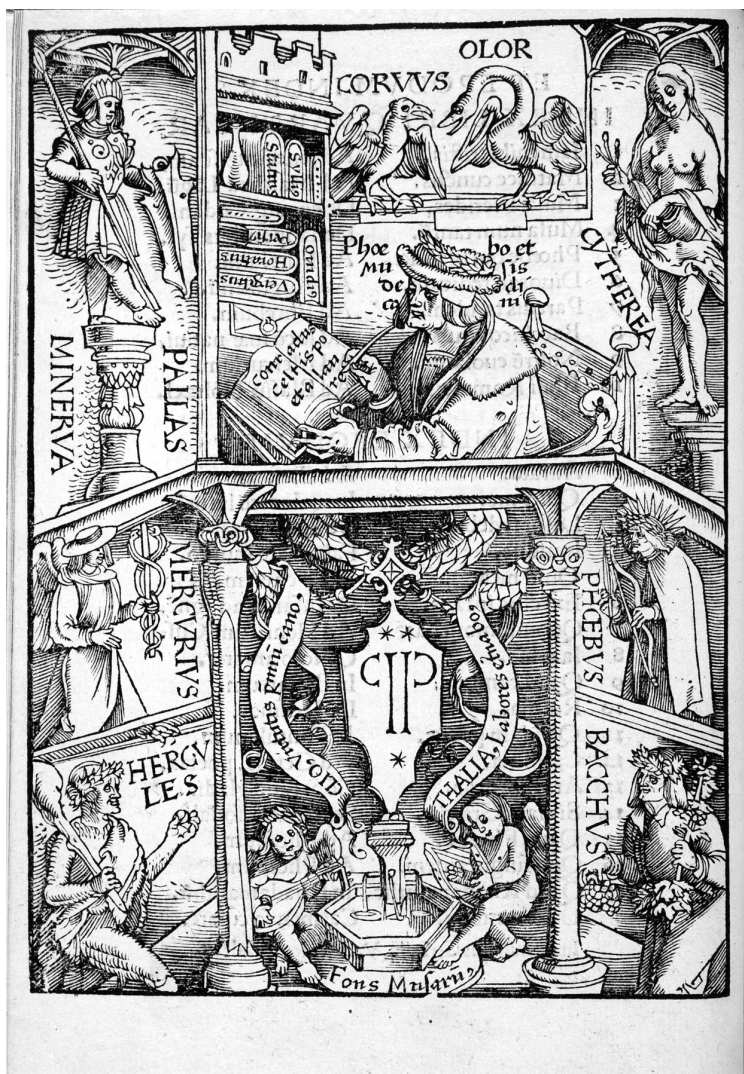
KONRAD CELTIS: *ARS VERSIFICANDI ET CARMINUM*

Konrad Celtis (1459–1508) híres költő, ismert humanista, a közép-európai irodalmi társaság, a Sodalitas Litteraria Danubiana (Dunai Tudós Társaság) megszervezője volt. *Ars versificandi et carminum* című műve oktatási céllal jelent meg a lipcsei egyetemen tartott óráihoz (Lipcse, 1486). Az *Ars* – Celtis aktivitása, irodalomszervező tevékenysége és magyarországi kapcsolatai révén – biztosan ismert volt a korabeli honi művelt érdeklődők számára. Az *Ars* egyik fontos előzménye és forrása Niccolò Perotti *De generibus metrorum* című műve volt. Celtis ismerhette Ognibene da Lonigo *Libellus de arte metrica* című írását is. A német szerzők közül Jakob Wimpfeling fejtett ki komoly hatást Celtis művére a *De arte metrificandi libellus* című elemi metrikájával, elsősorban annak a prozódíát érintő fejezeteivel.²⁵⁴ Az alábbi irodalomtörténeti jellegű részlet a római irodalom verses műfajait és az olvasásra ajánlott költőket sorolja fel. Szemelvényünk forrása az *Ars versificandi et carminum* második kiadása (Lipcse, Martin Landsberg, 1494 körül, fol. [C_i^v]-C_{ii}^r).

Kiket és miért olvassanak a nemes származású emberek?

[...] A komikus költeményben (*poema comicum*) hétköznapi embereket és magánszemélyeket ábrázolnak, és jól érzékelhető példák segítségével a színházban jelenítik meg. [Az elnevezés] a görög *kómosz* szóból származik, ami a földművesek falvait (*pagi rustico-*

254 WORSTBROCK 1983, 466–479. Celtis művére vonatkozóan lásd továbbá: LEONHARDT 1981.

Konrad Celtis: *Libri odorum quattuor*
 (Strassburg, 1513. Országos Széchényi Könyvtár,
 Régi Nyomtatványok Tára, App. H. 88, fol. [b₆^v])

rum) jelenti. A műfajban Plautus és Terentius tett szert nagy tekintélyre.²⁵⁵

A tragikus költemény (*poema tragicum*) ezzel szemben hatalmas királyok és hadvezérek tetteit (*facinora*) mutatja be, és az elnevezés a görög *tragosz* ('kecskebak') szóból ered, tudnillik az énekeseknek kecskebőr tömlőben nyújtottak bort; a műfaj művelésében Seneca és Claudianus tűnt ki.²⁵⁶

Az elégikus költemény (*poema elegiacum*) a lélek nyomorúságát és szenvedéseit fejezi ki. A görög *eleosz* ('résztét, szájalom') szóból származik – latinul *miseria* ('nyomorúság, szerencsétlenség') –, és Ovidius, Propertius, Tibullus, Catullus és Gallus művelte.²⁵⁷

A szatirikus költeményben (*poema satyricum*) hitvány (*turpes*) és tisztességtelen embereket gúnyolnak ki, és elnevezését a *szatüiro-szok* (meztelen élőlények) után kapta. Persius, Iuvenalis és Horatius írtak szatírákat.²⁵⁸

A bukolikus költemény (*poema bucolicum*) pásztorok szavait és perlekedéseit adja elő. A megnevezés a *buculus/bucula* ('tulok, tinó, üsző') szóból ered, amely a *bos* ('marha, ökör, tehén') szóból származik. Titus Calpurnius és Vergilius a műfaj neves művelői voltak. Franciscus is mives eklogákat hagyott hátra.²⁵⁹

255 A komédia elnevezés a görög *kómosz* szóból származik, amely 'mulatozók vidám vonulás'-át jelenti. Falut, helységet, települést a görög *kómé* szó jelent. Titus Maccius Plautus (Kr. e. kb. 254 – kb. 184), Publius Terentius Afer (Kr. e. kb. 190 – kb. 158).

256 A tragédia elnevezés a görög *tragosz* ('kecskebak') és *ódé* ('dal') szavakból származik. Lucius Annaeus Seneca (? – Kr. u. 65).

257 Az elégia a görög *elegosz* szóból származik, ami valószínűleg idegen eredetű. Celtis szófejtése szerint az elégia az *eleosz* szóból származik. A görög *eleosz* szó jelentését latinul inkább a *miseriordia* adná vissza. Publius Ovidius Naso (Kr. e. 43 – Kr. u. 17), Sextus Aurelius Propertius (Kr. e. kb. 48–15), Albius Tibullus (Kr. e. kb. 55–19/18), Caius Valerius Catullus (Kr. e. kb. 84 – kb. 54), C. Cornelius Gallus (Kr. e. 69–26).

258 A *satura* szó etimológiáját még nem sikerült tisztázni. Aulus Persius Flaccus (Kr. u. 34–62), Decimus Iunius Iuvenalis (Kr. u. kb. 60 – kb. 138), Quintus Horatius Flaccus (Kr. e. 65–8).

259 A *bukolikus* kifejezés a görög *bukolosz* ('marhapásztor') szóból származik. Titus Calpurnius Siculus (Kr. u. I. sz.), Publius Vergilius Maro (Kr. e. 70–19), Francesco Petrarca (1304–1374).

A hőskölteményben (*poema heroicum*) bátor férfiak tetteit meséli el. Az elnevezést Héra (Iuno) nevéből származtatják, mivel őt tartják a legnagyobb vetélytársnak, ellenfélnek (*aemula*). Vergiliusunk mindenkit messze maga mögé utasított ebben a műfajban.²⁶⁰

A mezőgazdasági témájú költeményben (*poema georgicum*) a termőföld bőségét, valamint a szántóföld művelését és az állatok tartását írják le. A kifejezés a görög *gé* ('föld', latinul *terra*) és *orgisz* ('munka', latinul *labor*) szavakból származik. Vergiliuson kívül más nem művelte ezt a műfajt.²⁶¹

A természettudományi költemény (*poema naturale*) a dolgok természetét és okait éneкли meg, és a csillagok járását írja le, ilyen például Manilius *Astronomica* című műve és Lucretius Carus költeménye.²⁶²

A nász dal (*poema epithalamium*) az egybekelőket, tehát a menyasszonyt és a vőlegényt dicsérő verseket tartalmazza; a műfajt Ausonius a *Centóban* és Statius a *Silvae*ban művelte.²⁶³

A lírai költemény (*poema lyricum*), amelyben lányok játszódásairól (*lusus*) és előkelő ifjak mulatságairól (*convivia*) énekelnek, nevét a líra (*lyra*) hangszerről kapta, mivel a lakomákon lant (*cithara*) vagy líra (*lyra*) kíséretével adták elő.²⁶⁴ Művelésében Marcus Valerius Martialis, Caesius Bassus, és akivel senki nem vetélkedhet, Horatius tűntek ki, továbbá Prudentius himnuszai között is megtalálható.²⁶⁵

260 A görög *Héra* és *hérosz* ('hős, félisten') szavak közötti etimológiai kapcsolat nem bizonyítható egyértelműen.

261 A *geórgosz* ('földműves') főnév a *gé/gá* ('föld') és a (*w*)*orgos* ('művelő') tövekből áll, az utóbbival rokon a (*w*)*ergon* ('munka') főnév is. A *geórgikosz* a *geórgosz* főnévből van képezve az *-ikos* melléknévképzővel.

262 Manilius (Kr. u. I. sz.), Titus Lucretius Carus (Kr. e. kb. 99 – kb. 55).

263 Decimus Magnus Ausonius (Kr. u. kb. 310–393 után), Publius Papinius Statius (Kr. u. kb. 40 – kb. 96).

264 Vö. Horatius, *Carmina*, 1, 6, 17.

265 Marcus Valerius Martialis (Kr. u. 38/41–102/104), Caesius Bassus (Kr. u. I. sz.), Aurelius Prudentius Clemens (Kr. u. 348 – kb. 413).

A *poema saeculare* (*Carmen saeculare*, *Százados ének*) százévente, az ünnepségen előadott himnusz, amely istenek és derék emberek dicséretét tartalmazza, mint Horatius *Phoebe silvarum potensque Diana* kezdetű verse.²⁶⁶

Az epigramma epés hangú, élcelődő felirat (*titulus*), amely a csipkelődésben és a közvetlen megfogalmazásban leli örömét. Ausonius és Marcus Valerius Martialis művelte a műfajt. Prosper Szent Ágostonnak is tulajdonít epigrammákat. Az epigramma ('felirat') megnevezés a görög *epi* ('rajta, fent') és *gramma* ('betű, írás') szavakból ered.²⁶⁷

Az epitáfiumok (*poema epitaphium*, 'sír felirat') holtak sírjain olvasható feliratok, amelyek az elhunyt életét, szokásait-erkölcsait, életkorát mondják el; ezek a költők jóvoltából mindenfelé elterjedtek. Az *epitaphium* szó a görög *epi* ('rajta, fent') és *taphosz* ('sír') – latinul *sepelio* ('eltemet') – szavakból ered.

Ekler Péter fordítása

VALENTIN ECK: *DE VERSIFICANDI ARTE OPUSCULUM*

Eckről a grammatikai irodalom kapcsán, a *Supellectilium fasciculus* ismertetésekor már szoltunk. A *De versificandi arte opusculum* elkészítését praktikus igény indokolta. Amikor Eck 1514-ben a krakói egyetemen lektorként költészetet tanított, tanítványai kérték, hogy a további „gördülékenyebb” haladás érdekében adja közre jegyzeteit. Tehát a tanítványok kívánságára készítette el gyorsan jegyzeteinek összefoglalását. Az első kiadás (1515) 20 levél terjedelmű negyedréti alakú nyomtatvány. A második – javított, bővített – kiadás 1521-ben, a harmadik kiadás 1539-ben jelent meg.

266 A *Carmen saeculare* így kezdődik: *Phoebe silvarumque potens Diana...*

267 Prosper Aquitanus (Kr. u. kb. 390 – kb. 455), Szent Ágoston (Aurelius Augustinus Hipponensis, Kr. u. 354–430).

VALENTINI ECCHII LENDANI, DE VER-
sificandi arte opusculum/omnibus studiosis/ad
Poeticam anhelantibus /non tam iucun-
dum q̄ frugiferum.

Rudolfus Agricola Iunior Poeta Laureatus
in Ecchii sui libellum.

Hoc prima edocuit uersus elementa libello
Ecchius: & quidquid carminis orsus amat.
Vsq; adeo exacto studio/calamoq; fidelis
Vt nihil hoc breuius nil meliusq; legas.
Quæ fuerant stellis signanda expunxit/ & auxit
Exemplo ueteres uberiore notas.
Qui cupis utiliter metrorum discere leges
Frugiferum uigili uolue labore modum.
Maxima nec quicquam te comentaria ledent
Plenus hic/ & nitidus cuncta libellus habet.

Valentin Eck: *De versificandi arte opusculum*
(Krakkó, 1521. Országos Széchényi Könyvtár,
Régi Nyomtatványok Tára, App. H. 148)

Eck egyszerű, komplikációmentes nyelven fogalmaz, didaktikai szempontból jól használható tankönyvet írt.²⁶⁸

Eck művének fő forrásai, szerves előzményei a következő szerzők és munkák voltak: Johannes Tortellius Aretinus (*Commentariorum de orthographia dictionum e Graecis tractatum opus*), Johannes Despauterius (*Ars versificatoria*), Konrad Celtis (*Ars versificandi et carminum*), Heinrich Bebel (*Ars versificandi et carminum condendorum cum quantitativis syllabarum*), Laurentius Corvinus Novoforensis (*Structura carminum*) és Ulrich von Hutten (*De arte versificationis*). A műben leggyakrabban idézett szerzők Vergilius, Horatius, Ovidius, illetve Johannes Baptista Mantuanus (1448–1516).²⁶⁹ Szemelvényünk forrása az 1521. évi krakkói kiadás (Krakkó, Hieronymus Vietor, 1521. Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, App. H. 148, fol. [A₆^v]-B).

A cezúra

A cezúra (*caesura*), amit mások metszetnek (*incisio*), a görögök pedig *kommának* hívnak, a verssor közepén elhelyezkedő kellemes szünet, avagy határvonal, mely nélkül a vers nehézkes lenne:

„Impius haec tam culta novalia miles habebit”.²⁷⁰
„Addam cerea pruna...”²⁷¹

A cezúrának hét fajtája van: a *penthémimerész*, a *bémipenthémimerész*, a trocheus a harmadik lábban, a trocheus a negyedik lábban, a *hephthémimerész*, a spondaikus metszet és a bukolikus metszet.

268 ŠKOVIERA 1989, 48–49.

269 ŠKOVIERA 1993; ŠKOVIERA 1987–1988.

270 „Hát amit úgy gondoztam, a föld, ádáz katonáké?” Vergilius, *Eclogae*, 1, 70. Lakatos István fordítása.

271 „S kapsz viaszos ringlót...”, Vergilius, *Eclogae*, 2, 53. Lakatos István fordítása.

A *penthémimerész*ről, amit ötödfelesnek (*semiquinaria*) is nevezzünk, akkor beszélünk, amikor két láb és egy szótag után szóhatár következik.

„Omnia vincit amor et nos cedamus amori”.²⁷²

„Proximus ille Proca[!], Troianae gloria gentis”.²⁷³

„Luctus ubique pavor et plurima mortis imago”.²⁷⁴

Mantuanus:

„Dicite, dii ruris et vos silvestria nimphae”.²⁷⁵

Ezen példákban az utolsó szótagok (*amor*, *proca*, *ruris*) természetükből adódóan rövidek, ám a metszet miatt megnyúltak. Ezt a technikát azonban nem tanácsos utánozni. A *penthémimerész* elnevezés a *pente* (’öt’, latinul *quinque*), a *bémi* (’fél’, latinul *semi*, a hehezet mellőzésével²⁷⁶) és a *merosz* (’rész, tag’) szavakból származik, azaz egy ötödfelosztás, hiszen két láb és az egy szótagból álló félláb teszi ki az öt láb felét.

*Hémipenthémimerész*ről, azaz a *penthémimerész* feléről akkor beszélünk, amikor az első lábat követő szótag szóhatárt alkot. Emiatt a rövid szótag néha megnyúlik.

272 „Mindenen úr vagy, Amor; hódoljunk hát meg Amornak”, Vergilius, *Eclogae*, 10, 69. Lakatos István fordítása.

273 „Míg mellette Procas, tündöklő tükre a trósznak”, Vergilius, *Aeneis*, 6, 767. Lakatos István fordítása.

274 „Gyász mindenhol, iszony, meg a sanda halál ezer arca”, Vergilius, *Aeneis*, 2, 369. Lakatos István fordítása.

275 „Mondjátok, falu istenei, ó, erdei nimfák”, ismeretlen hely.

276 A fordítás a *penthémimerész*, *hémipenthémimerész* és a többi elnevezést használja, és nem az 1521. évi kiadásban szereplő *pentemimeris*, *hemipentemimeris* és a többi formát.

„Dum sanguis inerat, dum vis materna, peregi”.²⁷⁷
 „Sideraque ventique nocent avidaeque volucres”.²⁷⁸
 „Quis nescit aut quis non vidit...”²⁷⁹

A harmadik lábban jelentkező trocheusról, amelyet Diomédész *kata triton [trokhaion]*-nak nevez,²⁸⁰ akkor beszélünk, amikor a második lábat követő trocheus szóhatárt képez. Nem mintha a vers közepén, azaz a hexameter harmadik lábában trocheus lehetne, hanem azért, hogy a daktilusból egy szótagot elveszünk, és a következő szóra halasztjuk, egy trocheus marad, ami igen csak ékes-sé teszi a verssort.

„Hic terra ingenti ore patens immane baratrum”.²⁸¹
 „Insignis pietate senex, ea barbara regna”.²⁸²
 „Non omnes arbusta iuvant humilesque myricae”.²⁸³

A negyedik lábban található trocheusról akkor beszélünk, amikor a negyedik lábban egy trocheus képez szóhatárt.

277 „Mindaddig, amíg éltem s méhem magzatot érlelt”, Lucanus, *Pharsalia*, 2, 338.

278 „Csillagok is, szelek is kárt tesznek benned, madárhad”, Ovidius, *Metamorphoses*, 5, 484. Devecseri Gábor fordítása.

279 „Tyrusi sportköpenyük ki ne ismerné, meg a vívó- // nők kenetét?” Iuvenalis, *Saturnae*, 6, 246–247. Muraközy Gyula fordítása.

280 Diomedes, *Ars grammatica*, lásd: GL I., 497.

281 „Itt tátong óriás hasadék nyílása a földben”, Baptista Mantuanus, *Alphonsus*, 1, 179.

282 „Hajlott aggastyán, nemes úr, barbár birodalmat”, Baptista Mantuanus, *Alphonsus*, 1, 184.

283 „Van, kit a hanga-berek nem igéz, sem a törpe bozótos”, Vergilius, *Eclogae*, 4, 2. Lakatos István fordítása.

„Quae Thuscum Tyberim et Romana palatia servas”.²⁸⁴
 „Ferre pirum prunis, lapidosa crescere coma”.²⁸⁵
 „Ite domum matres, gaudete superstitute prole”.²⁸⁶

A *bephtbémimerész* az a metszet, amikor három láb és egy szótag után szóhatár következik.

„Gibbus et acre malum saepe stillantis ocelli”.²⁸⁷
 „Constitit Hesperio regis Athlantis in orbe”.²⁸⁸

Latinul *semiseptenaria* ('hetedfeles') felosztásnak hívjuk a *hepta* ('hét', latinul *septem*), a *hémi* ('fél', latinul *semi*) és a *merosz* ('rész, tag') szavakból.

A spondaikus metszetről akkor beszélünk, mikor a negyedik lábat feloldás nélküli spondeus alkotja, mint:²⁸⁹

„Albanique patres atque altae moenia Troiae [!].”²⁹⁰
 „Ferte citi ferrum, date tela, scandite muros”.²⁹¹
 „Ulmus opaca ingens, quam sedem somnia vulgo”.²⁹²

284 „Róma Palatiumát Tiberis tuscus vize mentén”, Vergilius, *Georgica*, 1, 499. Lakatos István fordítása.

285 „Alma s a sziklakemény somfán veresellik a szilva”, Vergilius, *Georgica*, 2, 34. Lakatos István fordítása.

286 „Ép fiatoknak örülni, anyák, hazatérni kell immár”, Baptista Mantuanus, *Alphonsus*, 1, 129.

287 „Másik nagy csúfság: örökös csepegése szemének”, Iuvenalis, *Saturae*, 6, 109. Muraközy Gyula fordítása.

288 „Atlasi országban torpan meg, Hesperióban”, Ovidius, *Metamorphoses*, 4, 628. Devecseri Gábor fordítása.

289 Vagyis a második hosszú szótag nincs két rövidre osztva.

290 „Alba atyái s Róma magas bástyái erednek”, Vergilius, *Aeneis*, 1, 7. Lakatos István fordítása.

291 „Kardra, hamar, hajrá, hágjunk nyilainkkal a falra”, Vergilius, *Aeneis*, 9, 37. Lakatos István fordítása.

292 „Árnya a csalfa, csalárd Álmok hona – tartja a közhit”, Vergilius, *Aeneis*, 6, 283. Lakatos István fordítása.

A bukolikus metszet az, mikor a negyedik láb olyan daktilus, amely szóhatárt képez,²⁹³ mint:

„Nos patriae fines et dulcia linquimus arva”.²⁹⁴

„Importuna fames, labor improbus, aëris ardor”.²⁹⁵

„Qua curare greges, qua noxia pabula fas est”.²⁹⁶

Jegyzetekkel ellátta és fordította Preseka Diotima.

RAPHAEL REGIUS AJÁNLÁSA CSULAI MÓRÉ FÜLÖPNEK AZ OVIDIUS-KIADÁSHOZ

A magyarországi személyeknek szóló ajánlásokkal megjelent, külföldön nyomtatott szövegkiadások és kommentárok nyilvánvalóan ismertek és olvasottak voltak a Kárpát-medencében. Georgius Valla a Iuvenalis-kommentárját Thúz Jánosnak,²⁹⁷ Beroaldo a Cicero-kommentárját (*Tusculanae disputationes*) Csulai Mórénak ajánlotta,²⁹⁸ az *Apuleius*-magyarázatokat pedig Váradi Péternek ajánlotta.²⁹⁹ Aldus Manutius egy Cicero-kiadást (*Epistolae familiares*) Thurzó Zsigmondnak,³⁰⁰ egy másik Cicero-közreadást (*Epistolae ad Atticum, Brutum et Quintum fratrem*) pedig Csulai Mórénak ajánlotta.

293 Ezt a szabályszerűséget, hogy tudniillik a negyedik láb utáni (úgynevezett bukolikus) metszet esetén a negyedik láb második szótagjának rövidnek (azaz a lábnak daktilusnak), vagy ha mégis hosszú (azaz a láb spondeus), akkor mindenképpen természet szerint hosszúnak kell lennie, a modern metrika Wernicke törvényeként ismeri.

294 „Míg mi hazánk édes mezeit s a határt odahagyjuk”, Vergilius, *Eclogae*, 1, 3. Lakatos István fordítása.

295 „Rettentő inség, pénz láza, kegyetlen munka”, Baptista Mantuanus, *Eclogae*, 9, 42.

296 „Mellyel a nyájt őrizni tanított és a füvekről”, Baptista Mantuanus, *Eclogae*, 10, 66.

297 Velence, Antonio da Strada, 1486. APPONYI 1903–1927, no. 13.

298 Bologna, Benedetto Faelli (senior), 1496. APPONYI 1903–1927, no. 29.

299 Bologna, Benedetto Faelli (senior), 1500. APPONYI 1903–1927, no. 39.

300 Velence, Aldo Manuzio (senior), 1502. APPONYI 1903–1927, no. 65.

DECIMVS

[illegible]

Orantem frustra; iterum transire uolentem
Portitor arguet, septem tamen ille diebus
Squalidus in ripa cereris sine munere sedit.
Cura dolorq; animi lachrymq; alimenta fuerunt.
Effudit heredi cupides questus, in altam.
Scire cepit rhodopis; pulsumq; aquilonibus hœnum,
Fœneret æquoreis indulum refugit ænũ,
Finitur titan, omniq; miseratus orpheus
Fœmineam uenerem, seu male cesserat illi,
Sic fidem dedit, multas tamen ardor habebat
lungere se uati, multæ dolores repulsæ.

Ille etiam thæcum populis fuit auctor amorem
In teneros transfere ætates, citraque iucentam
Aetatis breue ut & primos capere florentem.
Collis erat, collæq; super planifliffima campi
Ares; quam uiridem faciebant graminis herbe.
Vmbrâ loco deerat, qua postq; terra refedit
Diis genitus uates, & filia fonantia monti:
Vmbrâ loco uentum non chaonis abfuit arbor.
Non nemus hælidum, non frondibus æfculus altis;
Nec illic mollis nec fagus, & innuba laurus,
Et coryli fragiles, & faxinus utilis hælis,
Enodif abies, securatæ glandibus illex,
Eriplanus genialis, acærq; coloribus impart
Amnicolæ simul falices, & aquatica lotos.
Perpetuo uiuens buxus, tenueq; myricæ
Et bicolor myrtus, & baccis cæcula ficus.
Vas quoque flexibile hædæta ænifilis, & una
Pampinea uitæ: & amixta uitis ulmi,
Ornig, & picæ, pomogæ onerata rubenti
Arbutus, & lentæ uitæoris præmia palmæ.
Et fuccincta comas hirsuta uertice pinus
Graia deum matris æquidem cybelæus arys
Exiit hæc hominem, truncosq; induit illo.

XCVIII

cur? *¶* Aculus arbor. Aculi
 tunc. *¶* Brumia. *¶* Virgo dupli-
 quam in laetum conuer-
 le gimus, nudi nubem
 fer. *¶* Enodi ab eis fine
 nodis. *¶* Et plantan-
 gialis, gnom aculopu-
 la dicta. foliis enim gla-
 te folen aurti. *¶* Hymus
 admodum. *¶* Accu-
 tur et haris diffu-
 loribus. *¶* Vnde acme
 se poli citius in pre-
 apo prius fuisse fa-
 lunt. *¶* Amnolice fa-
 lices. luxa fluxus na-
 tans. Salix aurtum et
 nobor, quam ut ho-
 lo in ferenda. *¶* Et
 aqua locis humidis
 aqua locis humidis pa-
 dens. *¶* Vnde & aqua
 uocata a poeta. Et fer
 fua illum fructum
 Acula praefert. *¶* Vnde
 et Lotophagi populi
 citi denomiati. Et
 in istis herba, quam
 arboris decora, quon-
 iam huius nati. *¶* Et
¶ T. Enodis myr-
 Humilis, non multum
 crescentes. *¶* Vnde &
 Vir gi. in bucolicis hum-
 myricas appellat. *¶* Et
 bicolor myrtili. *¶* Ar-
 bor myrtili. *¶* Vnde
 et myrtili veneri dicta.
¶ *¶* Bacis. Innati
 rios bacis vocat
¶ Pampius. *¶* Pampius
 tunc. *¶* Pampius & folis
 onerat. *¶* *¶* Ornig & pi-
 car. *¶* Arbores frum-
 tibus ornus & picea. *¶*
 ne horum cum aspira-
 ne huius an frigitur
¶ *¶* Arbutus. *¶* Arbutus
 et species arbuti
 de cret. *¶* *¶* Pomu-
 rum rusculi. *¶* Et
¶ Et lent palme. *¶* Placi-
 tiles. *¶* *¶* Victoris palme. *¶* Palma
 idcirco palme uictoris
 palme dicitur, quod
 flores palme coronant,
 palme in nunquam
 cedunt, qui uincit,
 huius cedet non uident
¶ *¶* Et fructibus
 palme. *¶* Vnde &
 habens comas & frons
 dem. *¶* *¶* Piam pinus
 uerit ad eam. *¶* *¶* Si-
 det.

И и

Ovidius: *Metamorphoses*

(Velence, 1513. Országos Széchényi Könyvtár,
Régi Nyomtatványok Tára, App. H. 92, fol. XCVIII)

Fülöpnek ajánlott.³⁰¹ Keserű Mihálynak szól a Beroaldo-féle Solinus-kiadás ajánlása (*Collectanea rerum memorabilium*).³⁰²

Vessünk közelebbi pillantást a neves humanista, Raphael Regius (Raffaele Regio, ?–1520) – Csulai Móré Fülöpnek ajánlott – Ovidius-kiadására (*Metamorphoses*)! Csulai Móré Fülöp – a bőkezű támogató, Váradi Péter segítségével – Bolognában tanult. A tehetséges ifjút Beroaldo nagyon megkedvelte. Csulai a diplomácia terén kamatoztatta a Bolognában szerzett ismereteket: 1508 és 1514 között mint állandó ügyvivő Velencében képviselte a magyar érdekeket. Később elnyerte a pécsi püspöki méltóságot is. A mohácsi csatamezőn vesztette életét.³⁰³ A Csulai Móré Fülöp tehetségét dicsérő szemelvény forrása az 1513. évi velencei kiadás (Venice, Giovanni Tacuino, 1513. Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, App. H. 92, fol. [AA_i^v]-AA_{ii}^r).

**Raphael Regius üdvözetét küldi Csulai Fülöp
egri nagyrépostnak, a magyar király velencei dózséhez
küldött követének!**

[...] Hogy fáradozásaimnak eme gyümölcsét, [Ovidius *Metamorphoses*ének] új kiadását Neked ajánljam, és szigorú ítéletednek alávessem, erre egyéb isteni kiválóságaid mellett rendkívüli tudományos érdeklődésed, s mindenekelőtt az irodalom és az ékesszólás iránti rajongásod indított. Mert ezen méltán dicsért tudásod alapjait már zsenge korodban megvetted, Bolognában Philippus Beroaldust, a humán tudományok rendkívül művelt és ékesszóló professzorát hallgattad olyan szorgalmasan, hogy nagyon művelt és magasan képzett emberként tértél vissza hazádba. Mikor pedig ezt a magyarok legbölcsebb királya, Ulászló könnyűszerrel átlátta, s egyszersmind felfigyelt arra, hogy kivételes értelemmel,

301 Venice, Aldo Manuzio (senior), 1513. APPONYI 1903–1927, no. 89.

302 Bologna, Benedetto Faelli (senior), 1500. APPONYI 1903–1927, no. 1562.

303 VÉBER 2006, 403–404.

hűséggel, állhatatossággal, feddhetetlenséggel, mértéktartással, jóindulattal, kötelességtudattal és vallásos hittel vagy megáldva, először titkárrá tett, majd az igen kiváltságos préposti tisztséggel tüntetett ki, és követként téged küldött el több alkalommal a híres velencei dózséhez és a tekintélyes szenátushoz. Ebben a küldöttségben olyan körültekintően, szerényen, ugyanakkor méltósággal, jóindulattal, egyszóval ragyogóan jársz el, hogy mindenki figyelmét magadra vonod, és mindenkit arra csábítasz, hogy szeressenek és tiszteljenek. Engem is annyira megnyertél egyedülálló emberségeddel, hogy nem pusztán boldogságra tartalak érdemesnek, hanem arra is, hogy halhatatlan légy. Ha mindezzel meg tudnálak ajándékozni, bizony semmilyen fáradságot sem sajnálnék. Amennyi azonban erőmből tellett, ezt a szerény munkát Neked ajánlottam, hogy a Te neved Ovidius *Metamorphoses*-ével együtt az egész keresztény világban, amerre csak latinul beszélnek, ünnepelt és olvasott legyen. [...]

Preseka Diotima fordítása

PHILOSOPHIA MORALIS

MORÁLFILOZÓFIAI
ÉRTEKEZÉSEK, FEJEDELMI
TÜKRÖK, VISELKEDÉSI
KÉZIKÖNYVEK

BEVEZETÉS

A morálfilozófiai témájú művek megírását különböző igények indokolták és magyarázták. A humanisták jelentős része tanár is volt, vagy tanítással is foglalkozott, és a gyermekeknek, ifjaknak szánt erkölcsi mondanivalójukat morálfilozófiai értekezésekben fogalmazták meg. A humanisták egyúttal hivatásos szónokok is voltak, akik – grammatikai és irodalmi képzettségük birtokában – az *igazat*, a *jót*, a *belyeset*, a *szépet* választékos formában kívánták elmondani.

A kifejezetten morálfilozófiai kérdéseket taglaló írások műfajukat tekintve általában értekezések és dialógusok. Az erkölcsi mondanivaló kifejezésére az *oratiók* és levelek is kedvelt „eszközök” voltak a humanisták kezében. Széles körben használták a gondolatokat röviden, velősen megfogalmazó szentenciákat és proverbiumokat tartalmazó gyűjteményeket is.

Természetesen a költői alkotások is tartalmazznak erkölcsi mondanivalót, ahogy a történetírók művei is. A humanisták – számos antik és középkori szerző felfogásához igazodva – úgy érezték, hogy a költőnek, a történetírónak és a szónoknak egyik legfontosabb feladata az, hogy morális igazságokra tanítson. Ezért oly gyakoriak az erkölcsi kérdéseket taglaló művekben a költőktől, történetíróktól és rétoroktól vett idézetek.³⁰⁴

A gyermekek, fiatalok oktatásáról, neveléséről szóló művek a humanista prózai alkotások egyik legjelentősebb műfaját jelentet-

304 KRISTELLER 1988, 271–272.

ték. A legjelentősebb itáliai szerzők Pier Paolo Vergerio, Leonardo Bruni, Maffeo Vegio és Aeneas Silvius Piccolomini voltak, az Alpokon túliak közül pedig – a teljesség igénye nélkül – Juan Luis Vives, Jacob Wimpfeling és Erasmus nevét kell megemlíteni. A leghíresebb és legsikeresebb XV. századi itáliai nevelőnek általában Guarino Veronesét és Vittorino da Feltrét tartják.³⁰⁵

A fejedelmi tükrök között Erasmus *Institutio principis Christiani* (*A keresztény fejedelem neveltetése*, 1516) című műve kiemelt figyelmet érdemel. Erasmus Károly hercegnek, Európa leendő korlátlan urának mondja el azt, amit egy keresztény uralkodónak tudnia és tennie kell. Károlyt 1519-ben választották meg német-római császárrá, V. Károly néven 1556-ig uralkodott. Erasmus keresztény elvek talaján álló uralkodóról kíván beszélni, teljes műve ezt sugározza. Krisztus tökéletes példája ez erénynek és a bölcseségnek. Krisztus tanítása senkire sem vonatkozik jobban, mint a fejedelemre. Erasmus markáns módon állítja szembe a zsarnokot a jó fejedelemmel. A jó uralkodó Krisztust utánozza, a zsarnok a sátán képmása. Az uralkodói mesterséget ugyanúgy tanulni kell, mint más mesterségeket. A nép ugyanazt várja az uralkodótól, mint a beteg az orvostól: egészséget. Az országnak művelt uralkodóra van szüksége, aki ismeri népének történetét, földrajzát, országa lakóinak nyelvét, nyelveit. A fejedelem elsősorban a Bibliát, továbbá Plutarkhosz, Seneca, Arisztotelész, Platón és Cicero műveit forgassa. Az *Institutio* kiemelt figyelmet szentel az adózás és törvényhozás kérdésének is, mivel ezeken a területeken is megmutatkozik, hogy az uralkodó zsarnoka vagy igazi fejedelme-e népének. Törvényalkotáskor figyelni kell arra, hogy az új törvények a gazdagokkal szemben is kellő szigorral lépjenek fel. A jó uralkodónak feladata, hogy a szegényebbeket, a kiszolgáltatottakat megvédje a hatalmaskodók visszaéléseitől, a pénzügyi spekulációk útján meggazdagodók ügyeskedéseitől.³⁰⁶

305 KRISTELLER 1988, 286.

306 ERASMUS 1987, 143–149.

A XV–XVI. századi traktátusok egy része az (előkelő) hölgyek (irodalmi) neveléséről és az asszonyok, háziasszonyok erkölcsi kötelességeiről, háztartásbeli feladatairól szólt. Kiemelt figyelmet érdemel, hogy az egyik legfontosabb oktatásról szóló humanista értekezés, Leonardo Bruni *De studiis et litteris* című írása egy hölgynek, a művelt Battista di Montefeltrónak (1384–1448) szóló ajánlással készült. Híres és jelentős írás volt Francesco Barbaro *De re uxoria* című műve is.³⁰⁷

*

Vizsgált korszakunkban Magyarországon szép számban ismertek voltak a morálfilozófiai művek, a fejedelmeknek szánt intelmek és az államelméleti fejtegetések.³⁰⁸

Andreas Pannonius (1430 körül – 1471 után) előbb Hunyadi János katonája volt, majd karthauzi szerzetes lett. Velencei, ferrarai és párizsi kolostorokban élt. Hazájával való kapcsolatát nem vesztette el, sőt egyik művét, a *Libellus de virtutibus* (Könyvecske az erényekről, 1467) című királytükört egyenesen Mátyás királynak ajánlotta.³⁰⁹

Bonfini a *Symposion de virginitate et pudicitia coniugali* (Beszélgetés a szüzességről és a házasság tisztaságáról) című művet Recanatiban nyolc hónap alatt írta. Az anyaggyűjtéshez már 1478 után hozzáfogott. A végleges szöveg írásához feltehetőleg 1484-ben kezdett hozzá. Bonfini a *Symposion*nal Mátyás és Beatrix színe előtt 1486-ban lépett fel, amikor a magyar király az osztrák Retz városban tartózkodott a III. Frigyes ellen vezetett hadjárata során. Bonfini a *symposion* műfaj követelményeinek megfelelően szerkesztette a művet, mind a szereplők számát, mind rangját, mind a tárgyalt témák hierarchiáját illetően. A *Symposion*nal az 1980-as

307 KRISTELLER 1988, 293.

308 Rövid, vázlatos összefoglalásuk megtalálható: KISS B. 2009, 9–16.

309 MIT I, 110.; MKI, 1108. Andreas Pannoniusra vonatkozóan legújabban lásd: BENE 2009.

években behatóan foglalkozott Pajorin Klára és Kulcsár Péter; álláspontjaikat legutóbb Szörényi László foglalta össze. A *Symposion*nak köze van Mátyás és Beatrix házasságának válságához, és Mátyás érlelődő elhatározásához, hogy nem vár tovább felesége terheiségre, hanem meg akarja alapítani dinasztiáját, és házassága előtti törvénytelen kapcsolatából származó fiát, Corvin Jánost kívánja halála után trónra. Bonfini írói alapcélzatát illetően megoszlanak a vélemények. Kulcsár Péter szerint Mátyás áll (mint titkos megrendelő) a könyv mögött, aki ezzel kívánta kinyilvánítani, hogy nem remél már utódot Beatrixtól. Pajorin Klára viszont úgy látja, hogy Beatrix azért győz a szüzesség védelmezőjeként a vitában, mert a nápolyi udvar, sőt magában a műben szereplő aragóniai hercegek, Ferenc és János információi alapján Bonfini akarta Beatrixot a legkedvezőbb színben feltüntetni, és helyzetét a trónöröklésért folytatott harcban megerősíteni.³¹⁰

Aurelio Lippo Brandolini magyarországi vonatkozású írásaira, egész pontosan két dialógusára az utóbbi időben kiemelt figyelem fordult. Államelméleti témájú írása, amely *A köztársaság és királyság összehasonlítása* (*De comparatione rei publicae et regni*) címet viseli, Angyal Pál büntetőjogász és szociológus jóvoltából már a múlt század első harmadában olvasható volt magyarul. 2009-ben James Hankinsnek köszönhetően latin–angol nyelvű kiadásban szélesebb nyilvánosságot nyert. Brandolini másik írása, a *Dialógus az emberi sorsról és a testi betegség elviseléséről* (*Dialogus de humanae vitae conditione et toleranda corporis aegritudine*) pedig 2008-ban, latin–magyar nyelvű közreadásban vált tanulmányozhatóvá.³¹¹

A Mátyás-kori humanizmus filozófiai tartalmát elsősorban Marsilio Ficino munkássága biztosította. Ez az ideológia a reneszánsz egyik legfontosabb filozófiai iránya, a neoplatonizmus volt.³¹² A Platón műveivel való intenzív(ebb) foglalkozás a XV.

310 PAJORIN 1981; KULCSÁR 1983; SZÖRÉNYI 2009a, 117–119.

311 BRANDOLINI 1928; BRANDOLINI 2008; BRANDOLINI 2009.

312 MIT I, 206–208.

LIPPI BRANDOLINI DIA-
LOGVS DE HVMANAE VITAE
conditione, & toleranda corporis æ-
gritudine, in quo Matthias Rex, Bea-
trix Regina & Petrus Episcopus Lu-
cerinus, loquentes inducuntur.

P E T R V S.

VEREOR ne aduentu
meo perturbem ser-
mones uestros, qui gra-
uius fortasse aliquid &
secretius colloquimi-
ni. Ego uerò (ut Flacci
verbis utar) in publica,
commoda peccem, Si longo sermone
morer tua tempora Cæsar. MAT H.
Immò uerò tuo aduentu, Petre, & sermo-
nes nostros confirmas, & nos ambo (ut
tibi etiam pro uxore respondeam) maio-
rem in modum recreas. Nam quum ob
ipsam diei obseruationem, quæ nobis
diuino instituto, septimo quoque die ad
quietem est tradita, tum ob hanc meam
pedum ægritudinem, quæ me solito gra-
uius uexat, otiosi sumus, atq; hac ipsa de

Aurelio Lippo Brandolini: *Dialogus de humanæ vitæ conditione
et toleranda corporis ægritudine* (Párizs, 1562. Országos Széchényi
Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, App. H. 2550, fol. [5^v])

század 60-as éveitől kezdve tapintható volt a magyarországi humanistáknál: a platonikus tájékozottság és gondolkodás érzékelhető például Janus Pannonius költészetében. A platonikus filozófia magyarországi művelésének a Mátyás udvarában működő itáliai humanisták, elsősorban Francesco Bandini adtak komoly lendületet. Az 1476–1477 fordulóján érkező Bandini Mátyás haláláig az udvarban maradt. Bandini a király pártfogásával a firenzei platonista társasághoz hasonló kört alakított, amely kapcsolatot tartott fenn Ficínóval és a firenzei platonista Sebastiano Salvini-vel. A Platón bölceletével való foglalkozás – csökkenő mértékben – Mátyás halála után is jelen volt Bonfininek, Garázda Péternek, Báthori Miklósnak, ifjabb Vitéz Jánosnak, Váradi Péternek köszönhetően.³¹³ Ficino következő sorai kiválóan jelzik, hogy Mátyás udvarában komolyan és őszintén érdeklődhettek Platón tanítása iránt:

„Platon, visszatérsz-e Athénba ősi atyai tűzhelyedre? Ő azonban így kiáltott fel: Szörnyű sors, mert – fájdalom! – nekem már nincs többé atyai házam. Micsoda vaskorszak ez, melyben a kegyetlen Mars szétrombolta Pallas attikai várát! Nem megyek én hát a szerencsétlen Görögországba, hanem inkább Pannoniába. Ott virul a nagy Mátyás király, aki csodálatos hatalmában és egyúttal bölcsességében bízva néhány év leforgása alatt visszaállítja a hatalmas és bölcs Pallas templomát, vagyis a görögök gimnáziumait.”³¹⁴

Galeotto Marzio (1427 körül – 1497 körül) Mátyás humanista udvarának egyik legjellemzőbb alakja volt. A *Mátyás király kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről* (*De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*) című műve a kor legszínesebb irodalmi emléke. Az anekdotagyűjtemény friss és közvetlen hangú, számos

³¹³ JANKOVITS 2009.

³¹⁴ HUSZTI 1925, 53–54.

obscurum eē nō posse. q̄ deniq̄ malo p̄ bonis nup̄ a quodā Vgone reportasse cō
queris cōis istac tibi mecū atq̄ cū multis quarela ē. Tu ergo cōi iactura (si licet)
ppriam consolabere. Præsertim quia: Cernit deus omnia in uindex.

Purgatio quando non salutas coram sed litteris.

Mar. F. Reuerēdissimo i xpo p̄ri. D. Marco Veneto Cardinali diui. Marci. S.

S Oleni aliqñ genitores adeo efficaciter imaginē suā filio p̄fuis imprimere: ut q̄ natū uideat uiderit & parētē. Id equidē dari mihi nūc diuinitus
opto ut eplam mēte in p̄ntia pcrem adeo mei similē: ut ad te uenisse uideat
dū accedit epistola: alioquin impius pculdubio sum futurus nisi ad patronū
meū iāiā nobis ppingorem me subito cōferā. Si qd unq̄ ardēt optauī id ardē
tissime nūc exopto: Colequi posse putās. Solus. n. liber ex oibz opibus artū li
beri tāq̄ filii noie nuncupat quia solus p̄dit simillimus auctori: certe similior q̄ p̄
ctura: hæc. n. solā refert umbratilē p̄sone n̄re figuram: siq̄dē hoies ipsos. i. animos
Plotinus mūdā hāc tragediā ingredi putat corpibus p̄sonatos. Liber aut̄ totū
exprimit hoiem qñ totū explicat aium. Verū qd ago. Dū epistola mihi p̄similem
exigo paulatim reddo dissimilē: Nō. n. erit humili Marfilio similis si alti caput ex
tulerit. Iā igit̄ suppliciter me tibi commendo. Vale. Ex florentia die. xxvi. Iunii.
Mcccclxxxvii. Multa quæ stelle significāt demōes p̄suadēt nos agimus.

Marsilius Ficinus Nicholao Batoreo Episcopo Vacienfi. S. P. D.

S cribis Mathiā inuictū Pānoniæ Regē p̄ntiam nrām desiderare quod &
tu ualde desideres aliqñ nōnulli platonica mētis explicādē grā. Rogas si
minus ipse uenire ualeā ut aliq̄dē saltē mitam ad uos meorū qui uestro
hac in re satis desiderio faciat. Ego uero curabo p̄ uiribus ut ad uos. Sebastianus
nr̄ amicitinus accedat: aut si p̄ occupationes suas ipse nō possit iter ad uos meorū ali
us agat: me uero patrias mutare sedes mirū fuerit: siue mutatiōem phibeat Sa
turnus i Aquario nobis ascēdēs qd̄ forte iudicabit Astrologus seu ueter aliq̄s eius
modi genius qd̄ magus forsitan opinabit̄ siue corpusculū ineptū laboribus impe
diat iter seu mēs cōreplatiōi semp̄ inrēta gescere iubeat. Ambigues equidē hac de
re cās assignauī. Nā platonici putāt humanos euentus a stellis quidē interdū signi
ficari: incitari uero frequētē a demonibus stellarū quasi pedissequis pagi deniq̄
ab hoibus p̄ cōditiōe rerū nobis p̄pinquiorū. Vale. Cōsolatio in obitu filii.

Marsilius Ficinus Vgolino Verino poeta. S. P. D.

R isorū sapiētū snia est a plotino in libro de p̄uidētia maxime cōfirma
ta: hoies. i. aios in hanc uitam ab ipso deo uelut in comediam tragediā ue
descēdere: ubi fabulosa sint oia quæ uulgo uel p̄spera uel aduerla putan
tur fictæ diuitiæ paupertasq̄ ficti reges & serui: ficti similiter ortus & obitus: huc for
te tēdit platonici illud: humanū genus in terris est dei ludus. Ludi quidē huius
& fabulæ auctor ē ipse deus qui & pater ē aiorum: hos igit̄ uelut histriōes in ludū
hūc ille demittit ex alto p̄sonas aut̄ his adhibet ip̄a mundi natura cōiugio ad hoc
ip̄m maris & foeminae ministrāte. Felicior certe discēdit ex ludo qui auctori deo
recedit acceptior: acceptior at̄ q̄ oblequēti gessit tibi traditos actus: felicius oium
oium cui præceteris honestiores dati sunt actus & breuiiores. Solet enim fabula
lōgior tragica frequētius iserere comicis. Num igit̄ ingenuū adolescentē illum
Verine deflebis: cōquerēs filium tuum teneriorē & uitā migraffe: filium ne rade

u iiii

Marsilio Ficino: *Epistulae*
(Venance, 1495. Országos Széchényi Könyvtár,
Régi Nyomtatványok Tára, Inc. 357, fol. CLII^r)

fejezet egyéni élményen alapul. Mintául Antonio Beccadelli Aragóniai Alfonzról és Aeneas Silvius Piccolomini Zsigmond császárról szóló művei szolgáltak, és ismerhette Pier Paolo Vergeriónak Magyarországon írt anekdotagyűjteményét is. Galeotto az elmesélt élményeket többszöri magyarországi tartózkodása során szerezte 1461 óta, közel egy negyed évszázad folyamán. Galeotto a művet 1485-ben írta, és Mátyás fiának, Corvin János hercegnek ajánlotta. Corvin János herceg, Mátyás törvénytelen fia 1473-ban született. Mátyás 1479-ben törvényesítette, és hercegi rangra emelte. Mátyás gondos nevelésben részesítette, és biztosítani akarta trónutódlását. Galeotto célja az volt, hogy Mátyás alakjának közvetlen, életszerű bemutatásával példaképül állítsa őt Corvin Jánosnak. Galeotto apró, csattanós történetekben mutatja be Mátyás becsületességét, nagylelkűségét, akaraterejét.³¹⁵ A következő szemelvény – Mátyás király mellett – a „könyvolvasó” Báthori Miklósról is elismerően szól:

„[...] Ez a Miklós [Báthori Miklós] felettebb erényes és nagylelkű volt, és kivált méltóságteljes megjelenésével. Itáliában kitanulta a humanista tudományokat, gonddal és szorgalommal tovább növelte műveltségét, és nem riadt vissza sem fáradságtól, sem virrasztástól, semmiféle akadálytól, hogy tanulmányait folytassa. Rövidesen elérte, hogy a leg tudósabb és legélesebb elméjű bölcsek is ámulva dicsérték tudását és olvasottságát. És nehogy a semmittevésnek és a fecsegésnek hódoljon, míg a királyi tanács összeül, egy könyvet hozott magával, ha jól emlékszem, Cicerónak azt a művét, melynek *Tusculumi kérdések* a címe. Sokan nevettek, hogy ez a kiváló ifjú könyvet olvas, szokatlan és új dolog ugyanis a magyaroknál, ahol a fecsegés meg a pletykázás jár-

315 MARZIO 1977, 111–113., 119. Galeotto Marzio műveire vonatkozóan lásd továbbá Békés Enikő tanulmányait: BÉKÉS 2005; BÉKÉS 2006; BÉKÉS 2009.

ja, hogy a püspökök könyvet olvasgassanak. Közben bejött Mátyás király, és meglátta, hogy Miklósnál könyv van. Így szólt ekkor Galeottóhoz:

– Nemde a te tanítványod és kenyeres pajtásod volt ez a Miklós, aki ennyire szereti az olvasmányokat és a tudást? Jól van ez így! Már az Apostol is, mikor püspököt szemelt ki, azt mondta többek között, hogy tudós ember legyen, hiszen tanítani csak az tud, aki tanult; a tudást pedig vagy felülről sugalmazták, vagy buzgalommal és fáradtsággal nyerjük el. Miklós is helyesen teszi, ha olvas és tanul, lelkét ékesíti, a restséget és tunyaságot pedig messze elkerüli. [...]”³¹⁶

Habsburg Erzsébetnek (ca. 1437–1505), IV. Kázmér lengyel király feleségének az útmutatása (*A királyi gyermek neveléséről*) fia, II. Ulászló (1456–1516) magyar és cseh király számára készült 1502-ben, és a még meg nem született trónvárományos unoka, a tragikus sorsú magyar és cseh király, II. Lajos (1506–1526) neveléséről szól. Az értekezés konkrét kidolgozását valószínűleg lengyel vagy Lengyelországban tartózkodó (italiai) humanisták végezheték.³¹⁷

A híres teológus, Jodocus Clichtoveus *A király kötelességéről* című művéről (1519) már szoltunk korábban, a historiográfiái művek fontosságá kapcsán.

Hagymási Bálint (Valentinus Cybeleius Varasdiensis) Szathmári György pártfogoltjaként Bolognában végezte tanulmányait. 1512-ben pécsi és székesfehérvári kanonok lett, és Szathmári pécsi humanista körének tagja volt az ezt követő években. Az *Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae* (*Művecske a bor és víz dicséretéről, illetve kárboztatásáról*) írására egy 1515. évi pécsi humanista *symposion* szolgáltatott alkalmat, amelyen arra terelődött a szó, hogy vajon a bor- vagy a vízivók a dicséretre méltóbbak. A jelen levő Macedóniai László a borivóknak adta a pálmát. Hagymási –

316 MARZIO 1977, 100–101. Kardos Tibor fordítása.

317 ZEISSBERG 1877; HABSBURG ERZSÉBET 1893, 1–2.; KARDOS 1935, 1.

megbélyegezve a borivást és a részegeskedőket – az ő érveire válaszol a műben, humanista kompilációja a Biblia, a szentatyák és a klasszikusok idézeteit vonultatja fel.³¹⁸

BARTOLOMEO DELLA FONTE: *DE POENITENTIA*

A firenzei származású Bartolomeo della Fonte (Bartholomeo Fontio, Bartholomaeus Fontius), aki a Corvina-könyvtár utolsó könyvtárosaként ismert, olyan kiváló patrónusok kegyét tudhatta magáénak, mint Garázda Péter vagy Giuliano Medici. Széles körű irodalmi munkásságának a szakirodalomban talán legtöbbet vitatott fejezetét a *De poenitentia* (*A bűnbánatról*) című dialógusa, illetve ennek a műnek a dedikációja képezi. Az 1489-ben készült Corvina-példány hasonlóan a legtöbb kézirathoz a dedikáció címzettjeként Giuliano Medicit tünteti fel, ám egy másik, mindössze három kéziratban³¹⁹ található előszó szerint Fonte eredetileg Vitéz Jánosnak szánta a művet. A szemelvényben Donato Acciaiuoli definiálja a bűnbánatot, s egyúttal megmutatja Fonténak az igaz és hamis bűnbánat közti különbséget. A szemelvény forrása: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 43 Aug. 2°, fol. 120^r–121^r.

[Donato Acciaiuoli:] De először is, hogy mi a bűnbánat és milyen, azután, hogy miért szükséges és hasznos, s végül pedig, hogy mennyire üdvös, ezt fogom megmutatni. Heves fájdalom lép fel ugyanis, amikor bűnt követünk el, azzal a feltett szándékkal együtt, hogy nem fogunk vétkezni és mindig helyesen cselekszünk majd. Hogy ez így van, azt már maga a szó is világosan mutatja. Mi mást

318 JP – MH 1982, 1330.; MIT I, 261–262.

319 Oxford, Bodleian Library, Ms. D’Orville 59 (Western 16937); Perugia, Biblioteca Comunale, Cod. 706.; Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Vat. lat. 13 679.

jelentene a bűnbánat, mint vállalni a büntetést, hogy önsanyargatással bűnhődjünk meg azért, ami bűnt elkövettünk? A büntetést pedig tulajdonképpen önmagunk sanyargatásának is hívjuk, mert fájdalommal tölt el, hogy vétkeztünk. Ha pedig egy tévelygőt ez a fájdalom gyötör, az nemcsak hogy nem fog olyasmit a jövőben elkövetni, ami miatt fájdalmat kellene éreznie, hanem mindig helyesen is cselekszik majd, hogy új érdemei alapján valamiféle nagyobb kegyben részesüljön. Nagyon is jól tudom, hogy miképpen írták le mások ezt a kegyet, és milyennek kellene lennie. Ugyanis ha valamire szükség van, akkor az a bűnbánat: valójában mindazt a szerepet magában foglalja, amit ők a lelkiismeret-furdalásnak, gyónásnak, elégtételnek és szeretetnek tulajdonítanak. Jóllehet néha még akkor is lehetséges, hogy helyesen megy végbe a bűnbánat, ha hiányzik a pap, vagy aminek a révén visszaállítható az, ami elveszett. Isten ugyanis nem az ajkak vagy kezek munkáját – ha esetleg nem volnánk képesek rá –, hanem kizárólag a szándékot követeli meg. Az igazi bűnbánat ugyanis a lélek ítéletén, illetve az érzelmek és a szándékok irányán alapszik.

[Bartolomeo della Fonte:] Akkor én [ezt kérdezem]: Mit nevezel igazinak? Létezik egyáltalán olyan bűnbánat, amely nem igazi?

[Donato Acciaiuoli:] Kétségkívül, mondta. Tudniillik előfordul, hogy szeretetből származik, vagy félelemből vagy kérdésből. De mind közül messze azok a leghitványabbak, akik, hogy mások előtt szenteknek tűnjenek, bűnbánatot színlelnek. Ezek ugyanis, hogy kiváló embernek tartsák őket – habár ettől igencsak távol állnak –, ragyogó beszédben adják elő mondandójukat a templomban, fedetlen fővel hol leborulnak, hol felegyenesednek, majd mellüket verik, és szájukra csapnak, hogy az erény e látszatával mindenkit könnyedén becsapjanak. Ez azonban nem bűnbánat, hanem valamiféle fondorlat az emberek megtévesztésére, és bátran nevezhetjük az Isten megvetésének.

Bevezető sorokkal ellátta és fordította Szilágyi Emőke Rita.

GIACOMO FILIPPO FORESTI: *DE PLURIMIS CLARIS SELECTISQUE MULIERIBUS*

Boccaccio népszerű műve, a *De mulieribus claris* a nőkről szóló gyűjtemények imitációs mintája, kompilációs forrása volt. Ezek sorába tartozik Giacomo Filippo Foresti (Jacobus Philippus Bergomensis) *De plurimis claris selectisque mulieribus* (*Igen sok híres és válogatott nőről*) című összeállítása is, amelynek első kiadása 1497-ben jelent meg.

Foresti két alapvető változtatással élt a minta „újraírásakor”. Majdnem kétszeresére növelte a fejezetek számát, és megváltoztatta az elbeszélések terjedelmét, arányait. Boccaccio hősnői általában a görög, római, keleti mitológia és történelem szereplői, Forestinél viszont a keresztény mártírok, szentek és kortárs uralkodónők kerülnek előtérbe. Másrészt Foresti csupán egy-két nőalakot tett hozzá az antik listához (Mária, Sára, Judit, Eszter, Diána), és elhagyta – többek között – Venust, Europét, Iokasztét. Valószínű, hogy Foresti művében a híres antik nők és középkori szent szüzek a kortárs (művelt) hölgyek dicséretét készítik elő. A mű szerkezeti ívének csúcán a dedikáció címzettje, Beatrix áll.

Foresti Beatrixnak ajánlotta a művet. A prologusban – amely a dedikációt is tartalmazza – azzal indokolja döntését, hogy komoly személyiségek – Ercole I. d’Este (Beatrix sógora), Nicolo Maria d’Este (szintén Beatrix egyik rokona), Donato Arretino – tanácsára ajánlja Beatrixnak a művet, akinél nem lehet méltóbbat találni. Elképzelhető tehát, hogy Foresti a kompozíciót megrendelésre állította össze, vagyis a kiadás Beatrix politikai propagandájának szolgálatában készült mű, amelynek az az üzenete, hogy idegen királynő is lehet jó uralkodónő.³²⁰

320 SZILÁGYI 2009.

Giacomo Filippo Foresti: *De plurimis claris selectisque mulieribus*
(Ferrara, 1497. Országos Széchényi Könyvtár,
Régi Nyomtatványok Tára, Inc. 159, fol. [A₁^v])

A prológusban a szerző az özvegy uralkodónő *humanitasát*, azaz műveltségét, emberségességét, mai kifejezéssel tulajdonképpen értelmiségi és patrónusi voltát dicséri a dedikációk korabeli toposzainak segítségével. Magyar fordításunk az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött ősnymotatvány szövege alapján készült (Ferrara, Lorenzo de’Rossi, 1497. Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, Inc. 159, fol. 2^r).

Mondják azonkívül, hogy már ifjúkorodtól kezdve olyannyira elmélyedtel az irodalom ékes tanulmányaiban (melyet szabad művészeteknek is neveznek), hogy már semmi sem maradt előtted ismeretlen sem a történeti munkákban, sem a teológiai művekben vagy bármiféle tudományágban, még magában a filozófiában sem. Ennek következtében a beszédedet (sokak vélik így) minden köz- és magánügyben igen alkalmasnak és választékosnak tartják. Beszélük azt is, hogy a hétköznapi társalgásodban van valamiféle igen finom erő, amely természettől adott, s amelyből mégis igen ragyogóan kitűnik, hogy királyi felséged olyannyira sokat képezte magát, hogy bármely hallgatóját ámulatba ejti. Megvan ugyanis méltóságodban az a finom és sokoldalú tehetség, hogy tüstént megértse, bármit is adnak elő a szónokok vagy magánemberek felséged színe előtt, és alkalmasan válaszoljon akár latin nyelven, akár magyar (másképpen pannon) népnyelven, vagy németül, ügyesen és gyakorlottan, mindig barátságosan és igen udvariasan. Ahogy pedig az embereket magad köré gyűjtötted, és nyájasan felkaroltad férjeddal, a szinte isteni Mátyás királlyal együtt, abban bizonyosan egyformán érhető tetten az a *humanitas* és bőkezűség, amellyel ama egész királyságban nem csekély dicsőségre és minden polgár legnagyobb jóindulatára tettél szert. Azonkívül téged a helyes erkölcesid, szelídséged és *humanitasod*, úgy családi, mint társasági életviteled nem csupán a legfőbb Isten, hanem minden nép előtt kedvessé és kedveltté tett. És nem kevésbé vált kimagasló dicsőségedre, hogy a magyarokat és a cseheket, akik ezelőtt félig barbárok voltak, valamiféle kifinomult életmódra sikerült vezet-

ned csodálatos tehetség révén. Ugyanis azt mondják, hogy napjainkban nem találni párját rendkívüli erényeidnek, tudniillik sem hitben, jószágban, kegyességben, vallásosságban, állhatatosságban, bölcsességben, bátorságban, igazságosságban, mértékletességben és sosem fogvatkozó szemérmességben sem.

Bevezető sorokkal ellátta és fordította Szilágyi Emőke Rita.

DIOMEDE CARAFA: *DE INSTITUTIONE VIVENDI*

Diomede Carafa, Maddaloni grófja (1406 körül–1487) idősebb Aragóniai Ferdinánd (1423–1494) gyermekeinek nevelését felügyelte. Irodalmi tevékenysége tizenhárom emlékeztetőből áll, amelyek közül néhányat latinra is lefordítottak. Az emlékeztetők megfontolásai, javaslatai a nápolyi Aragón-udvar realista szemléletéből, politikai, katonai, diplomáciai gyakorlatából erednek. Az *Il memoriale a la serenissima regina de Ungaria (Emlékeztető Magyarország felső királynéja számára)* című „viselkedési kézikönyvet” (amelyet latinra *De institutione vivendi [Tanítás az életvezetés szabályairól]* címmel Colantonio Lentulo fordított le) 1476. szeptember 16-án adta át Aragóniai Beatrixnak, Magyarországra indulásának napján. Carafát az egész magyar udvarban ismerték és nagyra értékelték, nemcsak emlékeztetői (például az Aragóniai Ferencnek vagy Aragóniai Jánosnak ajánlott írások) miatt, hanem azért is, mert magával a királlyal is levelezésben állt.³²¹ Az alábbi szemelvényt az *Institutio* 2006-ban megjelent fordítása alapján közöljük (Carafa 2006, 69–71.).

321 CARAFA 2006, 151–171.

Mire kell ügyelnie férjével és anyósával kapcsolatban

Azonkívül, hogy tiszteltetben részesíted [férjedet], állandóan buzgón kérd arra, hogy figyelmeztessen, és adjon tanácsot arra vonatkozóan, mitől kell óvakodnod, és hogyan kell viselkedned, mivel ily módon tudsz kedve szerint cselekedni. Úgy gondolom, leginkább az lesz neked a legnehezebb, hogy akaratát megértsd; amint azonban megérted, könnyen tudsz mindenben úgy cselekedni, ahogyan neki tetszik, s ezt senki mástól nem illendőbb megtudakolnod, mint az édesanyjától, akit teljes buzgalommal tisztelned kell.

Mert az összes öröm közül – amelyekben ott bőven lesz részed – egyik sem lesz összehasonlítható azzal az örömmel, amit a vele való társalgás okoz. Szinte második anyádként kell őt számon tartanod, és gyakran kérd arra, hogy tekintsen legengedelmesebb lányának, és ne csak azt a feladatot vállalja magára, hogy neked tanácsot adjon, hanem azt is, hogy minden téged érintő ügyet beszéljen meg a királlyal. Ugyanis még magántermészetű ügyeidet sem szabad megtárgyalnod atyáddal vagy férjeddal, csak valakinek a közvetítésével, s különösen az ő közvetítésével, akit második anyádként tisztelsz.

Arról, hogy a feleség mindenben tetszeni akarjon férjének

Leírtam néhány szabályt, amelyek leginkább a jelenlegi életvezetésedre vonatkoznak. Sokat beszéltem olyan életmódbeli előírásról, amelyet be kell tartanod, és alkalmaznod kell, mivel minden tettet és törekvésed, még ha dicséretre méltó is, akadályokba ütközik, ha nem készülsz fel arra, hogy mindennel a férjed tetszését keresd, s jöllehet ennek szabályait nem lehet röviden összefoglalni, mégis úgy gondolom, meg kell említenem, és meg is fogom említeni azokat, amelyek számomra a legfontosabbaknak tűnnek.

Határozottan merem állítani, hogy olyan előírásokat, miszerint hogyan kell a feleségnek élni a férjével, és viszont, csak olyan férfi adhat, aki már volt férj, illetve olyan nő, aki már volt feleség, s nem lehet egyértelmű tanításban összefoglalni, mivel [szabályai] nagyon különböznek azoktól, amelyek elmondhatók a szülők iránti engedelmességről.

A szülőknek gyermekeik iránti gyengédsége ugyanis csodálatra méltó, s ha a gyermekek szót fogadnak, ezzel örömet szereznek, mint azt tapasztalatból tudod, hiszen e vonatkozásban sohasem okoztál bánatot atyádnak, habár ő sem adott neked nehezen teljesíthető utasítást; a legnehezebb az volt, hogy valamely rangos asszonyt vagy valamelyik uralkodó követeit jóindulatúan és kedvesen fogadd. Ne gondold tehát, hogy ugyanolyan csekély fáradsággal tudsz örömet szerezni és kedvében járni férjednek, mint atyádnak.

Lázár István Dávid fordítása

VALENTIN ECK: DE REIPUBLICAE ADMINISTRATIONE DIALOGUS

Valentin Eck két művével (*Supellectilium fasciculus, De versificandi arte opusculum*) már foglalkoztunk. A *De reipublicae administratione dialogus* című írása (1520) legutóbb Kiss Farkas Gábornak köszönhetően kapott méltó figyelmet és nyilvánosságot. Kiss frissen megjelent, angol nyelvű tanulmányában Jakob Wimpfeling két írása (*Philippica, Agatharchia*), Erasmus *Institutio principis Christiani* című műve, továbbá Konrad Celtis *Norimberga* és Jacobus Canter *De solitudine dialogus* címet viselő írásainak tágabb összefüggésében elhelyezve elemezte Eck írását.

Kiss megállapítása szerint a *Dialogus* a magyarországi politikai irodalom egyik korai, jelentős és egyedi alkotása. A dialógus több fontos kérdést vet fel, köztük talán az a legfontosabb, hogy a közösség köteles-e engedelmeskedni az igazságtalan uralkodónak, il-

letve még pontosabban: engedelmességgel tartoznak-e a polgárok a város magisztrátusainak, vezetőinek? A *De reipublicae administratione* érv- és gondolatrendszerének alapját elsősorban a római jog legfontosabb dokumentumai (elsősorban a *Digesta*) és Cicerónak a kardinális erényekre vonatkozó gondolatai jelentik.³²²

Eck, illetve a dialógus szereplői számos szerzőre hivatkoznak a beszélgetés közben. Az idézetek nagy része a Bibliából, Valerius Maximustól, Cicerótól (*De oratore*, *De officiis*, *Cato Maior*, *Ad Quintum fratrem*), Arisztotelésztől (*Nikomakhoszi etika*, *Politika*), Plutarkhosztól, Platónról (*Törvények*, *Állam*) és jogi természetű szövegekből (Ulpianus; *Institutiones Iustinianae*; *Decretum Gratiani*) származik. A dialógus tartalmi ívét a következő gondolatok jelentik: az uralkodó és a törvény – a jog és az erkölcs alapjai – gyarlóság – erény – igazságosság és büntetés – a bíró elfogulatlansága – engedelmesség – felebaráti szeretet és összetartás – bátorság – mértéktartás.³²³ A magyar fordítás a *Dialogus* modern kiadása alapján készült (Eck 2006, 74–81.).

VII. fejezet

Philomathész: Szükséges tehát, hogy a bíró mindig az elkövetett bűn súlya alapján hozza meg az ítéletét?

Ethnearkhész: Igen. De ügyelnie kell arra, hogy ne feledkezzen meg a könyörületességről, miközben az igazságosságot követi: ugyanis csúf dolog e kettőt szétválasztani.

Philomathész: Véleményem szerint aligha gyakorolhat könyörületességet az a bíró, aki az igazságosságnak engedelmeskedve halálra ítéli a gonosztevőt.

³²² KISS F. G. 2010.

³²³ ECK 2006.

totū acri tuæ generosæ magnis iudicio humiliter sub
 iicio: rogās quo me atq; meū hūc laborē benigne de
 dicatū suscipias. Vale. Gracchouī die 14 Nouēbrꝯ.

AD GENEROSVM DOMINVM / DOMI
 num Alexium Thursonem de Bethlemsalua, Co
 mitem Zoliensem, Camerarium Cremnicen
 sem, & illustrem inuictissimi principis
 Ludouici Regis Hungariæ a
 secretis.

De Reipublicæ administratione dialogus
 Valentino Ecchio autore.

INTERLOCVTORES.

PHILOMATHES.

ETNEARCHES.

HILOMATHES. Miror Etnearche
 quū homo sis annos uix dum quadragin
 ta natus / caput tamen & barbam tāta ca
 nicie, & frontem rugarum asperitate ob
 septam habebas / ut te octogenariū facile existimemus
 omnes. ETNEARCHES. A ha Philomathes hoc ci
 ne tibi mirū uidetur? PHILOMATHES. Hoc inq̃
 præclarissime. ETNEARCHES. Nemo mi Philo
 mathes admiratione merito teneri debet / q̃ hominem
 [curis multiplicibꝯ occupatū / ante annos senectus ob
 ruat, cura indefinens me ex haurit / macerat & cōsu
 mit / ipsamq; caniciem ante senectam adducit. PHI
 A4 lomathes

Cura facit
 senes.

Valentin Eck: *De reipublicae administratione dialogus*
 (Krakkó, 1520. Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok
 Tára, App. H. 139, fol. A₄^r)

Ethnearkhész: Tévedsz. Éppen hogy gyakorolja: de nem az ítélet enyhítése, hanem az együttérzés által. Aki ugyanis valóban igazságos, az együtt érez a szerencsétlenekkel, de felháborodik a bűnözőkön.

Philomathész: De ha egyetlen ügyben is tévedünk, mi a jobb? Ha a bűnelkövetőt a túlzott együttérzés miatt könnyen szabadon engedjük, vagy ha – a szigorúságra figyelve – a jogosnál súlyosabban megbüntetjük?

Ethnearkhész: Inkább a könyörületességünk, mintsem a kegyetlenségünk miatt kelljen számot adnunk. Hiszen ahol a családfő bőkezű, ott a pénztárnok se legyen fösvény! De van e bőkezűbb a mennyei családfőnél, akinek a könyörületessége határtalan?

Philomathész: Értem már, miről beszélsz. Egyszerűen oda akarsz kilyukadni, hogy a rend betartatása könyörület nélkül ugyanolyan hiba, mint a rendre való törekvés nélküli könyörületesség.

Ethnearkhész: Épp így gondolom: ugyanis a könyörületnek kell irányítania mind az engedékenységben, mind a szigorúságban, ahogy az Albinus szavaiból kiviláglik. Szerinte ugyanis három faja létezik a könyörületnek: „Az első a testi, amikor a szűkölködőnek odaadod, amit tudsz. A második a lelki, amikor megbocsátasz a vétkezőnek. A harmadik pedig, amikor rendreutasítod a hibát elkövetőket, és a tévelygőket visszahozod az igazság útjára.”³²⁴ Bizony, aki hivatalánál fogva utasít rendre, sőt akár kivégeztet egy embert, az nem követ el vétket, és – bár szörnyűnek tűnik – nem tartható kegyetlennek ezért a tettért. Ugyanis Isten szolgájának az a feladata, hogy a gonosztevőket büntesse meg, a legelvetemültebbeket pedig végeztesse ki. Ha ezt nem teszi meg, messzire kerül a könyörületességtől, és úgy jár, mint az az ember, aki – ne-

324 *Decretum Gratiani* I, *Distinctio* 45, c. 9.

hogy sírását kelljen hallgatnia – nem veszi el a borotvát a kisgyerektől: így az később, összevagdalva magát, belehal sebeibe. Ezért int bennünket így a Bölcs: „Te csak bottal vered meg, de lelkét a pokoltól mented meg.”³²⁵ Gyümölcsözőbb ugyanis a szigorral teljes szeretet, mint a kedvességgel átítatott megtévesztés. Jobb, ha süket fülekkel megyünk el a bűnösök esdeklései mellett, mint ha alkalmat adunk a bűnözésre a könnyelmű megbocsátás által, és így a vétkező lelkét súlyosabb bűnhődésbe taszítjuk. Ugyanis mindenre, amit javítatlanul hátrahagy az emberi ítélkezés, az erősebb isteni igazságszolgáltatás vár majd. Bizony, nagyon szerencsés az, aki a földi büntetés révén megtisztulva elkerüli az isteni bosszúállást, mivel az örökké tartóhoz képest minden ideiglenes büntetés könnyű és elviselhető.

Jegyzetekkel ellátta és fordította Ósz Ferenc.

SZENT NILUS SZENTENCIÁI

Ankürai vagy sínai Szent Nilus (V. sz.) szentenciái Keleten a késő ókortól kezdve, Nyugaton pedig főként a XVI. század elejétől nagy népszerűségnek örvendtek, tömörségük miatt az askéta szerzőt az utókor „keresztény Epiktétosznak” is nevezte. Több mint 200 szentenciájának első latin fordítását Willibald Pirckheimer (1470–1530) készítette el; 1516-tól kezdve e fordítás számos kiadást megért. Mindez kiemelkedő népszerűségét mutatja. Magyar vonatkozása, hogy ez az első latin fordítás egy olyan görög nyelvű kódexből készült, amely a budai királyi könyvtárból származott. Johannes Alexander Brassicanus 1525-ben Budán megcsodálta Anakoréta Szent Márk bölcs mondásainak görög nyelvű művét, akit a „görög Valerius Maximus”-nak nevezett. Ezek a példák is mutatják, hogy a XV. század végétől kezdve a Nyugaton

³²⁵ *Példabeszédek könyve*, 23,14.

addig ismeretlen vallásos tartalmú tömör mondások kedveltek lettek a humanisták körében, Budán is. A fordítás Friedrich Peypus 1516. évi nürnbergi kiadása alapján készült (fol. A_{ii}^{r-v}).³²⁶

A szentséges Nilus atya, püspök és mártír bölcs mondásai

Isten iránt egyaránt kell félelmet és ragaszkodást éreznünk, az emberek iránt viszont kivétel nélkül pusztán a lelkiismeretünkre érdemes hagynunk.

Minden egyes cselekedetben képzeld oda Isten jelenlétét.

Térj ki a dicséret elől, de a feddést szívleld meg.

Valahányszor erényesen cselekedsz, örvendj, de ezzel ne hengej, nehogy a kikötőben szenvedj hajótörést.

Meg fogod látni, mennél előbbre jutsz a törvényben, annál több fog belőled hiányozni a tökéleteshez képest.

Minden egyes dolog megkezdése előtt a végkifejletét keresd.

Éjjel és nappal mindig az utolsó órát lebegjen szemed előtt, semmiféle ragaszkodás az élethez ne húzzon vissza a földi dolgokhoz.

Ha látod, hogy egy ember társaságát kerülik a derék emberek, ne vállalj vele közösséget.

Se szavaiddal, se tetteiddel, se szándékoddal ne árts senkinek.

Ama dolgok miatt, amelyek ebben az életben virágnak tűnnek, ne örvendezz, ugyanis a zsenge virág még egy apró érintéstől is elhervad.

A nehéz dolgok közepette adj hálát, és könnyű lesz az igád.

A kísértések közepette légy óvatos, mert a hatalmasabbak közül is sokan alul maradtak.

Ne vond kétségbe Isten türelmét, ez ugyanis közös orvosságunk.

326 BETTIOLO 1980; NÉMETH 2010.

Vesd meg a gaztetteket, de ezek miatt Istent ne illesd vádakkal.

Inkább próbáljunk helyesen cselekedni, semmint másokat rendreutasítani, mivel bennünk is sok olyan dolog van, melyeket mások kifogásolnak.

Szüntelenül zsolozsmázz, ugyanis Isten, ha hívják, elűzi a démonokat.

Az imádság józansággal párosuljon, nehogy Istent olyan dolgokban próbáljuk kiengesztelni, melyeket elutasít.[...]

Bevezető sorokkal ellátta és fordította Németh András.

BIBLIOGRÁFIA

- Ábel–Hegedüs 1903 Eugenius Ábel – Stephanus Hegedüs: *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Budapestini 1903.
- Ács 2010 Ács Pál: A reneszánsz fogalma. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. X. kötet. Főszerkesztő Kőszeghy Péter. Budapest, Balassi Kiadó, 2010, 7–12.
- Aeneas Silvius 1980 Aeneas Silvius Piccolomini: Pápa vagy zsinat? Válogatott levelek. A kötet anyagát Boronkai Iván válogatta, Boronkai Iván és Kapitánffy István fordította. Budapest, Magyar Helikon, 1980.
- Aguzzi-Barbagli 1988 Danilo Aguzzi-Barbagli: Humanism and Poetics. In: *Renaissance Humanism. Foundations, Forms, and Legacy*. Ed. Albert Rabil, Jr. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1988, vol. 3., 85–169.
- Apponyi 1903–1927 Alexander Apponyi: *Hungarica*. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. I–IV. München, 1903–1927.
- Augustinus Olomucensis 1948 Augustini Olomucensis *Dialogus in defensionem poetices*. Ed. Karel Svoboda. Praha, 1948.
- Bánki 2009 Bánki Éva: Felix Ragusinus Petancius. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. IX. kötet. Főszerkesztő Kőszeghy Péter. Budapest, Balassi Kiadó, 2009, 158–159.
- Bartholomeus Frankfordinus 1945 Bartholomeus Frankfordinus *Pannonius: Opera, quae supersunt*. Edidit Anna Vargha. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1945. (*Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum*, Saeculum XVI.)

- Basilius Magnus–Xenophón 1978 Basilius Magnus: A költők olvasásáról. Xenophón: Socratés védőbeszéde. Leonardo Bruni latin szövege alapján fordította Ritoók Zsigmond. Az utószót Soltész Zoltánné írta. Hasonmás kiadás. Budapest, Magyar Helikon, 1978.
- Békés 2005 Enikő Békés: Physiognomy in the Descriptions and Portraits of King Matthias Corvinus. In: *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 46 (2005), 51–97.
- Békés 2006 Békés Enikő: Fiziognómiai tanok Galeotto Marzio műveiben. In: *Classica-Mediaevalia-Neolatina. Acta Conventus diebus undecimo et duodecimo mensis Maii anno MMIV Debrecini habiti. Ediderunt Ladislaus Havas et Emericus Tegyei. Debrecen, 2006*, 33–42.
- Békés 2009 Enikő Békés: Galeotto Marzio and the Court of King Matthias Corvinus. (De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae). In: *Studi Umanistici Piceni*, 29 (2009), 287–296.
- Bene 2009 Sándor Bene: Theology and Politics in Andreas Pannonius' Mirrors for Princes. In: *Camoenae Hungaricae*, 6 (2009), 39–83.
- Berkes 2010 Berkes Katalin: Enyedi György és a zsiráf. In: *Magyar Könyvszemle*, 126 (2010), 381–386.
- Bettio 1980 Paolo Bettio: Le „Sententiae” di Nilo: patristica ed umanesimo nel XVI secolo. In: *Cristianesimo nella storia. Ricerche storiche, esegetiche, teologiche*, 1980, 155–184.
- Bolonyai Bolonyai Gábor: Lapszéli jegyzetek Taddeo Ugoletto szótárában. In: *Antik Tanulmányok* (megjelenés előtt).
- Bonfini 1995 Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei. Fordította Kulcsár Péter. Budapest, Balassi Kiadó, 1995.
- Borsa 1989a Borsa Gedeon: Milyen műhelye lehetett Hessnek Budán? In: *Magyar Könyvszemle*, 105 (1989), 237–246.
- Borsa 1989b Borsa Gedeon: A hazai könyvnyomtatás megalapítása. In: *Magyar Könyvszemle*, 105 (1989), 338–354.
- Borsa 1991 Borsa Gedeon: Janus Pannonius epigrammáinak legelső kiadása. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 95 (1991), 417–427.
- Brandolini 1928 Lippus Brandolinus: A köztársaság és királyság összehasonlítása. Közreadja Angyal Pál. Budapest, 1928.
- Brandolini 2008 Aurelii Brandolini dialogus de humanae vitae conditione et toleranda corporis aegritudine, azaz Aurelius Brandolinus

- dialógusa az emberi sorsról és a testi betegség elviseléséről. Fordította Ledán István. Kolozsvár, Kriterion Kiadó, 2008.
- Brandolini 2009 Aurelio Lippo Brandolini: Republics and Kingdoms Compared. Edited and translated by James Hankins. The I Tatti Renaissance library, 40. Cambridge, Mass. – London, Harvard University Press, 2009.
- C. Vladár 2007 C. Vladár Zsuzsa: Pereszlényi Pál grammatikája (1682). Források és párhuzamok. In: Magyar Nyelv, 2007, 257–270.
- Carafa 2006 Diomede Carafa: De institutione vivendi. Tanítás az életvezetés szabályairól. Emlékeztető Magyarország felsőges királynéjának. Fordította Lázár István Dávid és Vigh Éva. Vigh Éva utószavával. Szerkesztette Ekler Péter. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2006.
- CH Chronica Hungarorum, finita Bude anno Domini 1473 in vigilia Penthecostes per Andream Hess. Hasonmás kiadásban újra kiadta a Magyar Helikon Horváth János fordításában, Soltész Zoltáné tanulmányával a Zrínyi Nyomda közreműködésével Budapesten, 1973-ban.
- Cornificius 2001 A szónoki mesterség. Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott retorika. Fordította, utószóval és jegyzetekkel ellátta Adamik Tamás. Budapest, Magyar Könyvklub, 2001.
- Cornu Copiae 1997 Cornu Copiae seu linguae Latinae commentarii VI. Edidit Fabio Stok. Sassoferrato, Istituto Internazionale di Studi Piceni, 1997.
- Csapodiné 1977 Csapodiné Gárdonyi Klára: Bartholomaeus Fontius. (Újabb adalékok magyarországi kapcsolataihoz és Poétikája). In: Magyar Könyvszemle, 1977, 38–42.
- Csehy 2007 Csehy Zoltán fordításai Vetési László verseiből. Megjegyzések Vetési László humanista versciklusához. In: „Nem súlyed az emberiség!”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára. Főszerkesztő Jankovics József, felelős szerkesztő Császtvay Tünde, szerkesztők Csörsz Rumen István és Szabó G. Zoltán. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 251–262. [Elektronikus dokumentum.] <http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Csehy.pdf>
- Delaruelle 1930–1931 L. Delaruelle: Le Dictionnaire grec-latin de Crastone. Contribution à l’histoire de la lexicographie grecque. In: Studi Italiani di Filologia Classica, 8 (1930–31), 221–246.

- Eck 2006 Valentinus Ecchius Lindaviensis: De reipublicae administratione dialogus. Epistola consolatoria. Epitaphia in Ioannem Thursonem episcopum. De amicitiae et concordiae utilitate carmen. – Valentín Ecchius z Lindavy: Rozhovor o správe štátu. Útešný list. Náhrobné nápisy na pamiatku biskupa Jána Thurzu. Báseň o užitočnosti priateľstva a svornosti. Edidit/preložil Daniel Škoviera. Trnava, Veda, Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2006. (Scrinium Latino-Slovacum.)
- Eckhardt 1929 Eckhardt Sándor: Magyar humanisták Párizsban. In: Minerva, 1929, 70–91.
- Ekler 2008a Ekler Péter: Georgius Trapezuntius nyelvtani kivonata a priscianusi „Institutiones” alapján. Szövegközlés és -elemzés. Doktori disszertáció. Témavezető: Madas Edit. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2008. Kézirat.
- Ekler 2008b Ekler Péter: Adalékok a corvinák történetéhez II. Görög szerzők latin fordításai. In: Magyar Könyvszemle, 124 (2008), 233–245.
- Ekler 2010 Péter Ekler: Margarita poetica. In: Pietas non sola Romana. Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata. Ediderunt Anita Czeglédy, László Horváth, Edit Krähling, Krisztina Laczkó, Dávid Ádám Ligeti, Gyula Mayer. Budapest, Typotex Kiadó – Eötvös Collegium, 2010, 530–543.
- Erasmus 1987 Rotterdami Erasmus: A keresztény fejedelem neveltetése. Fordította Csonka Ferenc, az utószót írta és a névmutatót összeállította Barlay Ö. Szabolcs. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1987.
- Ernuszt 1939 Ernuszt Johanna: Adrianus Wolphardus. Budapest, 1939. (Értekezések a magyarországi latinság köréből. Szerkeszti Huszti József, 1.)
- Fináczy 1919 Fináczy Ernő: A renaissancekori nevelés története. Vezérfonal egyetemi előadásokhoz. Budapest, 1919.
- Fontius 2008 Bartholomaei Fontii Epistolarum Libri. I. A cura di Alessandro Daneloni. Messina, 2008. (Biblioteca Umanistica, 7.)
- Furno 1995 M. Furno: Le Cornu Copiae de Niccolò Perotti. Culture et méthode d'un humaniste, qui aimait les mots. Genève, Droz, 1995.
- Garin 1988 Eugenio Garin: Reneszánsz és műveltség. Ford. Körber Ágnes. Budapest, Helikon Kiadó, 1988.

- Gerézdi 1945 Gerézdi Rabán: Aldus Manutius magyar barátai. In: Magyar Könyvszemle, 69 (1945), 38–98.
- GL I. Grammatici Latini. Vol. I. Flavii Sospatri Charisii Artis grammaticae libri V, Diomedis Artis grammaticae libri III, Ex Charisii Arte grammatica excerpta ex recensione Henrici Keilii. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1961.
- Glomski 2009 Jacqueline Glomski: Patronage, Poetry, and the Furnishing of a Nobleman's House: Valentin Eck's Supellectilium fasciculus (1519). In: Syntagmata. Essays on Neo-Latin Literature in Honour of Monique Mund-Dopchie and Gilbert Tournoy. Edited by Dirk Sacré and Jan Papy. Leuven University Press, 2009. (Supplementa humanistica Lovaniensia, XXVI.), 261–269.
- Guarino 2007 Guarino Veronese latin nyelvtana (Regulae). Kiadta Vadász Géza. Szerkesztő Kovács Eleonóra. Székesfehérvár, Alba Civitas Történeti Alapítvány, 2007.
- Guarna 1908 Andrea Guarnas Bellum grammaticale und seine Nachahmungen. Herausgegeben von Johannes Bolte. Berlin, 1908. (Monumenta Germaniae Paedagogica, 43.)
- Guenther 1986 Ilse Guenther: Jakob Henrichmann. In: Contemporaries of Erasmus. A Biographical Register of the Renaissance and Reformation. Toronto–Buffalo–London, 1985–1987, vol. 2., 177.
- Gulyás 1908 Gulyás Pál: A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában levő aldinák. Tizenhat szöveggéppel és egy melléklettel. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára, 1908. (A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke, 3.)
- GW Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Herausgegeben von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Vol. I–VII. Leipzig, 1925–1938. Vol. VIII–IX. Stuttgart–Berlin, 1978–1991. Vol. X. Stuttgart, 2000.
- Habsburg Erzsébet 1893 Erzsébet lengyel királynénak a királyi gyermek neveléséről fiához, II. Ulászló Magyar- és Csehország királyához írt könyve. A Bécsi Cs. és. Kir. Udvari Könyvtárnak 10573. sz. XVI. századi kodexéből fordította Uhlárik János. Különnyomat a Kalauz-nak 1892/93. évi folyamából. Pozsony, Stampfel Károly kiadása, 1893.
- Héliodórosz 1964 Héliodórosz: Sorsüldözött szerelmesek: Etiópiai történet. Fordította Szepessy Tibor. Budapest, Magyar Helikon, 1964.

- Henderson 1986 Judith Rice Henderson: Francesco Negro. In: *Contemporaries of Erasmus. A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*. Toronto–Buffalo–London, 1985– 1987, vol. 2., 10–11.
- Hlobil–Petrů 1999 Ivo Hlobil – Eduard Petrů: *Humanism and the Early Renaissance in Moravia*. Olomouc, Votobia, 1999.
- Horatius Horatius levelei. Fordította Paulovits Károly. Budapest, Lampel, [é. n.].
- Humanista történetírók 1977 Humanista történetírók. Válogatta, a szövegeket gondozta és a jegyzeteket készítette Kulcsár Péter, Kulcsár Margit közreműködésével. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977. (Magyar Remekírók.)
- Husztí 1925 Husztí József: Platonista törekvések Mátyás király udvarában. A Magyar Tudományos Akadémiában 1923. március 5-én bemutatott székfoglaló értekezés. Budapest, 1925.
- Imre 2000 Retorikák a reformáció korából. A retorikai szemelvényeket válogatta, sajtó alá rendezte, az illusztrációkat válogatta, a bevezetést, a jegyzeteket és a záró tanulmányt írta, a kötetet szerkesztette Imre Mihály. Második, bővített, átdolgozott kiadás. Debrecen, Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000. (Csokonai Könyvtár. Források, 5.)
- Jankovits 2000 Jankovits László: Erasmus, Piso és az iszákos bohóc. In: *Humanista műveltség Pannóniában*. Szerkesztette Bartók István, Jankovits László, Kecskeméti Gábor. Pécs, Művészetek Háza – Pécsi Tudományegyetem, 2000, 115–122.
- Jankovits 2002 Jankovits László: *Accessus ad Janum: a műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*. Budapest, Balassi Kiadó, 2002.
- Jankovits 2005 Jankovits László: Humanista társaságok. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. IV. kötet*. Főszerkesztő Kőszeghy Péter. Budapest, Balassi Kiadó, 2005, 190–191.
- Jankovits 2009 Jankovits László: Platonizmus, Ficino hatása. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. IX. kötet*. Főszerkesztő Kőszeghy Péter. Budapest, Balassi Kiadó, 2009, 202–203.

- Jankovits Jankovits László: 1490: A Mohács előtti humanista költészet szakaszai. www.villanyспенot.hu [elektronikus dokumentum, 2010. november 9.].
- Jensen 1990 Kristian Jensen: *Rhetorical Philosophy and Philosophical Grammar: Julius Caesar Scaliger's Theory of Language*. München, Wilhelm Fink Verlag, 1990.
- Jensen 1997 Kristian Jensen: *Die lateinische Grammatik Melanchthons: Hintergrund und Nachleben*. In: *Melanchthon und das Lehrbuch des 16. Jahrhunderts. Begleitband zur Ausstellung im Kulturhistorischen Museum Rostock 25. April bis 13. Juli 1997*. Herausgegeben von Jürgen Leonhardt. Universität Rostock, Philosophische Fakultät, 1997, 59–99.
- JP – MH 1982 Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Klaniczay Tibor munkája. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982.
- Kapitánffy 1991 Kapitánffy István: Janus Pannonius görög szótára. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 95 (1991), 178–181.
- Kardos 1935 Kardos Tibor: *Reneszánsz királyfiak neveltetése*. Budapest, 1935. (Apollo Könyvtár, 3.)
- Karsay 2002 Karsay Orsolya: *Uralkodók és corvinák*. In: *Uralkodók és corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján*. 2002. május 16–augusztus 20. Potentates and Corvinas. Anniversary Exhibition of the National Széchényi Library. May 16–August 20, 2002. Szerkesztő Karsay Orsolya, munkatárs Földesi Ferenc. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2002. 11–13.
- Kallendorf 2002 *Humanist Educational Treatises*. Edited and translated by Craig W. Kallendorf. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2002.
- Kelly 1988 Donald R. Kelly: *Humanism and History*. In: *Renaissance Humanism. Foundations, Forms, and Legacy*. Ed. Albert Rabil, Jr. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1988, vol. 3., 236–270.
- Kiss B. 2009 Ekler Péterné Kiss Barbara: „...saját erődből légy derék és híres ember...” A királyi nevelés szabályai néhány történeti példán. *Egyetemi szakdolgozat*. Témavezető: Géczi János tanszékvezető.

- Veszprém, Pannon Egyetem, Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar, Antropológia és Etika Tanszék. 2009. Kézirat.
- Kiss F. G. 2010 Farkas Gábor Kiss: Humanist Ethics and Urban Patriotism in Upper Hungary at the Turn of the Fifteenth-Sixteenth Centuries. (Valentin Eck's *De reipublicae administratione*.) In: *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. By Balázs Trencsényi, Márton Zászkaliczky. (Studies in the History of Political Thought, vol. 3.) Leiden–Boston, Brill, 2010, 131–148.
- Klaniczay 1993 Klaniczay Tibor: A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete. Budapest, Balassi Kiadó, 1993.
- Klenner 1939 Klenner Aladár: Eck Bálint, Thurzó Elek humanista pártfogoltja. Bölcsészdoktori értekezés. Pestszenterzsébet, 1939.
- Klimes 1934 Klimes Péter: Bécs és a magyar humanizmus. Budapest, 1934. (Palaestra Calasanciana. A piaristák doktori értekezései az 1932. évtől, 5.)
- Kohl 1988 Benjamin G. Kohl: Humanism and Education. In: *Renaissance Humanism. Foundations, Forms, and Legacy*. Ed. Albert Rabil, Jr. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1988, vol. 3., 5–22.
- Kristeller 1988 Paul Oskar Kristeller: Humanism and Moral Philosophy. In: *Renaissance Humanism. Foundations, Forms, and Legacy*. Ed. Albert Rabil, Jr. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1988, vol. 3., 271–309.
- Kulcsár 1983 Kulcsár Péter: Az újplatonizmus Magyarországon. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 87 (1983), 41–47.
- Kulcsár 2008a Kulcsár Péter: A humanista történetírás. In: Kulcsár Péter: *Humanista történetírás Magyarországon*. (Tanulmányok.) Budapest, Lucidus Kiadó, 2008, 60–93.
- Kulcsár 2008b Kulcsár Péter: Antonio Bonfini Magyar történetének forrásai és keletkezése. In: Kulcsár Péter: *Humanista történetírás Magyarországon*. (Tanulmányok.) Budapest, Lucidus Kiadó, 2008, 108–118.
- Leonhardt 1981 Jürgen Leonhardt: Niccolò Perotti und die „Ars versificandi” von Conrad Celtis. In: *Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin Studies*, vol. 30. (1981), Leuven University Press, 13–18.

- Lőrinczi 2009 Lőrinczi Réka: Előzményekről, reneszánsz grammatikákról, folytatásról. In: Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban. Szerkesztette Keszler Borbála, Tátrai Szilárd. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához, 88.) Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2009, 187–197.
- Mack 1996 Peter Mack: Humanist Rhetoric and Dialectic. In: The Cambridge Companion to Renaissance Humanism. Ed. Jill Kraye. Cambridge, 1996, 82–99.
- Madas 2009 Edit Madas: La Bibliotheca Corviniana et les corvina „authentiques”. In: Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l’État moderne. Publié par Jean-François Maillard, István Monok, Donatella Nebbiai avec le concours de Edit Madas, Luigi Alberto Sanchi et Edina Zsupán. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009, 35–78. (Supplementum Corvinianum II. – De Bibliotheca Corviniana.)
- Marzio 1977 Galeotto Marzio: Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv. Kardos Tibor fordításában közreadta a Magyar Helikon. Budapest, 1977.
- Mészáros 1967 Mészáros István: Egy XV. század végi tankönyv példaszövegei Mátyás királyról. In: Magyar Könyvszemle, 83 (1967), 357–364.
- MIT I. A magyar irodalom története 1600-ig. Szerkesztette Klaniczay Tibor. Írták Gerézdi Rabán, Klaniczay Tibor, V. Kovács Sándor, Pirnát Antal, Stoll Béla, Varjas Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964. (A magyar irodalom története I. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetében. Főszerkesztő Sőtér István.)
- MKI A magyar középkor irodalma. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek V. Kovács Sándor munkája. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984.
- Monfasani 1976 John Monfasani: George of Trebizond. A Biography and a Study of his Rhetoric and Logic. Leiden, E. J. Brill, 1976.
- Monfasani 1984 John Monfasani: Collectanea Trapezuntiana. Texts, Documents, and Bibliographies of George of Trebizond. New York, Binghamton, 1984.
- Monfasani 1988 John Monfasani: Humanism and Rhetoric. In: Renaissance Humanism. Foundations, Forms, and Legacy. Ed. Albert

- Rabil, Jr. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1988, vol. 3., 171–235.
- Monok 2008 Monok István: A Bibliotheca Corviniana és a nyomtatott könyvek. In: Magyar Könyvszemle 124 (2008), 256–271.
- Németh 2010 Németh András: Willibald Pirckheimer és Budáról származó görög kódexei. In: Érték és Értelmezés. Szerkesztette Boka László és Sirató Ildikó. Budapest, Gondolat Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, 2010, 156–180.
- Ötvös 2008 Zsuzsanna Ötvös: A Renaissance Vocabularium by Janus Pannonius? (ÖNB Suppl. Gr. 45.) In: Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, 48 (2008), 237–246.
- Pade 2005 Marianne Pade: Niccolò Perotti's Cornu Copiae: Commentary on Martial and Encyclopedia. In: On Renaissance Commentaries. Edited by Marianne Pade. Hildesheim–Zürich–New York, Georg Olms Verlag, 2005. (Noctes Neolatinae. Neo-Latin Texts and Studies, 4.), 49–63.
- Pajorin 1981 Pajorin Klára: Bonfini Symposionja. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 85 (1981), 511–534.
- Pajorin 2002 Pajorin Klára: A humanista symposionrendezvények. In: Uralkodók és corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján. 2002. május 16–augusztus 20. Potentates and Corvinas. Anniversary Exhibition of the National Széchényi Library. May 16–August 20, 2002. Szerkesztő Karsay Orsolya, munkatárs Földesi Ferenc. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2002, 111–115.
- Pajorin 2003 Pajorin Klára: Filippo Buonaccorsi. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. I. kötet. Főszerkesztő Kőszeghy Péter. Budapest, Balassi Kiadó, 2003, 474–475.
- Pajorin 2004 Pajorin Klára: Az eszményi humanista könyvtár. Angelo Camillo Decembrio könyvtárideálja és Mátyás király könyvtára. In: Magyar Könyvszemle, 120 (2004), 1–13.
- Percival 1975 W. Keith Percival: The Grammatical Tradition and the Rise of the Vernaculars. In: Current Trends in Linguistics. Ed. Thomas A. Sebeok. Vol. 13., Historiography of Linguistics. The Hague, Mouton, 1975, 231–275.
- Percival 1976 W. Keith Percival: Renaissance Grammar, Rebellion or Evolution? In: Interrogativi dell'Umanesimo, vol. 2., Etica, estetica,

- teatro, onoranze a Niccolò Copernico. In: Atti del X Convegno internazionale del Centro di studi umanistici, Montepulciano, Palazzo Tarugi, 1973. Ed. Giovannangiola Tarugi. Firenze, Leo S. Olschki, 1976, 73–90.
- Percival 1981 W. Keith Percival: The Place of the Rudimenta grammatices in the History of Latin Grammar. In: *Res Publica Litterarum*, 4 (1981), 233–264.
- Percival 1983 W. Keith Percival: Grammar and Rhetoric in the Renaissance. In: *Renaissance Eloquence. Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetorica*. Ed. James J. Murphy. Berkeley–Los Angeles–London, 1983, 303–330.
- Percival 1988 W. Keith Percival: Renaissance Grammar. In: *Renaissance Humanism. Foundations, Forms, and Legacy*. Ed. Albert Rabl, Jr. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1988, vol. 3., 67–83.
- Percival – RG W. Keith Percival: The Regule Grammaticales of Guarino Veronese. [Elektronikus dokumentum:] <http://www.people.ku.edu/~percival/>
- Quintilianus 2008 Marcus Fabius Quintilianus: Szónoklattan. Fordította és a jegyzeteket összeállította Adamik Tamás, Csehy Zoltán, Gonda Attila, Kopeczky Rita, Krupp József, Polgár Anikó, Simon L. Zoltán, Tordai Éva. Szerkesztette Adamik Tamás. Pozsony, Kalligram, 2008.
- Ritoókné 2002a Ritoókné Szalay Ágnes: Csezmiczétől Pannóniáig: Janus Pannonius első látogatása Rómában. In: Ritoókné Szalay Ágnes: „Nympha super ripam Danubii”. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. Szerkesztette Jankovits László. Budapest, Balassi Kiadó, 2002, 31–36.
- Ritoókné 2002b Ritoókné Szalay Ágnes: Vetési László vershagyatéka. In: Ritoókné Szalay Ágnes: „Nympha super ripam Danubii”. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. Szerkesztette Jankovits László. Budapest, Balassi Kiadó, 2002, 109–120.
- Ritoókné 2002c Ritoókné Szalay Ágnes: Bakócz Tamás Breviariumának kéziratos versei. In: Ritoókné Szalay Ágnes: „Nympha super ripam Danubii”. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. Szerkesztette Jankovits László. Budapest, Balassi Kiadó, 2002, 175–190.

- RMISZ 1998 Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény I. Humanizmus. Szerkesztette Ács Pál, Jankovics József, Kőszeghy Péter. Budapest, Balassi Kiadó, 1998.
- Robins 1999 Robert Henry Robins: A nyelvészet rövid története. Fordította Siptár Péter. Budapest, Osiris Kiadó – Tinta Kiadó, 1999.
- Sajó 2005 Sajó Tamás: Humanizmus (1). In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. IV. kötet. Főszerkesztő Kőszeghy Péter. Budapest, Balassi Kiadó, 2005, 191–206.
- Škoviera 1987–1988 Daniel Škoviera: Antike Autoren und Autoritäten in dem versologischen Handbuch des Humanisten Valentinus Ecchius Lindaviensis. Universitas Comeniana. Graecolatina et orientalia. Zborník Filozofickej Fakulty. Ročník XIX–XX. Slovenské Pedagogické Nakladateľ'stvo. Bratislava, 1987–1988, 31–52.
- Škoviera 1989 Daniel Škoviera: Das humanistische Lehrbuch „De versificationis arte opusculum” von Valentinus Ecchius Lindaviensis. Zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského. Graecolatina et orientalia. Ročník XVII–XVIII. Bratislava, Slovenské Pedagogické Nakladateľ'stvo, 1989, 45–65.
- Škoviera 1993 Daniel Škoviera: Zeitgenössische Vorbilder des humanistischen Lehrbuches der Metrik von Valentinus Ecchius Lindaviensis. Zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského. Graecolatina et orientalia. Ročník XXI–XXII. Univerzita Komenského Bratislava, 1993, 5–20.
- Szentmártoni 2010 Szentmártoni Szabó Géza: Parthenope veszedelme. Újdonságok a Janus Pannonius-filológia köréből. Budapest, Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó, 2010. (Értekezők – etűdök 2.)
- Szilágyi 2009 Szilágyi Emőke Rita: De plurimis claris selectisque/scelestisque mulieribus. Boccaccio nőgyűjteményének újraírása egy politikai propaganda szolgálatában. In: Boccaccio et al. on. Fialat kutatók konferenciája. Tanulmánykötet. Szerk. Dobozy Nóra Emőke, Lovas Borbála, Szilágyi Emőke Rita. Budapest, 2009, 55–61.
- Szörényi 1994 Szörényi László: A Hunyadiak kora Michele Ricci Historia de regibus Ungariae című művében. In: Klaniczay-émlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére. Szerkesztette Jankovics József. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete – Balassi Kiadó, 1994, 128–135.

- Szörényi 2009a Szörényi László: Magyar történelmi vonatkozások Bonfini Symposionjában. In: Szörényi László: Harmóniára teremtvé. Tanulmányok Mátyás királyról. Budapest, Lucidus Kiadó, 2009, 117–129.
- Szörényi 2009b Szörényi László: A magyarországi latin humanista történetírás és népnyelvű átalakítása: Antonio Bonfini és Heltai Gáspár. In: Szörényi László: Harmóniára teremtvé. Tanulmányok Mátyás királyról. Budapest, Lucidus Kiadó, 2009, 131–140.
- Szörényi 2009c Szörényi László: Animus regis (előszó helyett). In: Szörényi László: Harmóniára teremtvé. Tanulmányok Mátyás királyról. Budapest, Lucidus Kiadó, 2009, 9–12.
- Thiermann 1996 P. Thiermann: I dizionari greco-latini fra medioevo e umanesimo. In: Les manuscrits des lexiques et glossaires de l'antiquité tardive à la fin du moyen âge. Actes du colloque international. Ed. J. Hamesse. Louvain-la-Neuve, 1996, 655–675.
- Trinkaus 1960 Charles Trinkaus: A Humanist's Image of Humanism. The Inaugural Orations of Bartolommeo della Fonte. In: Studies in the Renaissance, 7 (1960), 90–147.
- Trinkaus 1966 Charles Trinkaus: The Unknown Quattrocento Poetics of Bartolommeo della Fonte. In: Studies in the Renaissance, 13 (1966), 40–122.
- Tubero 1994 Ludovicus Tubero: Kortörténeti feljegyzések (Magyarország). Közreadja Blazovich László, Sz. Galántai Erzsébet. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1994. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 4.)
- Tubero 2001 Ludovici Tuberonis Dalmatae Abbatis Commentarii de temporibus suis. Praefationem conscripsit, textum Latinum digessit et apparatu critico notisque instruxit Vlado Rezar. Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2001. (Biblioteka Hrvatska povjesnica – Posebna izdanja.)
- V. Ecsedy 1999 V. Ecsedy Judit: A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában, 1473–1800. Budapest, Balassi Kiadó, 1999.
- Véber 2006 Véber János: Az idősebb Filippo Beroaldo és Váradi Péter barátsága könyvajánlások tükrében. In: Magyar Könyvszemle, 122 (2006), 397–419.

- Waczulik 1984 A táguló világ magyarországi hírmondói. XV–XVII. sz. Válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Waczulik Margit. Budapest, Gondolat Kiadó, 1984.
- Wilson 2009 Nigel Wilson: „Utriusque linguae peritus”: How Did One Learn Greek and Acquire the Texts? In: Italy and the Classical Tradition: Language, Thought and Poetry 1300–1600. Ed. C. Caruso – A. Laird. London, 2009, 62–70.
- Wittstock–Sienerth 1997 Die deutsche Literatur Siebenbürgens. Von den Anfängen bis 1848. I. Halbband. Mittelalter, Humanismus und Barock. Herausgegeben von Joachim Wittstock und Stefan Sienerth. München, Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, 1997.
- Worstbrock 1983 Franz Josef Worstbrock: Die „Ars versificandi et carminum” des Konrad Celtis. Ein Lehrbuch eines deutschen Humanisten. In: Studien zum städtischen Bildungswesen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. Bericht über Kolloquien der Kommission zur Erforschung der Kultur des Spätmittelalters 1978 bis 1981. Herausgegeben von Bernd Moeller, Hans Patze und Karl Stackmann. Redigiert von Ludger Grenzmann. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1983. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse, 3. Folge, Nr. 137), 462–498.
- Zeissberg 1877 Kleinere Geschichtsquellen Polens im Mittelalter. Eine Nachlese von H. R. von Zeissberg, Wien, 1877, 94–136.

A FORDÍTÁSOK ALAPJÁT KÉPEZŐ MŰVEK LELÓHELYEI

A kötet számára készített fordítások jelentős része az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárában őrzött dokumentumok alapján készült. A wolfenbütteli Herzog August Bibliothekben őrzött kézirat két fordítás alapjául szolgált (Bartolomeo della Fonte levele Mátyás királynak; Bartolomeo della Fonte: *De poenitentia*). Mindezen nyomtatványok, illetve a kézirat legfontosabb adatait az egyes szemelvények előtt feltüntettük.

A fordítások másik része az alábbi digitális könyvtárakban tanulmányozható példányok alapján készült. Az adott kiadások pontos adatai az egyes szemelvények előtt olvashatók.

Herzog August Bibliothek (Wolfenbüttel), Wolfenbütteler Digitale Bibliothek

<http://www.hab.de/bibliothek/wdb/>

- Antonio Mancinelli: *Carmen de figuris*
- Albrecht von Eyb: *Margarita poetica*
- Paulus Nivis: *Epistolae breves*

Gallica. Bibliothèque numérique

<http://gallica.bnf.fr/>

- Lorenzo Valla: *Elegantiae linguae Latinae*
- Niccolò Perotti: *Rudimenta grammatices*
- Konrad Celtis: *Ars versificandi et carminum*

Bayerische Staatsbibliothek (München)

Münchener Digitalisierungszentrum, Digitale Bibliothek

http://www.digital-collections.de/index.html?c=digitale_sammlungen&l=en

- Georgius Trapezuntius: *Dialectica*
- Bernhard Perger: *Grammatices institutiones novae*
- Jakob Henrichmann: *Grammaticae institutiones*
- Desiderius Erasmus: *De duplici copia verborum ac rerum commentarii duo*
- Szent Nilus szentenciái
- Augustinus Moravus Olomucensis: *De modo epistolandi*
- Franciscus Niger Venetus: *Opusculum scribendi epistolas*

A NEMZETI TÉKA CÍMŰ SOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

Szentmihályi-emlékkötet	
Szerkesztette Nagy Anikó	2000
Olvasásfejlesztés, könyvtárhasználat – kritikus gondolkodás	
Írta és szerkesztette Nagy Attila	2001
A Dévai Ferences Rendház 1850 előtti könyvei. Katalógus	
Összeállította Szabó Henriette	2002
Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár	
Összeállította Fallenbüchl Zoltán	2002
Széchenyi Ferenc és Csehország. Levelestár	
Válogatta Richard Pražák	2003
A könyvtárak és a hatalom. Tanulmányok és dokumentumok	
Szerkesztette Monok István	2003
Visszaemlékezés az 1848–49. évi szabadságharcra Erdélyben	
Írta Imreh Sándor. Sajtó alá rendezte Pászti László	2003
Nagy Attila: Háttal a jövőnek? Középiskolások olvasás- és művelődésszociológiai vizsgálata	2003
Stemler Ágnes: Nyelvrokonság és nyelvtörténet.	
Mátyás Flórián nyelvtudományi munkássága	2004
A feladatra készülni kell. A cigányság kulturális beilleszkedése és a közkönyvtár	
Szerkesztők Nagy Attila, Péterfi Rita	2004
Közgyűjteményi tudományos napok. I. Sopron.	
A 2003. október 16-i konferencia tanulmányai	
Szerkesztette Ekler Péter	2005
Simándi Irén: Magyarország a Szabad Európa Rádió hullámhosszán, 1951–1956	2005

- Deutschsprachige Presse in Ungarn, 1921–2000. Bibliographie =
Magyarországi német nyelvű sajtó, 1921–2000.
Bibliográfia
Összeállította, az előszót és a mutatókat készítette
Rózsa Mária 2006
- Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában.
Katalógus = Catalogus manuscriptorum
Matthiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici
Posoniensis asservantur
Összeállította Tóth Gergely 2006
- Simándi Irén: „Nemzetközi sajtószemle” a Szabad Európa
Rádióban, 1956. október 22–november 10. 2006
- Borsos Attila: A magyar időszaki kiadványok repertóriumai
II. Annotált bibliográfia 2008
- Közgyűjteményi tudományos napok. II–III. Eger–Kecskemét.
A 2004. március 25-i és a 2004. november 24-i
konferenciák tanulmányai
Szerkesztette Ekler Péter 2008
- Hídszerepek. Cigány integrációs kérdések
Szerkesztette Nagy Attila, Péterfi Rita 2008
- Hudi József: Könyv és társadalom. Könyvkultúra
és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém
megyében 2009
- Szabó G. Zoltán: Kölcsény Ferenc könyvtára és olvasmányai 2009
- A Bázeli Egyetem magyar vonatkozású kéziratai (1575)
1660–1798 (1815). Katalógus. = Die Hungarica-
Manuskripte der Universität Basel (1575)
1660–1798 (1815). Katalog
Összeállította Hegyi Ádám 2010
- Borsa Gedeon: Brassói román nyomda a 18. század
első felében 2010